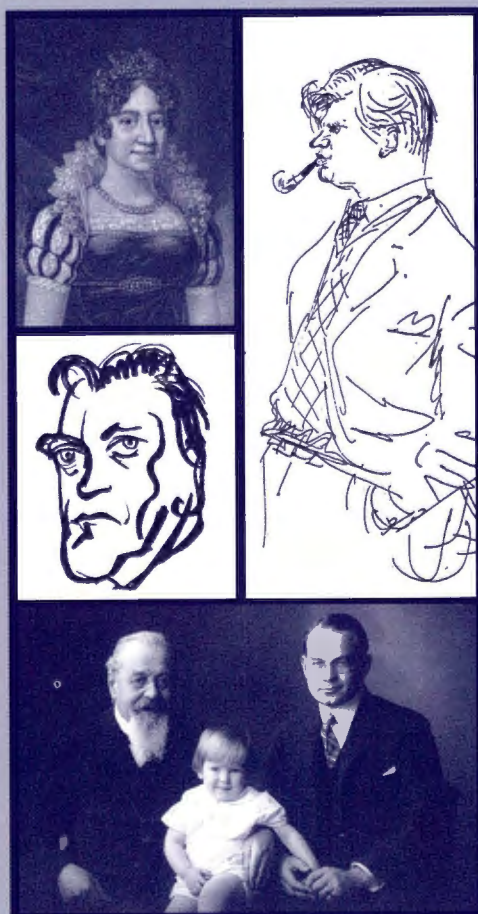

Personhistorisk

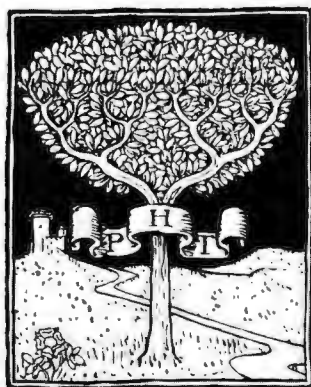
TIDSKRIFT

2008: I

Årgång 104

Personhistorisk tidskrift

Redaktör
Torbjörn Nilsson

Utgiven av Personhistoriska samfundet
2008:1

Personhistorisk tidskrift

ANSVARIG UTGIVARE: Personhistoriska samfundet genom redaktör Torbjörn Nilsson, Samtids-historiska institutet, Södertörns högskola, 141 89 Huddinge. E-post: torbjorn.nilsson@sh.se

Medlemsavgiften är 180 kr/år. Den betalas till plusgiro 2538-7. Inbetalningskortet kommer medlemmarna tillhanda i början av året. Prenumerationsavgiften för institutioner inom och utom Sverige är 200 kr plus porto.

KONTAKT: Samfundets sekreterare Gunnel Furuland, Tomtebogatan 53, 113 38 Stockholm, info@personhistoriskasamfundet.se. Ansvarig för medlems- och prenumerantregister samt distribution är samfundets kassör, Sven-Olov Larsson, Sankt Olofgatan 4, 1tr, 753 12 Uppsala. E-post: pbt@personhistoriskasamfundet.se. Personhistoriska samfundets webbplats: www.personhistoriskasamfundet.se

Äldre nummer av Personhistorisk tidskrift kan beställas från:

SVAR, bokförsäljningen, Box 160, 880 40 Ramsele. Webbplats: www.svar.ra.se

REDAKTIONSUTSKOTT: Fil. dr. Kristina Lundgren samt redaktören.

REFERENSGRUPP: Prof. Tore Frängsmyr (Uppsala universitet), forhævarande landsarkivar, mag. art. Grethe Ilsøe (Köpenhamn), fil. dr. Åsa Karlsson (Svenskt Biografiskt Lexikon, Stockholm), prof. Bo Lindberg (Göteborgs universitet), förutvarande generaldirektören för Finlands riksarkiv, fil. dr. Kari Tarkiainen (Helsingfors), prof. Gunnar Åselius (Försvårshögskolan, Stockholm).

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av Vetenskapsrådet och Kungl. Patriotiska Sällskapet.

TRYCK: Ljungbergs Tryckeri AB, Klippan, 2008

ORIGINAL: Kajså och Matthieu Hartig, Blenda Bildproduktion, www.blenda.se

ATT LÄMNA BIDRAG: Manus till Personhistorisk Tidskrift ska levereras som redigerbara digitala filer i formatet Word eller Rtf. Textfiler levereras till redaktören per e-post eller på cd-rom. Bifoga gärna några rader till vår spalt "Medarbetare i detta nummer". Fotnoter placeras efter brödtexten i dokumentet. Namn på böcker, tidningar och tidskrifter skall kursiveras varje gång de förekommer i texten. Namn på essåer, tryckta uppsatser, noveller, dikter etc. omgärdas av citattecken. Använd alltid kursiv stil om någøt skall ges särskild emfas eller relief i texten.

Bifoga gärna lämpliga bilder eller förslag till illustrationer. Bilder/illustrationer levereras antingen i original, per post, för inskanning vid redaktionen, eller som digitala filer i filformatet tiff (färgformat rgb, minst utskriftformat 17x23 cm, 300 dpi). Bildfiler skickas alltid per cd-rom/dvd. Redaktionen återsänder bilder som bifogats för skanning. Honorar för medverkan i PHT utbetalas inte, däremot erhåller författare till artiklar kostnadsfritt tio exemplar av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt tre exemplar.

Personhistorisk tidskrift publicerar i huvudsak material med historisk eller biografisk inriktning. I fråga om texter av renodlat släkt historisk eller genealogisk karaktär hänvisas till publikationer med särskild täckning av just dessa forskningsområden.

Från redaktören

Trots risken för att avfärdas som alltför partisk vill jag hävda att vårens nummer av *Personhistorisk tidskrift* väl speglar bredden på och möjligheterna för det personhistoriska forskningsfältet. Herman Schück skriver om Adolf Schück, också han historiker, med dennes hela humanistiska livsgärning i fokus. Umeåhistorikern Tom Ericsson berättar om de franska bröderna Fourniers insatser för de göteborgska handelshusen vid tiden för franska revolutionen. My Hellsing har en genusteoretisk utgångspunkt för sin studie av hur Hedvig Elisabeth Charlotta, hertiginna av Södermanland och sedermera svensk drottning, i sin berömda dagbok beskriver mäns och kvinnors ställning vid hovet 1775–1782. Martin Almbjär i sin tur nyttjar begrepp som meritokrati, klientväsen och nätverk i sin artikel om en klättrande adelsman, Johan Ekeblad, i 1600-talets svenska stormaktsstat. Slutligen skriver Margareta Lagergren om ingenjören och vetenskapsmannen Gabriel Polhem, son till den mer berömde Christopher Polhem. På så sätt anknyter temat också till Herman Schücks bidrag om fadern Adolf som ju i sin tur var son till litteraturprofessorn Henrik Schück.

I recensionsavdelningen förekommer tidningsmän som Jan Olof Olsson (Jolo), författare som Vilhelm Moberg, antinazister såväl som anpassningssinnade politiker och medeltida skrivare samt andra kända och mindre kända personer.

Torbjörn Nilsson

Innehåll

Artiklar

<i>Herman Schück</i>	Adolf Schück – ett humanistiskt livsöde.	7
<i>Tom Ericsson</i>	Ett göteborgskt handelshus: Casimir Fournier och den franska revolutionen.	34
<i>My Hellsing</i>	Kvinnor och män i Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok 1775–1782.	43
<i>Martin Almbjär</i>	En klättrande adelsman på 1600-talet. Johan Ekeblads karriär speglad i hans brev.	63
<i>Margareta Lagerman</i>	Gabriel Polhem – en 1700-talsingenjör och adelsman.	83

Recensioner

<i>Göran Leth</i>	Jolo – den förarglige iakttagaren: Journalisten och författaren Jan Olof Olsson. Av <i>Olof Hägerstrand</i>	99
<i>Vilhelm Moberg</i>	"Om Gud vill och hälsan varar": Vilhelm Mobergs brev 1918–1949. Av <i>Olof Hägerstrand</i>	103
<i>Henrik Rosengren & Johan Östling (red.)</i>	Med livet som insats. Biografin som humanistisk genre. Av <i>Gunnel Furuland</i>	106
<i>Ingemar Lindahl & Ingemar Lindmarker</i>	Envoyén från Eslöv. Lars-Åke Nilsson. Av <i>Stefan Ekecrantz</i>	108
<i>Hans Abenius</i>	Det självpåtagna uppdraget. En undersökning av medborgarprojektet kring tidningen Östgötha Correspondenten 1840–1870. Av <i>Fredrik Eriksson</i>	112
<i>Per-Axel Wiktorsson</i>	Skrivare i det medeltida Skara stift. Av <i>Birgitta Fritz</i>	115
<i>Ingemar Carlsson</i>	Riksarkivets bestandsöversikt. Del 8. Enskilda arkiv: person-, släkt och gårdsarkiv. Av <i>Lars Ericson Wolke</i>	117

Rune Bokholm Före...Under...Efter...Motstånd mot nazismen och
hjälp till dess offer. Av *Bjørn Arne Steine* 119

Kaj Björk En utskälld man. Allan Vougst och hans tid.
Av *Thomas Roth* 122

Personhistoriska nyheter 126

Medarbetare i detta nummer 127

Adolf Schück – ett humanistiskt livsöde

HERMAN SCHÜCK

Ett gossebarns tillkomst var oväntad, men välkommen; familjen kunde tyckas redan vara färdigbildad. Som nybliven filosofie kandidat hade Henrik Schück i april 1879 tjugotreårig gift sig med den året äldre Sigrid Feron. Själv var han enda (naturaliserade) barn till den avlidne grosshandlaren Adolf Schück och hans efterleverska Laura Sjöberg. Sigrid var äldsta dotter till hovjuveleraren Constantin Feron, innehavare av Gustaf Möllénborgs guldsmedsfirma, och hans hustru Fredrika Feron. Henrik och Sigrid hade gemensamma kusiner och lärde tidigt känna varandra. Den goda ekonomin tillät ett ungt äktenskap med hem i Uppsala. Under åren 1880–84 föddes sex döttrar: tvillingarna Elsa och Gerda samt Ester, Harriet, Laura (La) och Ellen. Henrik hade 1882 disputerat och blivit docent i litteraturhistoria. 1890 blev han professor i estetik med litteratur- och konsthistoria vid Lunds universitet.

Det var således i en lundensisk professorsfamilj han föddes 21 februari 1897 och fick

namnet Adolf Henrik efter farfar och far. Men tiden i Lund var på utgående. Henrik Schück hade aldrig slagit rot där utan så mycket som möjligt sökt upp annan ort. Nu motsåg han att bli kallad att efterträda sin lärare Carl Rupert Nyblom i Uppsala. Så skedde på nyåret 1898 och han tillträdde omgående, medan Sigrid fick ägna de närmaste månaderna till att dra upp bopålar i Lund.

Detta ger en antydning om rollfördelningen i äktenskapet. Henrik var intensivt upptagen av forskning, författarskap och undervisning, senare också av administration. Någon egen familj hade han inte men var road av bildat sällskapsliv. Sigrid stod för hem och hushåll, döttrarnas uppfostran och behov samt släkt- och vänförbindelser. Henrik tog alla möjligheter att lämna först Uppsala, sedan Lund för Stockholm, Köpenhamn, London och Paris. Småningom blev vårresan till Rom årligen återkommande, slutligen också en resa dit på nyåret. Den svenska landsorten skydde han. Sigrid

fick ordna sommarnöje åt sig och barnen – gärna Klintehamn på Gotland.

Det är denna, av makarna som självfallen uppfattade, fördelning av uppgifter som ger möjlighet att följa sonen Adolfs uppväxt alltifrån hans första sommar. Henrik ville ha tät rapportering hemifrån, och Sigrid var en god brevskriverska som gav målande bilder av livet därhemma. Henrik tillvaratog alltsedan begynnelsen Sigrids brev (nu hos författaren), medan hans egna till henne saknas.

De två äldsta systrarna var således vid sin brors födelse sjutton år, den yngsta tolv. Hans mamma var då fyrtiotvå år. För henne blev det att börja om, betydligt lugnare och erfarenare än förra gången det begav sig. Sonen kunde hon ägna mer omvårdnad och kärlek än vad hon förmått för var och en av dottrarna, och han kom efterhand att kanske stå henne närmast. Hon visste vilken betydelse det hade för Henrik att till sist ha fått en son och berättade i sina brev allt som kunde intressera.

Adolf var ett friskt och starkt, gladlynt och sysselsatt barn, som gav sin mamma enbart glädje, åtminstone till dess skolresultaten infann sig. Då beredde de nu vuxna dottrarna helt andra bekymmer. Så nära som de och deras familjer kom att stå Adolf kan det inte underlåtas att beröra deras skiftande öden.

Av de två äldsta dottrarna Schück (f. 1880) var *Elsa* den intellektuellt begåvade. Hon blev licentiat i religionshistoria med Nathan Söderblom som lärare. Blott halvtannat år hann hon vara hustru till Birger Gezelius (f. 1871), geograf och

läroverkslärare, innan hon dog i tuberkulos (1909). Änklingen förblev en trogen vän till familjen; sommaren 1912 tog han med sig sin unge svåger Adolf på en för denne betydelsefull resa i Tyskland.

Gerda stod i skuggan av *Elsa* och fick ingen vidareutbildning. Hon gifte sig (1903) med den jämnåriga Uljas Grönroos, av en svenskspråkig köpmansfamilj i Viborg. Familjen ansågs förmögen och det unga paret bosatte sig på Rappatila gård på Karelska näset. Två barn föddes, Ruth och Henrik. Men redan tidigt visade sig Uljas' psykosomatiska svaghet som skulle leda till en växling av passivitet och olyckliga affärer. Det påfrestande äktenskapet upplöstes när barnen vuxit upp (1924), men Gerda förblev intill sin höga ålderdom bosatt i Helsingfors.

Den tredje dottern *Ester* (f. 1881) var den som först (1902) inträdde i äktenskap, med prästmannen Friedrich Lindemann (f. 1871), i vilkens föräldrahem i Schwerin hon varit gäst. – Friedrich var pastor i Kirch-Grambow på den mecklenburgska landsbygden, och där föddes barnen Sigrid, Birgitta och Theo. Han blev sedan (1912) kyrkoherde i Johanniskirche i Hamburg, och där var han och Ester bosatta intill dess andra världskrigets bombningar drev dem till Sverige.

Harriet (f. 1882) tog en fil.kand.-examen i humaniora. Hon gifte sig (1907) med Frits Duus (f. 1873), redaktionssekreterare i kristianitidningen Aftenposten. De var bosatta i Fredrikshald (Halden) när Harriet avled i blodpropp en vecka efter sin andre sons födelse (1910), knappt ett år efter

sin syster Elsas död. Mormodern tog hand om den nyfödde som tillbringade sina två första år i Uppsala. Denne unge Frits återförenades med sin far och sin bror Henrik, men miste vid tio års ålder sin bror och vid knappt fjorton års ålder sin far, då redaktör för en tidning i Trondhjem. Trots stora ansträngningar från familjens sida gick Frits ett olycksaligt liv till mötes.

Femte dottern *La* (f. 1883) uppfattades av sina föräldrar som problematisk: begåvad och tilldragande, men ostadig till sinnet. Också hon tog snabbt en humanistisk kandidatexamen, men gifte sig endast tjugottårig med den jämnåriga juris kandidaten Sven Hallström, ett äktenskap som hennes föräldrar motvilligt gav sitt medgivande till. De kände ingen sympati för den visserligen driftige och begåvade unge mannen och misstrodde framtidsutsikterna. Henrik Schück ville alls icke ha kontakt med denne sin svärson. Inom ett par år var sönerna Björn och Ivar födda, efter ytterligare några år Paul och Harriet. Familjen var då bosatt i Umeå, där Sven Hallström såväl var länets och stadens tjänsteman som utövade advokatverksamhet.

Yngsta dottern *Ellen* (f. 1884) ansågs som flicka ömtålig och fick icke samma skolgång som systrarna. Genom egna studier och utlandsvistelser skaffade hon sig dock en god bildning. Hennes far såg till att hon anställdes på universitetsbiblioteket Carolina och senare (vid familjens flyttning till Stockholm) vid Kungl. Biblioteket. Såsom enda hemmavarande dotter kom hon att stå sina föräldrar nära och alltmer bli sin fars resällskap till Frankrike och Italien – och också bli en viktig person för sin unge bror.

Adolf Schück som skolpojke i Uppsala tillsammans med fadern Henrik Schück vid Linné-jubileet i Uppsala 1907. Foto: Alfred Dahlgren, Uppsala.

Skolpojke och ung student

Adolf ingick således i en både stor och liten familj. Som barn omgavs han av unga damer; från hans elvaårsålder bestod familjen därhemma endast av pappa och mamma, Ellen och han själv. Hans far var strängt sysselsatt och ofta bortrest; hans mor, visserligen upptagen av bröllop och barnafödslar, var tryggheten med kärleksfull och fast hand. Några kusiner hade han inte: Henrik hade inga syskon och Sigrids fyra syskon var barnlösa. Umgänget var naturligt nog ur Adolfs synpunkt ålder-

stiget – med undantag för Gustaf och Lina Ribbings barnrika familj. Hela sitt liv visade Adolf vördnad och omtanke gentemot äldre släktingar och vänner. Han gladdes åt att genom äktenskapet med Ruth Josephson få ett stort familjeumgänge.

Skolgången blev ingen dans på rosor. Den begynte vid sex års ålder – alltför tidigt skulle man idag säga inför alla vittnesmål genom åren i Sigrids brev om dålig koncentration, slarvig läxläsning, privatlektioner och klagomål från skolan. Att i katedralskolan vara känd som son till *rector magnificus* var knappast en fördel.

Svårigheterna med det grundläggande tyska språket låg nära till hands att söka bot för. Adolf tillbragte sin sommar som elvåring i Kirch-Grambow, där den vänlige svågern Friedrich endast talade detta språk. Den två följande somrarna vistades han i en lärarfamilj i den lilla staden Doberan nära östersjökusten. Han trivdes utmärkt – hade livet ut lätt att smälta in i nya miljöer – men de avsedda skolbetygen infann sig inte: från fjärde till femte klass måste han pröva – i tyska!

En plötslig mognad framträder när den femtonårige Adolf får följa svågern Birger på dennes tyska ferieresä. På egen hand gjorde han grundliga besök i Berlins museer; han hänfördes av staden Dresden och dess omgivning; de gjorde långa vandringar i Tübingenwald. Den inriktning mot arkeologin och den äldre konsten, staden och kulturlandskapet, som skulle utgöra bärande element i hans livsgärning, ger sig redan här tillkänna.

När följande året franska språket var aktuellt tog Sigrid med sig sin son till den lilla sjöstaden Fécamp, där under hennes ledning ett intensivt studium skedde, men där Adolf också tog tillfället att på cykel utforska det normandiska landskapet. – Sista skolsommaren måste ägnas latin och grekiska, denna gång i ett småländskt prästhem.

Adolf blev student i maj 1915 med ojämnt betyg, starkast i historia, svenska och franska. Detta betyg fäste sig hans far föga vid; han hade sedan den egna ungdomen låg tanke om det svenska läroverket. Nu efterträdde han sin hustru som sonens mentor för lika lång tid framåt. Som rektor skrev han omedelbart in honom vid universitetet, och han belönade med en gemensam resa till Paris – via Schweiz under pågående världskrig.

Innan de akademiska studierna inledes skulle Adolf, underårig, fullgöra sin värnplikt, nu höjd till dryga året för studenter. Han ryckte in på Upplands artilleriregemente i Uppsala, men uttogs snart till högre befälsutbildning i Kristianstad. Där vantrivdes han svårt. Räddningen bestod i att han drabbades av påssjuka med åtföljande isolering och eftersläpning i utbildningen. Med sin fars bistånd lyckades han få återkomma till regementet i Uppsala.

Så kunde hösten 1916 studierna inledas med litteraturhistoria – där docenten Martin Lamm, Henrik Schücks frände och favoritelev, fick vara examinator – samt 'nordiska språk', mindre uppskattat. Dessa studier fick ett häftigt avbrott.

Finland 1918

På kvällen 14 april 1918 begav sig Adolf mot Finland, följd till tåget av ett par vänner som skulle meddela hans föräldrar. Hans bakomliggande motiv för att delta på den 'vita' sidan i det sedan slutet av januari pågående inbördeskriget är knappast vetbara. Sommaren 1914 hade han ivrigt instämt i försvarsagitationen, och som student hade han inträtt i föreningen Heimdal. Sympatierna där för det kämpande Tyskland och för Finlands frigörelse passade honom väl. Men beslutet att själv gå ut i kriget tycks för den just myndigblivne ha tillkommit i en tvångssituation. Till sin mamma skrev Adolf från tåget att han "kunde omöjligen stanna kvar längre i Uppsala, om jag icke vill bli totalt psykiskt nedbruten". Men i dagboken över krigsäventyret, här något i efterhand nedskriven, heter det att han efter en sömlös natt fann omöjligt att "med bibehållen ära stanna kvar i Uppsala" sedan han "brutit upp alla broar" – genom oförsiktiga yttranden?

Föräldrarna försökte ta saken med lugn. Sigrid förklarade sig sympatisera med hans handling. Henrik dolde inte att hans bedömning var en helt annan. Men: "Varje människa skall göra vad hon själv tycker vara rätt, och att min son handlar så kan blott göra mig stolt." Båda varnade honom för att ge efter för sitt häftiga lynne.

Adolf skulle inte få många tillfällen att visa detta. Efter en triumffärd genom det 'vita' Österbotten mötte han vid målet Tammerfors verkligheten. Det stora slaget där var överståndet och spåren förfärade: sönderskjutna hus, fångläger, arkebusering-

ar, hat. Den lätttrörde nykomlingen tog viligt till sig den 'vita' bilden. Men den egna uppgiften var inte lätt att finna: det gällde att komma ifrån Tammerfors, där det militära mu var slö slentrian, till fronten söderut vid Lempälä, där nästa stora slag förestod. Med tilltagsen framåtanda lyckades Adolf undvika Svenska brigaden och bli placerad som signalbefäl med korpralsgrad vid 20. haubitsbatteriet, ett svenskspråkigt österbottenskt förband. Deltagandet vid den inledande artilleribeskjutningen av de 'röda' ställningarna blev hans enda stridsupplevelse: slaget kom av sig genom fiendens snabba reträtt.

Nu vidtog marschen söderut mot det av den tyska hjälpkåren redan intagna Helsingfors. Artilleriet hade därvid ingen uppgift utan fick utgöra eftertruppen. Det uteslöt inte upprörande intryck, som vid Valkeakoski där inför avtåget de 'röda' avrättat brukets tjänstemän: "Jag har aldrig sett något ohyggligare i mitt liv och hoppas få slippa det."

Den första hänförelsen var nu överstånden: "Så gott som alla röda fångar har arkebuserats och längs landsvägen ligger det döda kroppar. Jag själv har dock undanbett mig allt dylikt arbete och lär få slippa det." Husrannsakingar i Valkeakoski har upprört honom och gett en delvis annan syn: flertalet av rödgardisterna har förletts av agitatorer och nu lämnat sina familjer i elände. "Jag kan inte tänka mig något värre än ett inbördeskrig."

För Adolfs förband slutade fälttåget i trakten av Tavastehus, utan uppgifter; nu ville han snarast återvända hem. Endast

som åskådare bevittnade han den 'vita' härrens inmarsch i Helsingfors: "Jag har aldrig sett något så vackert och stämningsfullt." Inför hemfärden togs han omhand av svågern Uljas och levde angenäma dagar. – Gerda hade med barnen tagit sin tillflykt till hemmet i Uppsala. – Till systemen Ellen skrev han: "Något märkvärdigt har jag alls inte att berätta och mina krigiska upplevelser äro verkligen ytterst minimala."

Men inför sin skeptiske far ville han hävda betydelsen av den rikssvenska insatsen, trots Svenska brigadens tillkortakommanden. Man hade räddat Sveriges anseende och "hela den svenska befolkningen från undergång". Dock var det ofrånkomligt att den tyska insatsen gjort ett vida starkare intryck – också på honom själv: I Tysklands hägn hade ett fritt Finland vida bättre utsikter än Sverige, som "snart sjunker ned till Danmarks nivå".

Före sin avfärd hade Adolf åtagit sig att skriva reportage i den nya lilla tidningen *Uppland*, organ för Bondeförbundet. Det blev sex artiklar av "vår egen korrespondent vid fronten". De är i jämförelse med brev och dagbok föga märkliga, helt tecknade i vitt-rött utan distans, så långt möjligt anpassade till den agrara läsekretsen. De utgör dock inledningen till hans korta bana som journalist.

Studieår hemma och utomlands

Efter detta utbrott av självhävdelse tycks Adolf återgå till sitt forna jag av sina föräldrars son. Han kom hem lagom till att Henrik Schück överlämnade universitetets rektorsinsignier till historiepro-

fessorn Ludvig Stavenow – och kunde själv vid en fest därhemma på sin vän Åke Stavenow överföra rollen av *filiius rectoris magnifici*, rektorsson! Med Åke, blivande konsthistoriker, gjorde han en cykelfärd till Gripsholm och Strängnäs; fortsatte med andra kamrater till Gotland. Visby befanns vara "en enastående vacker stad, jag har aldrig sett en så helgjutten medeltidsstad". En cykelfärd runt ön gav hänförande intryck av landskap och kyrkor. Han dröjde i det längsta kvar på ön som framstod som en idyll i krigskrisens Sverige.

Läsåret 1918–19 ägnades att nå fram till kandidatexamen i litteraturhistoria och nordiska språk med klassisk fornkunskap som fyllnadsämne. Efter ännu en termin kunde han komplettera examen med historia och ytterligare ett fyllnadsämne, nordisk fornkunskap.

Samtidigt medverkade han vidare i *Uppland*, 'bondetidningen'. Hans främsta uppgift var att kontinuerligt lämna 'utrikespolitiska översikter'. Något självständigt värde hade dessa naturligt nog inte; deras intresse ligger främst i representativiteten för en utbredd borgerlig svensk uppfattning om det stora krigets avslutning. Adolfs tidigare positiva erfarenhet av Tyskland hade förstärkts av upplevelserna i Finland. Han hade svårt att fatta sammanbrottet. Någon vecka dessförinnan skrev han i *Uppland*: "Man kan inte nog beundra detta folk som trots förkrossande motgångar icke totalt tappat modet utan beslutsamt fortsätter på den väg som skall leda till en rättsfred." En sådan fred efter president Wilsons 'fjorton punkter', det sista tyska hoppet, blev ju ej av, och signaturen 'A-S-k'

delade här många svenskers bitterhet. In- till midsommaren 1919 bidrog han också under växlande signaturer med in- och utrikespolitiska bidrag i tidningens och partiets anda: antibyråkratisk, antikapitalistisk, antisocialistisk.

En svår upplevelse vid denna tid var systemen Las undergång. Sven Hallström, aldrig accepterad av sina svärföräldrar, var nu framgångsrik advokat i Umeå och övre Norrland. Hans hustru var ansträngd av hushåll och nu fem barn, från pojkar med skolsvårigheter till den späda Anne-Marie. Familjen föreföll vara i kris, och Adolf fick på nyåret 1919 fara dit för att bilda sig en uppfattning. Sven kunde kommunicera med 'svåger Adolf', och La fann tröst i 'lillebror' – "att veta att det fanns någon i ens närhet som höll av en och ville en väl". Situationen var förtvivlad mellan den känslokalle mannen och den deprimerade hustrun; det stod inte i en ung brors makt att vända den. Han fortfor att vara sin systers förtrogne – föräldrarna insåg knappast allvaret – till dess La 3 mars 1919 hastigt avled i lunginflammation. Lika litet som sina upplevelser i inbördeskrigets Finland berörde Adolf längre fram i livet med ett ord denna skakande erfarenhet.

De grundläggande studierna var nu vid 1919 års utgång avslutade, och det var tid för nästa skede. En inskjuten episod var vistelsen i Hamburg januari 1920. Han var där som systemen Esters och hennes make Friedrichs gäst, men också som tillfällig korrespondent för Uppland och för den helt nystartade *Dagens tidning*, ett

kortvarigt försök till ett organ i nationell och högkyrklig anda.

Återseendet av Tyskland skedde i ett svårt läge: sträng vinter, brist på livsmedel, bränsle och samfärdsel; inrepolitisk osäkerhet och hårda krav från segrarmakterna; pessimism och desperation med små inslag av framtidshopp. Hans brev hem och hans reportage åskådliggör detta osäkra tillstånd: den relativa välmågan hos Lindemans och deras umgänge – han beundrade sin systers fyndighet och smak; nöden i ansiktena han mötte på gatorna i Berlin och Hamburg; möjligheterna för en utlänning till 'Valutaschweineri'. Han talar med företagare; han uppsöker 'riksvärdet', republikens försvarsmakt, och 'spartakisterna', de slagna revolutionärerna. – På hemvägen en snabb rundresa Wien-Budapest-Prag.

Återkommen inledde han sina licentiatstudier. Tills vidare satte han sig på två stol- ar. Av Uppsalas två professorer i historia var den ene, Ludvig Stavenow, rektor, den andre, Nils Edén, statsminister. Det högre seminariet leddes av docenten Gottfrid Carlsson som Adolf hade skrivit sin kandidatuppsats för. Men hans examinerare docenten Sven Tunberg hade kallats till en ny professur vid Stockholms högskola. Tunberg sågs som en framtidsman; Adolf besökte också hans begynnande seminarium. Till saken hörde att Henrik Schück, som i november 1920 skulle bli emeritus, avsåg att snarast överge Uppsala för sin födelsestad Stockholm, där hans uppdrag befann sig – en önskan som hans hustru Sigrid, också hon stockholmsfödd, alls icke delade.

Den stora europeiska bildningsresa som

Henrik Schück planerat för sin son skulle nu, våren 1920, inledas. Första stationen var Cambridge. Där lyckades Adolf få inträde i Selwyn College och husrum hos dess 'master' dr Murray. Hans skolkunskaper i engelska var inte stora, och de utökades knappast under denna 'easter term' så som föräldrarna hoppats. Vad han inriktade sig på var åter mentaliteten, miljön, de historiska monumenten och landskapet. Kontrasten till vinterns upplevelse av Tyskland var skriande. Men trots harmonin beundrade han inte universitetet. Han fann undervisningen ålderdomlig och studenterna mest fallna för sport. Han längtade till vetenskapliga studier.

Uppbrottssignalen kom snart: han skulle infinna sig i Rom och möta sin far och sin syster Ellen. Adolf var lycklig: "Det har alltid varit ett ideal för mig att en gång i livet tillsammans med Pappa få se allt underbart där och riktigt lära känna och uppskatta Italien." Han vet att han skall få möta sin pappa "där han trivs som bäst och mest njuter av livet". Henrik Schück var ju författaren till den stora *Rom. En vandring genom seklerna*, och förkovrade årligen sitt vetande.

Efter Rombesöket färdades Adolf långsamt mot Paris, med rastplatser i de historiska städer och slott han fann under den krokiga vägen. Det var 'la douce France' han insöp. Men sedan de återförenats såg hans far till att han fick möta dess motsats. De besökte Reims, där fronten legat still: den skadade katedralen, den sönderskjutna staden och landskapet av kratrar och skyttegravar gjorde djupt intryck hos den som dittills sett kriget från tysk sida.

Bildningsresans tyngdpunkt låg i att Adolf under ett läsår skulle genomgå *École des Chartes*, den berömda, sekelgamla utbildningsanstalten för arkivarier och bibliotekarier. Här gjorde den eljes så välplanerade Henrik Schück en serie missgrepp. De anlände vid septembers början, då 'tout Paris' var på 'vacances'. Henriks vänner stod inte att finna; skolans termin inleddes 1 november! För Adolf var detta en lycka; han inrättade sig i madame Bois-Severacs pensionat i Meudon (sydvästra Paris), fick i henne en moderlig vän och ägnade sig åt välbehövliga språkstudier. Nästa misstag bestod i att École hade treårig utbildning med avslutande examination; en 'auditeur libre' kunde blott få intyg om bevistade kurser. När Henrik Schück likväl genom personlig förbindelse gjorde en framstöt till Riksarkivet att ett års studier vid École skulle motivera dispens från kravet på licentiatexamen för antagande till amanuens, möttes han av tvärt avvisande.

Slutligen stämde inte École des Chartes väl med Adolfs intressen. Studierna där omfattade (enligt Nordisk familjebok) "paleografi, diplomatik eller urkundslära, sigill- och myntkunskap, konsthistoria, språkkunskap, grunderna av den kanoniska och den feodala rätten, geografi och historia särskilt medeltidens, kronologi och förvaltningsrätt", således främst historiens 'hjälpvetenskaper'.

Redan i Cambridge saknade Adolf djupare historisk undervisning, och här fann han att historien som sådan inte var huvudsaken. På egen hand fann han dock inspirerande läsning om medeltidens städer och handel hos den belgiske historikern Henri

Pirenne – av betydelse ännu för doktorsavhandlingen.

Detta innebar långtifrån att läsåret i Paris var förfelat. Adolf deltog nitiskt i kurser och exkursioner och studerade på bibliotek. Kamratskapet var gott och inneslöt också den svenske studenten. Men framförallt hade han tillfälle lära känna Paris – ”den stad som står mitt hjärta närmast näst Stockholm”, som han trettio år senare uttalade inför sin sons första Parisbesök. Under påsklovet gjorde han en resa i Normandie och Bretagne som gav hänförande intryck.

Utländsvistelser i de stora kulturländerna i unga år var i Henrik Schücks ögon viktiga, om än kostsamma; också döttrarna hade blivit delaktiga. Men de skulle ske på hans villkor; t ex borde allt umgänge med svenskar undvikas. Han blev missnöjd över sin sons sällskap med löjtnant Casimir Laurin, son till hans vän Carl G Laurin, i synnerhet när han fick veta att de unga herrarna planerade ett besök i Spanien. Och dock kunde Adolf hävda att Casimir varit till oändlig hjälp då han själv fått svår halsfluss och måste tas in på ett katolskt sjukhus. Förebråelserna kom, betecknande nog, genom mamma och syster Ellen, medan pappa inväntade avbön och meddelade fortsatt förtroende.

Sigrid skrev till sin sons 24-årsdag: ”Jag tror att för Pappa betyder Adolf så ofantligt mycket och många tankar och förhoppningar röra sig om hans ende sons framtid. Vad Adolf är för mig behöver jag inte skriva, vi hava haft så mycket glädje och sorg delade med varandra och Adolf har varit mig en stor tröst i svåra tider.”

I mitten av juni 1921 passerade Henrik med Ellen Paris på väg till Aix-les-Bains i Savoie för badkur. Han inbjöd sin son att efter avslutad termin möta honom för en sydfransk resa på tu man hand. Efter en grundligt firad 14 juli i Åke Stavenows sällskap for Adolf söderut genom ”den härliga Rhonedalen”. Avignon, Carcassonne och Toulouse blev anhalter på väg till Biarritz, med luxuös badortstillvaro. – Havsbad framstod hela livet som en njutning. – Än en gång njöt han av att vara på tu man hand med en älskad och beundrad far.

Varens och sommarens upplevelser blir bekanta främst genom breven till Ruth Josephson. I september 1920 hade hon kommit för en kort vistelse i Paris. Hon var halvåret äldre än Adolf, dotter till hans syssling Clary och dotterdotter till Herman Friedländer, Henrik Schücks nyligen avlidne äldre kusin (och en gång förmyndare). De två unga kände varandra endast ytligt, men förevisandet av Paris med omgivning fick känslorna att tändas hos den lättrörlige Adolf. De fick tillfälle att vid hans korta lov över årsskiftet åter mötas i Stockholm, dit hans föräldrar nu flyttat. Adolfs följande, allt tätare brevskrivning utmynnade i ett regelrätt frieri, vilket Ruth dock fann alltför hastigt. Hon menade att de borde lära känna varandra under andra förhållanden.

Men mot slutet av Adolfs vistelse kom Ruths far arkitekten Erik Josephson till Paris för att visa sina två söner, hennes yngre bröder, staden – väl också för att ta en titt på dotterns friare. En ömsesidig sympati uppstod under livligt umgänge. När Adolf i augusti efter halvtannat års bortovaro kom

hem, var marken väl förberedd. Till båda föräldrarens tillfredsställelse ingick Adolf och Ruth förlovning.

Läroår

Inför hemkomsten uttalade Adolf i ett brev till sin älskade att "det känns som om jag lämnade ett skede av mitt liv bakom mig." Så var det ju. Inom kort anställdes han att (på halvtid) ingå i redaktionen för det nyligen påbörjade *Bonniers konversationslexikon*. Samtidigt tog han itu med licentiatstudierna för Sven Tunberg. I maj följande år 1922 antogs han till amanuens vid Stockholms stads rådhusarkiv, en anställning som i praktiken endast utlovade sommarvikariat. Några dagar senare (16/5) skedde i det josephsonska hemmet i Lärkstaden (Östermalm) den borgerliga vigseln – bruden var mosaisk trosbekännare. Efter bröllopsresa till Italien bosatte sig det unga paret i lägenhet vid Karlaplan.

Samtidigt kan sägas att de två alls icke lämnat sina föräldrahem. Materiellt var de, för att kunna upprätthålla önskad levnadsnivå, flera år framåt beroende av föräldrarna. Umgänget var livligt och fordrande. Och Henrik Schücks mentorskap för sin sons studier och yrkesbana hade långtifrån upphört.

De närmaste åren utgjorde en förening av familjeliv, arbete och studier. I september 1923 föddes Marianne, i april 1925 Herman. Arbetet på lexikonet passade Adolf väl: han fick användning för sina kunskaper och reseintryck, sin journalistiska erfarenhet att snabbt och pregnant formulera. Kamratskapet var gott under dr Yngve

Lorents' effektiva och humana ledning. Adolf fick här vänner för livet i Tom Söderberg, Bo Enander och Ragnar Svanström, alla tre yngre deltagare i Sven Tunbergs seminarium. Även sedan han lämnat redaktionen medverkade han intill slutet (1929), och senare också i en andra upplaga (1937–49).

Arkivtjänstgöringen betydde mindre. De knappa resurserna vid Rådhusarkivet vållade att den mest ägde rum under föreståndarens bortovaro. Någon egentlig utbildning blev det således inte fråga om – och skulle även annorledes knappast varit att räkna med under den självlärd, bohemiske Nils Östmans ledning.

Efter hemkomsten hade Adolf slutit sig till Sven Tunbergs historiska seminarium vid Stockholms högskola. I denna krets av begynnare blev han en tillgång, under två år seminariets sekreterare och flera gånger föredragshållare. En svaghet var utan tvivel frånvaron av jämlika kritiker. För professorn var han den längst komne eleven, som snabbast möjligt borde föras fram till målet. Den bittra konkurrensen om en professur i Lund hade lett till en öppen spricka i den svenska historikervärlden med Sven Tunberg i Stockholm och Lauritz Weibull i Lund som de synliga antagonisterna. När Tunberg uppdrog åt sin elev Schück att hålla föredrag om en ny, från Weibull avvikande, teori om Knut den heliges gåvobrev till Lunds domkyrka (1085) och lät trycka det i *Historisk tidskrift*, vars redaktör han var, bör detta ha uppfattats som en utmaning och den unge författaren ha inrangerats i det weibullfientliga lägret.

Tunberg hade tilldelat sin elev ämnet

'det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling', ett ämne med stora utvecklingsmöjligheter, icke systematiskt behandlat sedan Claes Theodor Odhners insats för sextio år sedan. Adolf kunde inte ha önskat sig bättre: alltsedan tonåren hade han under sina utlandsvistelser – och på Gotland – fascinerats av de gamla städerna, och hans studier hade haft en dragning mot arkeologi.

I maj 1924 var licentiatexamen avlagd. Tunberg hade, berättar Adolf för sin far, idel lovord för avhandlingen och såg den som förra delen av en doktorsavhandling som skulle kunna föreligga om ett år. Efter uppmaning av unga arkivarier gjorde Adolf ett försök att vinna inträde i Riksarkivet. Han mötte obönhörligt motstånd hos tf riksarkivarien Joh. Ax. Almquist: i hans breda examen ingick endast två, icke tre, 'arkivämnen'. École des Chartes räknades för intet; han tillrättades komplettera med statskunskap.

Så skedde inte; Henrik Schück hade nu en annan plan. Sedan tre år var han Vitterhets Historie och Antikvitetsakademiens preses. Under akademien stod Riksantikvarien och Statens historiska museum. Ett 'antikvarisk-numismatiskt bibliotek' fanns till dessas tjänst samt ett 'antikvarisk-topografiskt arkiv'. Bibliotekets föreståndare Sigrid Leijonhufvud förväntades snart vilja gå i pension. Den nye (sedan 1923) riksantikvarien Sigurd Curman var besluten att i alla avseenden rycka upp sitt verksamhetsområde. I hans närmaste planer ingick en ordinarie tjänst för en "vetenskapligt kvalificerad bibliotekarie och arkivarie".

Henrik Schück såg här en framtid för sin

son och gick målmedvetet tillväga. Riksantikvarien och museet delade utrymmet i Nationalmuseum med konstmuseet och var svårartat trångbodda. Som ett provisorium, i väntan på helt ny lokal, flyttades under våren 1925 större delen av biblioteket till det nedlagda kvinnofängelset på Östermalm (på platsen för nuv. Arkitektskolan). För detta arbete anställdes licentiaten Schück, som därmed fick visa sitt lärda omdöme, sin praktiska effektivitet och sin förmåga att knyta kontakter.

En förväntad konkurrent hade Adolf i bibliotekariens biträde och ersättare, den något år äldre Maja Lundquist, licentiat i konsthistoria. Det gällde att övertrumfa hennes meriter. Högre 'vetenskapligt kvalificerad' blev han genom att i maj 1926 disputera med en mäktig avhandling som tilldelades högt betyg. Den fackliga kompetensen uppnåddes genom provtjänstgöring vid Kungl. Biblioteket under de följande tre månaderna. Tjänsten ledigförklarades så. Visserligen hade regeringen ej omreglerat tjänsten, men riksantikvarien och akademien behandlade likväl tjänsten efter önskade kriterier. Adolf Schück utnämndes 12 oktober 1926 att förestå bibliotek och arkiv. Ännu ej trettioårig hade han fått sitt livs verksamhetsområde.

Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling är sin författares enda större primärvetenskapliga arbete. Med sina 472 sidor, fördelade på sex kapitel och fyra exkurser, var den en för sin tid ovanligt omfattande akademisk avhandling. Den hade (inkl. lic.avh.) tillkommit under fyra år vid sidan av tentamensläsning och halvtids yrkesarbete. Brådskan

mot slutet omvittnas av tre sidor 'rättelser och tillägg'. Disputationen ägde rum 26 maj 1926 i högskolans hus vid Kungstensgatan. Humanistiska disputationer var ännu inte vanliga, och denna uppmärksammades. Granskningen blev grundlig genom fakultetsopponenten Nils Ahnlund, docent vid högskolan och nybliven föreståndare för Stadshistoriska institutet (två år senare innehavare av Stockholms stads nyinrättade professur i historia).

Inom doktorsavhandlingen låter sig licentiatavhandlingen urskiljas som en första del. Det inledande kapitlet 'De olika teorierna om det nordeuropeiska stadsväsendets uppkomst' återgår på ett seminarieföredrag och har ringa samband med själva undersökningen. Det första sakkapitlet 'Vikingatidens stadsväsen', jämte historiografisk exkurs om Birkaproblemet, är influerat av Henrik Schücks skrift 'Birka' (1910), där staden på Björköns görs till centrum för ett svearnas – icke friser-nas – handelsvälde runt Östersjön. Sonen Adolf kunde komplettera med filologen Elias Wesséns resultat och med arkeologins rön i Hedeby (Slesvig) med flera platser. Men Björköarkeologins ännu ringa resultat gjorde resonemangen pressade och hypotetiska. – Liknande gällde det korta kapitlet om tidiga lokala handelsplatser.

Opponenten fann (recension i *Historisk tidskrift* 1927) att han gärna avstått från dessa tre kapitel samt exkurserna, om författaren istället lagt ned mödan på att fullkomna de tre kapitel som utgjorde "en bärande stomme i hans mångskiftande och krävande undersökning". Dessa är 'Sigtuna

och dess ställning inom det nordeuropeiska stadsväsendet', 'Svenska stadsbildningar och stadssamhällen under den äldre medeltiden' samt 'Folkungatidens stadsväsen'.

Denna 'bärande stomme' innebar att det tidiga Sigtuna med hjälp av arkeologins nya rön sattes in i ett vittspännande system, att ett tidigt enkelt stadsväsen av inhemskt slag påvisades, att den tyska omvandlingen av detta förknippades med Birger jarls regim, Stockholms grundande och bergsbrukets förkovran. Stadslagens tillkomst omkr. 1350 utgör slutpunkten.

Opponenten fann författarens styrka ligga i hans "iakttagelseförmåga och hans blick för mångfalden i utvecklingen" samt i hans känsla för de rumsliga förhållandena, hans svagheter i en splittring på alltför många fenomen, som ibland krävt bättre filologisk och juridisk skolning, samt stundom i "en otålighet som ej funnit nödig tid för detaljarbetet".

Kritiken måste sägas vara i stort sett träffande. Svagheter är fransidan av det mångsidiga intresset och entusiasmen för uppgiften. Men handledaren hade snarare eggat än tuktat. Och siktet på tjänsten vid Vitterhetsakademien hade inte tillåtit ett nytt varv av överarbetning. Resultatet blev dock en genomplöjning av ett långt och brett fält, ett standardarbete för sitt område för ett halvsekel. Det rönt stor uppmärksamhet också inom de antikvariska ämnena samt i den danska, norska och nordtyska forskarvärlden.

Såsom den fåtaliga humanistiska fakultetens dekanus kunde Sven Tunberg avgöra sin elevs betyg. Det sattes omedel-

Adolf Schück som 30-årig docent med fadern Henrik och sonen Herman (artikelförfattaren).

bart och blev det högsta möjliga, 'Med utmärkt beröm godkänd' (a) för både avhandlingen och försvaret. Det behandlade ämnets vikt och svårighetsgrad framhävdes, opponentens invändningar dämpades. Direkt härpå följde förordnande som docent, även detta en ställning Adolf Schück hade till livets slut.

Under ett drygt årtionde, alltifrån studentexamen, hade Henrik Schück dirigerat sin sons studiegång, och till sist starkt främjat hans inträde i ämbetsvärlden. Adolf hade motsvarat hans förväntningar. Målen var nu nådda och framgent fullföljde han sin egen bana.

Det goda 1930-talet

Läroåren var nu slut. Äntligen kunde han få fullt utlopp för sitt verksamhetsbegär. Under det följande dryga årtiondet, intill nästa världskrig, verkade Adolf Schück på flera områden med starkt engagemang.

Hur Vitterhetsakademiens 'antikvarisk-numismatiska bibliotek' borde omvandlas hade han fått klart redan vid sitt biträde i flyttningsarbetet. Nu kunde han, så långt de knappa resurserna tillät, förverkliga detta. Ramen måste vidgas så att biblioteket kunde utgöra ett effektivt verktyg både för ämbetsutövningen och för forskningen, tjänstemännens och utomstående.

Bytesförbindelserna, den främsta förvärvskällan, måste omprövas och utökas. De nya lokaler, som nu planerades i den forna kasernbyggnaden vid Storgatan ytterst på Östermalm, måste bli rymliga, lättarbetade och inbjudande.

Dessa områden sysselsatte bibliotekarien Schück, medan amanuensen Maja Lundquist skötte det dagliga arbetet med katalogisering, utlåning, uppställande osv. Sedd med åttio års distans kan situationen tyckas svårhanterlig. En kompetent och erfaren kvinna hade fått stå tillbaka för en protegerad ung man, underlägsen i yrkesmeriter, men överlägsen i lärda meriter. Men det var en annan tid. Arbetsfördelningen fungerade väl; inga missljud låter sig höras i samarbetet. I minnesorden över sin förman och företrädare uttalar Maja Lundquist sin beundran av hans outtröttliga uppfinningsförmåga för bibliotekets främjande och betygar hur han vann "sina medarbetares tillgivenhet genom den trivsamma atmosfär kring vardagens mödor som hans väsen skapade"; han blev också ett stöd utanför arbetet.

Adolf hade fått sin ideala tjänst. Varken Riksarkivet eller Kungl. Biblioteket skulle ha erbjudit honom sådana möjligheter att fritt utnyttja sina gåvor. Redan avhandlingens förord vittnar om hur hans tankeutbyte mer skedde med arkeologer och konsthistoriker än med historiker. Biblioteket blev under hans ledning – särskilt efter inflyttningen på Storgatan 1936 – en i yttre och inre mening central tillgång för ämbetets och museets tjänstemän och en omtyckt forskarmiljö. Själv blev han en högt

skattad kollega i ämbetets och museets vardag och fest.

Sigurd Curman fann i Adolf Schück en mångsidigt användbar och personligt tillgiven medarbetare. Främst gällde detta det baltiska kulturarbetet. Men den unge bibliotekariens förmåga att skriva och att administrera togs i anspråk vid flera tillfällen: kulturminnesvårdens 300-årsjubileum, Gustav II Adolfjsjubileet, Vitterhetsakademins 150-årsjubileum.

Inlemmandet i den antikvariska sfären ledde till andra uppdrag. Under ett år tionde var han sekreterare i Svenska fornminnesföreningen under Nils Edéns ordförandeskap och ledde dess utfärder. Från 1931 till livets slut var han sekreterare i Stockholms stads namnberedning, det kommunala organ som för byggnadsnämnden lade fram förslag till namngivning av nya gator, kvarter etc., ett både teoretiskt och praktiskt krävande arbete.

"Min nya uppgift att få vara en av Sigurd Curmans medarbetare i återuppbyggandet av denna sedan länge eftersatta kulturinstitution – – – grep mig helt"; jämförd därmed framstod en högst oviss professur som "helt oväsentlig". Så såg Adolf Schück långt senare tillbaka på sin kallelse inför en kollega och vän (Nils Ludvig Rasmusson). Det var inte någon efterhandsrationalisering: en blick på hans lärar- och författarverksamhet bekräftar.

En bidragande orsak till hans val var Stockholms högskolas egenart. Högskolan var en enskild inrättning, visserligen stödd av Stockholms stad men med vida svagare resurser än de två universiteten. De

juridiska och humanistiska fakulteter som var under uppbyggnad hade endast löne-medel för professorerna; inga 'docentstipendier' förekom. I den mån docenterna utnyttjades skedde detta på vikariat eller med smärre tillgångar för t ex kurser eller oppositioner. Sven Tunberg hade som högskolans rektor nedsättning i sin undervisningsskyldighet, vilket gav något utrymme; likaså hans och kollegan Ahnlunds tillfälliga uppdrag utanför högskolan.

På sådana villkor ledde docenten Schück under sex terminer proseminariet (för fil. kand.examen), föreläste under två terminer och gav en gång kursen 'Den svenska statsförvaltningens historiska utveckling'. Redan året efter sin egen disputation var han fakultetsopponent, och sedan ytterligare fyra gånger under de närmaste åren, i flertalet fall följt av en utförlig recension i *Historisk tidskrift*. Därtill deltog han (utan ersättning) i det av Tunberg ledda högre seminariet (för licentiatexamen).

Under sitt första årtionde som docent var Adolf Schück således flitigt anlitad. Han var också aktiv i högskolans docentförening, flera år som ordförande. Efterhand som nya docenter i ämnet tillkom och han själv fick ökade uppgifter på annat håll avtog hans aktivitet. Dock fortfor intill Tunbergs avgång hans deltagande i dennes seminarium. Ett friare författarskap kom snart igång efter disputationen. Ett makt-påliggande uppdrag var att svara för *Skänninge stads historia* (1929). Den lilla staden med ett stort förflutet hade satsat stort: redaktören fick engagera sex ytterligare författare från skilda vetenskaper. Själv skrev han huvudpartiet "Ur Skänninges

medeltidshälder". Det innebar att i populär form omsätta doktorsavhandlingen. Skänninge var ett idealiskt exempel på hur en uråldrig kult-, mötes- och handelsplats utvecklas till stadssamhälle med torggata, för att sedan under 1200-talet få sin prägel av tyskt borgerskap och andliga institutioner. Den ståtliga volymen vann stor uppskattning. – Adolf och Ruths tredje barn, fött i november 1928, fick namn efter stadens eget helgon, Ingrid.

Sven Tunberg förde in sin tidigare elev i ett väldigt företag där han stod som redaktör: *Norstedts världshistoria* som med femton volymer skulle täcka europeiska och asiatiska civilisationer från äldsta historiska tid till nutid. Dennas femte volym, gällande tiden 750–1300, hade ännu ingen författare för huvudpartiet "Det katolska västerlandet och Ryssland". Kontraktet, tecknat i oktober 1926, föreskrev leverans inom halvtannat år, helt orealistiskt. Först 1936 utkom denna femte del "Den medeltida kulturvärlden" som en av de sista och digraste i serien. De med Adolf Schück avtalade 320 sidorna hade blivit 574.

Skildringen av Europa 750–1300 utgör hans största historiska text vid sidan av doktorsavhandlingen. Här är uppgiften dock en helt annan: att ge en läsande publik en berättande framställning utifrån aktuellt forskarläge. Så sker också: det blir, i överensstämmelse med hela verkets uppläggning, en bred framställning av i första hand kejsardömet, Frankrikes och Englands samt korstågens politiska historia. På mitten bryts kronologin av systematiska kapitel om 'det feodala sam-

hället', om 'den västerländska kyrkan' och om 'handel och stadsväsen', vilka tillät författaren att utveckla sin kännedom om den högmedeltida kulturen och civilisationen. Texten är väl anpassad för sin publik, men saknar originella grepp och synpunkter, något som knappast heller avsågs. Vilopunkter för läsaren utgör porträtten av stora individer: Karl den store, kejsar Fredrik II, Ludvig den helige av Frankrike bland andra. Trots ambitiöst utnyttjande av den senaste litteraturen framstår arbetet naturligt nog idag, ehuru ännu läsvärt, som föråldrat i sin koncentration på det politiska förloppet.

När detta stora uppdrag äntligen förts i hamn var det en lätt uppgift att för Saxon & Lindströms förlags *Folkens historia genom tiderna* medverka med samma tidsavsnitt: blott en tredjedel så mycket text, men rikt illustrerat, något som låg författaren om hjärtat (1938). Medan Norstedts världshistoria nog i första hand hamnade på bibliotekens hyllor upplevde denna lättsmältare motsvarighet en andra upplaga.

Samtidigt med arbetet med Europas medeltid hade Adolf Schück åtagit sig komplicerade uppgifter för Skandinavien. *Nordisk kultur*, igångsatt 1926, var avsett att bli ett verk om trettio delar, var och en ägnad sitt område av vikingatidens och medeltidens nordiska andliga och materiella kultur. Finansierad av Clara Lachmanns fond, drivande kraft etnologen Sigurd Erixon vid Nordiska museet. Varje del hade sin redaktör och ett antal medarbetare från de skandinaviska länderna. Inom åtta år skulle verket vara fullbordat.

Av redaktören för delarna 'Städer och stadsbebyggelse' samt 'Befolkning' (medeltiden) norrmannen Edvard Bull fick Adolf Schück omgående beställning dels av det medeltida svenska stadsväsendet jämte de vikingatida handelsorterna Birka och Hedeby (Slesvig), dels av den svenska befolkningshistorien. Inom kort åtog han sig därtill att redigera delen 'Handel, sjöfart och marknadsväsen samt Nordens förbindelser under medeltiden'. När Bull avled (1932) lät han sig förmås att också taga på sig redaktörskapet för 'Befolkning'.

Det egna författarskapet inom verket var ett mindre problem. Stadsväsendet var ju välbekant terräng. 'Sveriges vägar och sjöleder under forntid och medeltid' var ett tacksamt men ojämnt utforskat ämne; där hade han som medarbetare vägforskaren Måns Mannerfelt. 'Ur Sveriges medeltida befolkningshistoria' kallade han blygsamt sin andel av 'Befolkning', i medvetande om att det svenska forskningsläget inte tillät motsvarigheten till de demografiska danska och norska bidragen. Det blev ett lättillgängligt potpurri om uppodling, invandring, ståndskategorier m m, områden som i övrigt inte kom att behandlas i verket.

Bekymmersammare var redigeringsarbetet av två delar med diffusa gränsdragningar, överlappningar och glipor, författare som avled, som svek sitt åtagande, som blott var senfärdiga. Först 1938 utkom befolkningsvolymen. Den positiva sidan var de många personliga förbindelserna, som blev till nytta och glädje under kommande år. – *Nordisk kultur* kom aldrig att fullbordas efter sin plan. Efterträdare blev *Kulturbisto-*

riskt lexikon för nordisk medeltid (1956–78).

Varken världshistorien eller den nordiska kulturen gav något större ekonomiskt utbyte. Det gjorde *Historisk atlas* för skolan (1938. Generalstabens litografiska anstalt). Idén tycks ha kommit från historiepedagogen Gustaf Jacobson, som Adolf kände från Uppsala, men utförandet blev hans egen sak. Med tonvikt på Sverige sträckte sig kartmaterialet från forntidens riken till världs-kriget. Småningom utökad över ett nytt världskrig upplevde kartboken fyra upplagor och flera omtryckningar. Den gjorde Adolf Schücks namn känt i vidare kretsar.

Det mångfaldiga författarskapet under årtiondet efter disputationen (där åtskilligt annat, t ex radioföredrag, ingår) visar karaktäristiska drag. Det vittnar om en villighet, ibland optimistisk i överkant, att ta på sig stora, skiftande uppgifter, likaså om förmåga både till eget initiativ och till samarbete samt om seghet att genomföra. Nästan allt är beställningsarbete, som gav tillskott till den knappa lönen. Inget var grundforskning av den art som i första hand meriterade för professur. Adolf Schück siktade inte dit; han ville vara en historiker som gjorde nytta.

Det var genom sin chef riksarkivarien Sigurd Curman som Adolf Schück kom att dragas in i kultursamarbetet med de tre baltiska staterna. I efterspelet till det ryska kejsardömet's undergång hade Estland, Lettland och Litauen gjort sig till självständiga republiker. Det officiella Sverige, närmast Utrikesdepartementet, visade under hela mellankrigstiden en sval hållning till dessa fattiga släktingar, vilkas demokrati

sågs som instabil och vilkas framtid osäker. Det var på de ekonomiska och kulturella områdena man kunde nalkas. För Estland låg detta närmast till, svenskt under ett-hundrafemtio år och etniskt släktat med Finland. Flera svenskar, bl a arkeologen Birger Nerman, Adolfs vän, knöts som professorer till universitetet i Dorpat/Tartu, där en professur i svenska språket inrättades, bekostad av svenska staten.

För Lettland låg en anknytning till den tyska universitetsvärlden nära till hands. Motståndare till en tysk dominans var professorn i arkeologi vid Rigas universitet Francis Balodis. Våren 1928 rekogno-scerade han i Stockholm; efter hemkomsten förmådde han sitt universitet att inrätta ett lektorat i svenska. Året därpå återkom han med en skara akademiker och studenter. Den expansive Curman grep den utsträckta handen – och tog Adolf Schück till närmaste medhjälpare. Till en början inriktade man sig på svenskleda forskningsföretag: arkeologiska i Estland och Lettland, etnologiskt i Litauen. Adolfs uppgift blev att skaffa fram medel från svenska företag med baltiska intressen, och för Rigalektoratet från Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet.

Sin första baltiska resa, av flera genom åren, företog han hösten 1929: till Riga där han inledde sitt mångåriga samarbete med Balodis, och till det av svenskar föga kända Litauen, vars katolska folkkultur han blev fäst vid. Året därpå föreläste han vid den av Balodis ledda arkeologkongressen för Östersjöområdet, det 'baltiska', om 'Die Einwanderung der Schweden in Estland'.

Det blev nödvändigt att ge samarbetet

fastare form. Hösten 1931 bildades *Kommittén för kulturellt baltiskt samarbete*. I samråd med Sven Tunberg, Stockholms högskolas rektor, inrättades *Baltiska institutet*. Curman blev Kommitténs ordförande, Nerman vice ordförande, Schück sekreterare och institutets föreståndare. Skattmästarposten åtog sig Edvard Henke, innehavare av Osram-Elektra och lettisk generalkonsul. Hans förbindelser och generositet blev viktiga för en verksamhet utan ordinarie tillgångar; det gällde att bygga upp verksamheten på sikt genom en 'baltisk fond/stiftelse'.

Sekreteraren-föreståndaren blev den verkställande kraften med mångfaldiga uppgifter. Kontakter skulle upprättas och vidmakthållas både i Sverige och i de tre länderna; publicitet måste åstadkommas genom meddelanden, artiklar och föredrag. Institutets främsta uppgift var att anordna en årlig tremånaders kurs vid Stockholms högskola på växlande ämnesområden av betydelse för Östersjöområdet. Ett tiotal unga akademiker inbjöds, i första hand från Estland, Lettland och Litauen, i andra hand från övriga Norden samt Nordtyskland och Polen. Utöver kontaktsyftet var tanken att komplettera de baltiska universitetens knappa utbud. Sådana kurser med framstående svenska huvudlärare gavs i arkeologi (1931, B Nerman), i ekonomisk historia (1932, E Heckscher), i kvartärgeologi (1933, L v. Post), i etnologi (1934, S Erixon), i fysiologi (1935, G Liljestränd), i civilrätt (1936, P Hult), i konsthistoria (1937, J Roosval), i geografi (1939, H Ahlmann).

Icke endast att dessa kurser skulle organiseras; för deltagarna skulle ordnas stipendier och inackorderingar samt kontak-

ter med svenskar och med svenskt språk och samhällsliv.

En annan krävande uppgift var att åstadkomma resurser för de otillräckligt underbyggda lektoraten i Riga och i Kaunas, Litauens dåvarande huvudstad. Förlektorerna: i Riga Harry Wallin och sedan Wilhelm Freij, i Kaunas Knut-Olof Falk och sedan Per Sandberg, framstod Adolf Schück som uppdragsgivaren i hemlandet.

Adolf skapade under sina resor kontakter med många baltiska kultur- och myndighetspersoner. – Han ledde också vid ett tillfälle en stor gruppres. – Men de viktigaste skedde dock i Stockholm. Där bildades vänföreningar för de tre länderna. Själv var han verksam i alla tre, men såg Svensk-litauiska föreningen som sin särskilda angelägenhet. Där var Curman ordförande och han själv sekreterare. Föreningarnas förmåga att främja förbindelserna länderna emellan berodde i hög grad på samarbetet med beskickningarna i Stockholm. Litauen var unikt i det att å ena sidan myndigheterna därhemma, akademiska eller ej, var trög-arbetade och måttligt intresserade, medan diplomaterna i Stockholm stod på ett högt kulturellt plan och visade stor aktivitet.

Ministern Jurgis Savickis, en konstnärssjäl, blev Adolfs nära personlige vän. Legationssekreterarna (efter varandra) Antanas Trimakas och Jonas Jablonskis acklimatiserade sig snabbt och gjorde värdefulla insatser. Men fältet var ofta hårdarbetat. I brev till (den återvändande) Trimakas klagar Adolf dels över svenska myndigheters ointresse – först sent var Sverige diplomatiskt företrätt i Kaunas – dels över de tre stater-

nas ovilja att på svensk mark låta sig sammanföras till ett 'Balticum'. Denna 'baltiska' tanke konkretiserade han genom att redigera och producera två små volymer *Baltisk revy* 1938 och 1939 (John Kroons förlag, Malmö).

Det svensk-baltiska kulturutbytet upptog således under 1930-talet en betydande del av Adolf Schücks tanke, kraft och tid. Det tillfredsställde hans dragning till annorlunda miljöer och människor, hans vilja att organisera och uppnå påtagliga resultat och hans lust för spänning och fest. Härtill kom en djup sympati för tre små nationer som brutit sig ur det ryska imperiet och med små tillgångar hävdade sin tillvaro i spänningsfältet mellan Sovjetunionen och ett (sedan 1933) nazistiskt Tyskland, båda i hans ögon vidriga.

När man betraktar denna mångsidiga verksamhet – som kunde ha utökats med rollen av *pater familias* för systrarnas familjer – inställer sig frågan: hur var det möjligt att finna utrymme för allt detta? Svaret finner man på både ett yttre och ett inre plan.

Det bibliotek han förestod hade ännu en begränsad verksamhet, länge i föga tjänliga lokaler. Den lojala Maja Lundquist svarade för de dagliga rutinerna; motsvarande gällde arkivsidan. Först i och med inflyttningen i Storgatan 41 med ökat utrymme och utnyttjande ställdes större krav på hans arbetstid. Det hörde till de 'lärda verkens' tradition att tjänstgöringstiden kunde vara rörlig och lönen blygsam, varemot man räknade med tjänstemännens bisysslor och uppdrag. Vilka skulle annars ta hand om sådana? Stockholms högskolas verksamhet var i hög grad beroende av insatser från

lärare med huvudsakliga arbetsuppgifter på annat håll.

Vad gällde det baltiska kulturarbetet – som (oavlönat) formellt till stor del låg inom högskolans ram – var ju Sigurd Curman den drivande kraften. Med det suveräna sätt han hade att organisera verksamheten fann han skäligt att akademiens bibliotekarie lade ned en god del av sina krafter på ett så framtidsinriktat ändamål.

Med detta stämde Adolfs egen läggning. Han ville ha flera järn i elden; han hade vidsträckta intressen och kunskaper; han arbetade och skrev raskt och var snabb i beslut; han trivdes med växlande, begränsade uppgifter som gav tydliga resultat. Hans dygnsrytm med sena morgnar och sena kvällar vid skrivbordet eller i umgänget stämde väl med hans påtagna uppgifter. I stor utsträckning hade hans drömmar om livet vid återkomsten från Paris förverkligats.

I krigets skugga

Hösten 1939 skedde i rasande fart en omvälvning på den nordeuropeiska politiska scenen. På Molotov-Ribbentrop-pakten följde det tyska blixtagreppet på Polen. Sovjets motdrag blev att falla Polen i ryggen samt att kräva 'biståndspakter', 'vänliga regimer' samt militära baser av de tre baltiska republikerna. Dessa fann sig nödgade att bifalla, medan liknande krav på Finland blev utan resultat. 30 november föll flygbomber över Helsingfors. 'Vinterkriget' hade inletts.

Mer än andra kände sig Adolf Schück berörd. Den baltiska kulturfront han under

ett årtionde bidragit till att bygga upp var raserad. Finland, vars nationella självständighet han varit med om att trygga för tjugo år sedan, stod under hot att mista denna. En bitter tillfredsställelse fann han i att bolsjevism och nazism nu öppet visat sig vara samma andas barn.

Två organisationer, *Finlandskommittén* och *Nordens Frihet*, bildades snabbt i Stockholm. Den förra, tillkommen på militärt initiativ men med ekonomiska intresser, hade till mål att skapa, utrusta och bekosta en svensk frivilligkår att sätta in vid den finska fronten. Nordens Frihet dominerades av Stockholms akademiker och hade som ordförande Sigurd Curman. Syftet var mindre konkret, att utgöra ett debatt- och informationsforum och en opinionsbildare.

Adolf Schück ingick inte i Finlandskommittén, och invaldes först 17/1 1940 i Nordens Frihet. Under detta år deltog han i nästan alla de täta sammankomsterna, senare mer sporadiskt. Frånvaron 24/1 har en märklig anledning: ett tredagars besök i Köpenhamn. Han berättar därom i en utförlig rapport (utan angivande av författare, mottagare eller datum).

Intrycken i Köpenhamn var inte uppmuntrande: sympatin för det angripna Finland var påtaglig, men hotet söderifrån kändes förlamande. Den ansats till frivilligrörelse som fanns motarbetades av regeringen och låg i orätta händer. Han hade själv gjort många besök hos institutioner och enskilda, värdefullast det hos (den nyligen avgångne) general Erik With, hos vilken han funnit en realistisk uppfattning. I brev till denne efter hemkomsten hävdade han att den effektivaste hjälpen vore "10 000 civila dan-

ska arbetare" som kunde lösgöra finska arbetare för fronttjänst.

I vilken egenskap utförde Adolf Schück denna mission? Han säger sig ha uppträtt "helt privat" med "ingen som helst fullmakt". Detta tycks visserligen motsägas av ett (i kopia känt) introduktionsbrev av 20/1, undertecknat av Nordens Frihets sekreterare Åke Stille, ung stockholmshistoriker. Där talas om "uppdrag av Finlandskommittén i Sverige — — och densammans stödorganisation kommittén Nordens Frihet att i Danmark träda i kontakt med sådana kretsar som vilja giva Finland understöd i form av frivilliga, vapen och pengar". Men Stille hade ingen befattning med Finlandskommittén, vilkens angelägenhet 'frivilliga' och 'vapen' var. Kommittén utnyttjade därtill en annan emissarie, arkeologen Gustaf Hallström, för skandinaviska uppdrag. Introduktionsbrevet, väl dikterat av innehavaren, bör ses, liksom själva Köpenhamnsbesöket, som ett uttryck för Adolf Schücks brinnande iver att uträtta något i ett hotande läge, om än med okonventionella metoder. Från sin baltiska verksamhet var han inte främmande för detta slags privatdiplomati.

Återkommen till Nordens Frihets sammanträden slog han in på en helt annan väg: att få fram ekonomiskt stöd för Finland från det neutrala USA. Själv vände han sig till svenska, danska och norska vetenskapsmän för att få dem att utnyttja sina amerikanska förbindelser till förmån för den fond till Finlands hjälp som initierats av före presidenten Herbert Hoover.

Finlands alltmer beträngda läge väckte alltmer aktivistiska röster inom Nordens Frihet, bl a Adolf Schücks. Så kom reger-

ingens och kungens uttalanden att en finsk vädjan om väpnat bistånd avvisats. Därmed gick luften ur Nordens Frihets planerade stora manifestation. En knapp månad senare ingicks Moskvafreden. En katastrof som dock tycktes kunna utnyttjas för utökad ekonomisk hjälp.

Två veckor senare (28/3 1940) möttes 36 män och kvinnor i Ingenjörsvetenskapsakademiens hus. De företrädde såväl ideella och religiösa organisationer som ekonomiska och tekniska intressen. Adolf Schück tog ledningen; på hans förslag valdes greve Folke Bernadotte till mötesordförande. Själv förklarade han mötets ändamål: att organisera deltagarnas amerikanska förbindelser till en gemensam aktion för Finlands återuppbyggande. Så inrättades *Kommittén för verksamhet i Förenta Staterna till förmån för Finland* under Bernadottes ordförandeskap. Adolf Schück blev 'verkställande ledamot'. En nyckelperson var hans vän sedan ungdomen Åke Stavenow, nu direktör för Svenska slöjdföreningen. Stavenow hade fått inspiration av arkitekten Alvar Aalto och hade nära kontakt med Folke Bernadotte, vilkens namn gick hem i amerikanska kretsar.

Kommitténs verksamhet blev kortvarig; endast två sammanträden av arbetsutskottet, det senare den ominösa 9 april som helt rubbade förutsättningarna. För Adolf Schücks del var det en konsekvent driven linje som bröts.

Den militära beredskapen blev lindrig och ouniformerad: på försvarsstabens uppdrag författade Adolf Schück broschyren *Från Bulverket till Boden. Svensk befästningskonst genom tiderna* (1941). Som en form av

beredskapstjänst kan även ses åtagandet att redigera Svenska historiska föreningens serie folkskrifter *Det levande förflutna* under mottot: "Att vara svensk innebär i dessa tider att känna vårt lands historia". De fem första skrifterna utkom på Gebers förlag under året 1943: 'Från allmogehär till folkhär' (T Holm), Stormaktstidens sociala omvälvningar (E Heckscher), 'Hur Skåne blev svenskt' (J Rosén), 'Sverige och den tyska hansen' (K Kumlien), 'Brott och straff i svensk rättsutveckling' (H Munktel).

Det pågående kriget engagerade honom starkt. För Finlands del innebar detta en ökande oro för 'fortsättningskrigets' konsekvenser. I anonyma bidrag till tidskriften Nu, redigerad av vännen Bo Enander, vände han sig mot drömmarna om ett 'Storfinland'. Norska och danska vänner kom som flyktingar: vid den judiska flykten från Danmark i oktober 1943 riksarkivarien Axel Linvald och filologen Lis Jacobsen, båda med familj. Adolf visade sin uppfinningsrika medkänsla i fråga om bosättning, sysselsättning och umgänge. – Självfallet omfattade denna omtanke och hjälpsamhet systrarna Gerda i Helsingfors och Ester i Hamburg och deras barn och barnbarn.

Dessa egenskaper fick han ge mångfaldigt prov på ett år senare vid den stora flykten från Baltikum. I och med att de tre staterna 'frivilligt' inlemmats i Sovjetunionen hade förbindelserna helt upphört. Den tyska ockupationen ett år senare hade knappast inneburit någon förändring. När inpå året 1943 kriget föreföll ha nått en vändpunkt bildades i Stockholm *Baltiska kommittén* av svenskar och landsflyktiga balter.

Ordförande var Birger Nerman, sekreterare Adolf Schück. Prominenta medlemmar var högerpolitikern och statsvetaren Elis Håstad, estländaren August Rei, lettlandaren Francis Balodis och litauern Ignas Scheynius. Syftet, att väcka en svensk opinion, framgår av titeln på den hösten 1943 utsända volymen *Ha de rätt att leva?* Svaret, menade man, låg i Churchills och Roosevelts 'Atlantdeklaration' med dess krav på alla folks självbestämmanderätt. Adolf Schücks bidrag hade titeln 'Baltikum under hammaren och hakkorset. En sammanställning av inhämtade informationer'.

Ett år senare hade krigsläget radikalt förändrats. Den tyska östfronten sviktade och massflykten hade inletts. Bland de mer än 30 000 till Sverige komna fanns många som kunde betecknas som 'intellektuella'. De blev en angelägenhet för Baltiska stiftelsen och Baltiska institutet; i den förra var Adolf Schück sekreterare, i det senare föreståndare.

Baltiska lärde gavs tillfälle att föreläsa vid Stockholms högskola. Svenskundervisning anordnades med stöd av Stockholms stad. Viktigast var rollen som förmedlare mellan arbetssökande och möjliga arbetsgivare. Regeringen hade ställt till myndigheternas förfogande en resurs i form av 'arkivarbete'. Under ett halvår, november 1944 till maj 1945, översköldes Adolf Schück av önskemål, i muntlig och skriftlig form, om hjälp att få fotfäste i det nya landet. Han utnyttjade alla sina kontakter i musei-, biblioteks- och universitetsvärlden för att åstadkomma tillfälliga arbetsuppgifter. Hans hållning var på

en gång humanitär och realistisk. Vid Baltiska stiftelsens årsmöte juni 1945 fastslog han att de yngre 'intellektuella' måste vara beredda att byta yrkesbana.

1930-talets baltiska verksamhet skedde i framtidstro, gav resor, miljöer, framträdanden, fester och ordnar. 1940-talets, bottnande i djup besvikelse, gav möten med människor i svåra omständigheter och stundom tillfredsställelsen att ha förbättrat deras lott. På ett lägre plan fasthöll Adolf Schück sina baltiska förbindelser till livets slut.

Sigurd Curman, som riksantikvarie hans chef intill 1946, fann även i detta helt anorlunda läge rätt att en ämbetets tjänsteman lade ned en god del av tid och kraft på baltiskt kulturarbete. Som eftermäle betecknade han sin medhjälpare som "en ständigt verksam kraft", "en klok och hjälpande vän" utan egna anspråk.

Det medeltida Sverige

Det historiska författarskapet var under dessa år, präglade av kriget, glesare. Några engagemang bör nämnas. I det stora verket till 300-årsjubileet *Boken om Gotland* (1945) svarade Adolf Schück för den politiska historien intill Brömsebrofreden. För den väldiga festskriften vid Sigurd Curmans avgång *Ad patriam illustrandam* (1946) var han den ene redaktören och författare till historiken över Vitterhetsakademien. Framgången med världshistorien fick Saxon & Lindströms förlag att satsa på en *Sveriges historia genom tiderna* (1947-48). Adolf Schück svarade där för tidsavsnittet

Adolf Schück i 50-årsåldern.

1000–1389. Tanken att ge en populär, relativt kortfattad, rikt illustrerad framställning med utrymme för historiens kulturella, sociala och ekonomiska sidor tilltalade honom.

Dessa insatser visar än en gång hans fallenhet för den översiktliga, breda framställningen för en vid läsekrets. Faktiskt hade han efter doktorsavhandlingen inte arbetat med grundforskning. Ett undantag utgjorde bidraget till den av honom själv (jämte medredaktör) redigerade stora festskriften till den 60-åriga Sven Tunberg (1942), *Ängelätten. Ett bidrag till den svenska aristokratins historia under folkungatiden*. Han beträdde där för honom nya marker: genealogi, person- och godshistoria. Det angrepp ett moment av denna uppsats utsattes för av uppsalahistorikern Einar

Carlsson var sakligt diskutabelt och saknade helt proportioner. Men den följande skriftväxlingen i *Historisk tidskrift* vittnade om att författaren inte helt levt upp till sitt ämnes krav.

Sven Tunberg hade dock det största förtroende för sin forne elev. Han tillämnade honom nyckelrollen i ett projekt som han länge haft i hågen: en grundlig revision av Carl Gustaf Styffes klassiska handbok *Skandinavien under unionstiden. Ett bidrag till den historiska geografin* (1867; tredje, något kompletterade upplagan 1911). I Vitterhetsakademiens förvaltningsutskott framförde Tunberg 1/4 1947 en promemoria om ett verk *Det forntida och medeltida Norden* i akademins regi. Ett sådant verk skulle utgöra en aktualisering av Styffes arbete, men också "skapa en verklig grunden gående undersökning över huru vår nordiska odling i alla dess topografiska detaljer kommit till och utvecklats". Under Tunbergs ledning tillsattes en kommitté av ledamöter och tjänsteman, bland vilka Adolf Schück, för att utreda ärendet. Redan vid första sammanträdet föreslog ordföranden att Schück skulle anmodas bli verkets redaktör. Denne accepterade preliminärt.

Fyra månader senare framlade han två promemorior. Den förra utgjorde ett resonemang om det kommande verket. Detta förutsattes bestå av tre delar, av vilka de för Danmark och för Norge skulle anförtros kommittéer där. Finland skulle ingå i den svenska delen, vilket krävde att dennas redaktör hade en finländsk medarbetare. Redaktören måste ha stöd i en aktiv kommitté och bistånd från pågående veten-

skapliga företag, såsom Svenskt diplomatarium, Ortnamnsarkivet och Riksantikvarieämbetets fornminnesavdelning. Arbetssättet borde vara att först utvälja ett område, lämpligen det nyligen undersökta småländska Finnveden (C Härenstam 1946), för ett provmanuskript att föreläggas kommittén. Så borde ske område för område intill själva "beskrivningen av det svenska riket – – – givetvis det sista stadiet." – Den andra promemorian gällde de tjänstevillkor Adolf Schück begärde för att under ett år pröva uppgiften.

Sedan Vitterhetsakademien tilldelats anslag av Humanistiska fonden för företaget upptogs 'Det forntida och medeltida Norden' på dess program (4 maj 1948). Redaktören Adolf Schück skulle, med bibehållet ansvar för bibliotek och arkiv, ägna uppgiften fyra arbetsdagar i veckan.

Iögonfallande är vid detta planeringsstadium två omständigheter. Dels den kluvna målsättningen: å ena sidan ett bearbetande av 'Styffe' (som endast omfattade tiden 1319–1520), å andra sidan en heltäckande, vetenskapligt grundad framställning ända från senare järnåldern. Dels hur redaktören i realiteten var den ende arbetande, beroende av ovissa insatser från kommitténs ledamöter, från institutioner och från tillfälliga medarbetare. Det är ofrånkomligt att både Tunberg och Schück överskattade tillgången på villig expertis och på förfintlig litteratur och underskattade svårigheterna att därifrån övergå till heltäckande handbokstext.

Provmanuskripten lades fram för kommittén med långa mellanrum: Finnveden 1949, Östergötlands städer 1950, Varend

1951. Ändå var redaktören intensivt verksam. En belysning ger redovisningen inför akademien för åren 1948 och 1949. Man hade nu satt ned anspråken till *Det medeltida Norden*, men räknade således ännu med dansk och norsk medverkan. Sådan hade föranlett redaktören "att ägna specialundersökningar åt vissa problem, som intimt sammanhånga med den politiska indelningen" under äldsta medeltiden. "Givetvis ha dylika specialundersökningar tagit avsevärd tid i anspråk."

Sådana undersökningar är *Svithjod och folklanden. Ett diskussionsinlägg* i festskriften till Nils Ahnlund 1949 och den vidlyftiga granskningen (utifrån opponentuppsdrag) i Historisk tidskrift 1950 av Gerhard Hafströms avhandling *Ledung och marklandsindelning*. Båda är starkt hypotetiska och konstruerande, i det förra fallet av ett fornmedeltida Sveavälde kring Mälaren, i det senare fallet av ett defensivt – ej offensivt – sjöförsvar under äldre medeltid – icke forntid. Bakom dessa och andra skrifter från 1950-talets första år låg ett stort tankeutbyte i samtal och brev med nordiska lärde från skiftande vetenskapliga fält.

Denna inriktning stod i motsats till den promemoria Adolf Schück fått godkänd vid företagets början. Där sattes de svåra frågorna om 'det svenska riket' sist på programmet. Hur kunde denna omsvängning ske?

Till en början: den hindrades inte av kommittén. Sven Tunberg var en 'igångsättare' till sin natur, hade många verksamheter och var själv sedan ungdomen fängslad av fornmedeltida problem. Övriga ledamöter såg sig som specialister, var och en för

sitt fält. Sammanträdena var glesa; redaktören hade fria händer.

Opponenten vid Adolf Schücks disputation ett kvartsekel tidigare Nils Ahnlund hade funnit dennes styrka ligga i hans "iakttagelseförmåga och hans blick för mångfalden i utvecklingen", hans svagheter i 'splittring' och 'otålighet'. Iakttagelsen kan i viss mån gälla också här. Adolf Schück hade en spekulativ dragning mot stora frågor, mindre intresse för den exakta detaljen. Följaktligen låg 'diskussionsinlägget' på kort sikt honom närmare än handbokstexten på lång sikt. Uppdraget ville han genomföra både 'uppifrån' och 'nedifrån'. Men problemen 'uppifrån', vare sig de gällde 'riket' eller de enskilda 'landen', krävde för att ge hållbara resultat mer teoretisk medvetenhet och metodisk skärpa än han besatt. För honom var alla problem i princip möjliga att ge en acceptabel lösning, om de blott angreps med lärdom och skarpsinne. Såsom historiker i en antikvarisk arbetsmiljö stod han långt ifrån den historievetenskapliga riktning som nu alltmer dominerade scenen.

Det var från detta håll kritiken mot "Det medeltida Norden" kom. På initiativ av professorerna Sture Bolin och Erik Lönnroth ifrågasatte anslagsgivaren Humanistiska fonden våren 1953 planering och arbetstakt. Schück förklarade och försvarade sitt arbete, medan Tunberg ställde sig åt sidan. Kommittén uppdrog åt redaktören att jämte nordisten Carl-Ivar Ståhle utarbeta en ny plan för vad som nu skulle heta *Det medeltida Sverige*. Den plan som antogs innebar viss förskjutning

i inriktningen, men främst en avsikt att fördela arbetet på flera författare; med sådant arbetssätt skulle götalandssdelen vara utgiven 1956, återstoden 1960. – Kort dessförinnan hade 'provtrycket' *Det medeltida Öland* utkommit, till större delen utarbetat av Herman Schück, redaktörens son.

Av denna nysatsning kom inte mycket ut. Sven Tunberg dog vid slutet av 1954 efter att under detta år varken orkat ordförandeskapet eller utlovad medverkan (Västergötland). Efterträdaren professor Gottfrid Carlsson tog visserligen uppgiften med stor arbetsvilja men var under en årslång sjuklighet bunden till Lund. Det ankom på sekreteraren-redaktören att förvärva medarbetare i verket. Det visade sig vara en ytterligt svår uppgift: den enda ljuspunkten var docent Hugo Yrwings utarbetande av 'Gotland'.

Som ett uttryck för förtroende kunde han dock känna att han 1955 invaldes som ledamot av Vitterhetsakademien, den institution han i snart trettio år tjänat

I mars 1956 vände sig Adolf Schück till sin gamle vän och numera chef, riksantikvarien Bengt Thordeman. Han hade fått veta att Humanistiska fonden på samma herrars bedrivande icke ämnade vidare understödja *Det medeltida Sverige*. Från början tveksam, men övertalad av Tunberg, hade han alltmer insett svårigheterna. "Jag har – kanske med orätt – sökt behålla mina bekymmer för mig själv, men jag har ofta varit förtvivlad över uppgiften." Att överge den kom inte på fråga; han måste "ro fan i båten". Men ansvar och lön för akademins bibliotek och

arkiv måste han lämna; det pågående provisoriet kunde inte bestå; Maja Lundquist var given som efterträdare.

Från 1 juli 1956 var Adolf Schück helt tjänstledig men fortsatte att, mot ringa ersättning, leda verksamheten i *Det medeltida Sverige*. Utom Småland var nu Östergötland och Västergötland (med hjälp av professor Ivar Lundahl) under arbete. Samtidigt flödade strömmen av hans egna uppsatser om den äldsta medeltidens Sverige i tidskrifter och årsböcker. Så var läget vid Adolf Schücks oväntade död 6 februari 1958. *Det medeltida Sverige* förpuppades, för att två år senare återuppstå i ny regi och på nya betingelser.

Det vore en missuppfattning att föreställa sig att Adolf Schück totalt gick upp i det motiga arbetet med *Det medeltida Sverige* och i de sena kvällarnas arbete vid skrivbordet med svårlösliga frågor om forna härskarätter och samhällen. Han hade förmågan att gå upp i situationen och miljön för stunden, och hans sysselsättningar var många.

I sitt bibliotek var han, i tjänst eller icke, en central gestalt, beredd till handling. I stadens namnberedning var han ännu verksam. Inom Svenska historiska föreningen var han redaktören för skriftserien 'Det levande förflutna' och under ett årtionde en högst effektiv skattmästare. I Svenska turistföreningens årsböcker om historiska sekler var han årtalskrönikören. Under sin tjänstledighet var han förra halvåret 1957 först tf professor i stads historia vid Stockholms högskola, sedan censor i studentexamen, båda positiva erfarenheter.

Efter krigsslutet hade han kunnat återuppta det resande som fångslat honom så i unga år. Dels gällde det återseenden i Frankrike, Italien och Tyskland, dels nyvinningar i Spanien och Grekland. Hans förmåga att ta in miljöer och episoder var oförändrad.

Också familjelivet innebar förnyelse. Under 1940-talet hade hans älskade föräldrar lämnat livet vid hög ålder, men under hans sista årtionde ingick två av hans och Ruths barn äktenskap och fem barnbarn hann födas. Adolf var mycket förtjust i små barn. Själv uppnådde han 60-årsdagen. En kortfattad, högst privat anteckning från detta tillfälle talar om en tillkämpad stoisk livshållning.

Den 6 februari 1958 begav han sig till sin arbetsplats. Någon timme senare drabbades han i sitt biblioteks magasin av sin första och sista hjärtinfarkt.

Ofrånkomligen präglades nekrologerna av bestörtningen över det oväntade dödsfallet; ännu under de föregående dagarna hade Adolf Schück i bästa vigör deltagit i de sammankomster han värderade så högt. Men vissa återkommande drag i dessa minnesord bör dras fram. Där är den självklara hängivenheten och lojaliteten gentemot uppgiften, vare sig i tjänst och uppdrag hos Vitterhetsakademien eller frivilligt i det baltiska kultursamarbetet. Där är det snabba intellektet och det praktiska handlaget, hjälpsamheten och anspråkslösheten. Men också förmärks en oro över splittring och brådska under senare år; någon spårar "trötthet och vemod".

Medan hans beundrade far varit en härskare i sina vida domäner, var Adolf Schücks roller dem av sekreteraren, skattmästaren, redaktören och föreståndaren bakom ledare som Sigurd Curman och Sven Tunberg. Inom sin egen familj den bestämmande, saknade han utanför den härsklystnad och ärelystnad, men hade en brinnande lust att verka och uppleva. I Vitterhetsakademiens tjänst och i den baltiska verksamheten fann denna värdiga uppgifter.

Vad gäller hållningen till humanistiska värden och vetenskaper kan en linje dras från skolpojken på ferier i Tyskland och i Frankrike över studierna i Paris till författaren av avhandlingen om det tidiga stadsväsendet, och vidare. Där fanns det starka intresset för kulturen, landskapet, staden, förbindelserna. Långt mindre fängslade honom historievetenskapens metodiska och tekniska moment. Denna läggning gjorde honom till en utmärkt popularisator på ett högt plan: i översiktsarbeten, jubileumsskrifter, uppsatser och föredrag. De hårdare krav på problematik, källkritik och bevisföring som en ny tid ställde – visst icke endast från 'weibullsk' sida – hade han svårare att motsvara. Hans 'diskussionsinlägg' blev ofta obesvarade. Trots att han rycktes bort i jämförelsevis unga år företrädde han i vissa avseenden en äldre tids historievetenskap.

Referenser

Uppsatsen är en nedkortad version av en större berättelse, av vilken ett exemplar ingår i Adolf Schücks arkiv, Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA), Riksantikvarieämbetet. I detta hans arkiv ingår brev-växling, arbets- och tjänstepapper samt manuskript. Familjekorrespondensen, inklusive här återgivna foton, förvaras hos författaren.

Nekrologer av Sigurd Curman i *Svio-Estonica* 14, 1958, av Sven Grauers i *Historisk tidskrift* 1958, av Maja Lundquist i *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 1958, av Nils Ludvig Rasmusson i *Vitterhetsakademiens årsbok* 1958 samt av Bengt Thordeman i *Fornvännen* 1958 (med bibliografi).

Om biblioteket Marie-Louise Bachman: *Vitterhetsakademiens bibliotek 1786–2000*, 2003. Om Det medeltida Sverige volym F VII:31 i Vitterhetsakademiens arkiv (ATA) samt uppsats med denna titel av Gunnar T Westin i *Historisk tidskrift* 1962.

Ett göteborgskt handelshus:

Casimir Fournier och den franska revolutionen

TOM ERICSSON

I

Under slutet av 1700-talet växte de göteborgska handelshusens förmögenhet genom en omfattande handel såväl nationellt som internationellt. Deras ekonomiska verksamhet sträckte sig, som en ekonomhistoriker har uttryckt det, från "Värmlands bergslag till Nordamerika och Kina".¹ För det stora flertalet historieintresserade är det i första hand den handel som utfördes av Ostindiska kompaniet som kommer i åtanke, när 1700-talets handelsexpansion skall beskrivas. Ostindiska kompaniet grundades år 1731 av skotten Colin Campell, göteborgaren Niclas Sahlgren och den tysktättade Heinrich König från Stockholm och fick då ensamrätt under en viss tid på all handel öster om Godahoppsudden. Kompaniets ekonomiska verksamhet varade i drygt 80 år innan det upplöstes år 1813.

Det fanns också andra mindre uppmärksammade handelshus i Göteborg, som i likhet med det Ostindiska kompaniet invol-

verade utländska intressenter och som riktade in sig på den internationella handeln.² Ett sådant grundades 1786 av de franska bröderna Jean Antoine Ennemonde Fournier (f. 1761) och Jean Louis Laurent Casimir Fournier (f. 1769). I ett brev till den franske konsuln hade de begärt att få grunda "ett handelslager för fransmännen i Göteborgs hamn".³ De hade lockats till Göteborg av de handelsprivilegier som det svenska förvärvet år 1785 av den västindiska ön Saint Barthélémy innebar. Ön var en frihamn inom det rådande merkantilistiska kolonialsystemet och den blev särskilt viktig i krigstider.⁴ Staden Göteborgs hamn hade också en viss särställning enligt den konvention som undertecknats av Sverige och Frankrike den 1 juli 1784. Den innebar att fransmännen för all framtid hade rätt att tullfritt upplägga varor i Göteborg.⁵ Bröderna kom att etablera sig snabbt i Göteborg och redan år 1790 blev Casimir Fournier medlem i den lokala handels-societeten, medan Jean Antoine Fournier

var verksam som vicekonsul.⁶ Den äldre brodern blev, efter att ha varit frånvarande från Göteborg ca 5 år, vid sekelskiftet 1800 invald i den mycket exklusiva The Royal Bachelor's Club, som enbart bestod av män ur Göteborgs högsta samhällsskikt.⁷

De två bröderna var födda i Grenoble och söner till Jean Louis Fournier och hans hustru Louise Chaix. Bröderna hade även en syster, Catherine. Fadern var en högt uppsatt tjänsteman inom den franska skogsstyrelsen och kunglig rådgivare. Han dödades i början av den franska revolutionen, den 6 juni 1790, i Claix strax söder om Grenoble.⁸ Den äldre av bröderna, Jean Antoine, har tidigare fått mest uppmärksamhet inom den historiska forskningen. Skälet till detta är hans inblandning i valet av Jean Baptiste Bernadotte till svensk tronföljare. Två år efter ankomsten till Göteborg blev Jean Antoine fransk vicekonsul. Det av honom och brodern Casimir grundade handelshuset skapade sig snabbt en betydande förmögenhet, men den internationella handeln de bedrev skapade också problem. År 1794 kapade engelsmännen, som var i krig med fransmännen, en stor krutsändning, som var avsedd att skeppas till Frankrike, men som gav sken av att vara på väg till Saint Barthélemy med svenska varor. Detta medförde att Fournier krävde ersättning av den svenska staten för förlusten, eftersom lasten var att betrakta som svensk egendom, men han förvägrades detta. Den brittiska kapningen av Fourniers last var ingen enstaka händelse. Under en period från våren 1793 fram till sommaren 1794 kapades sammanlagt 75 svenska fartyg av briter. Strax efter kap-

ningen av krutlasten lämnade Jean Antoine Fournier Sverige, men återkom år 1800 för att återuppta sin handelsverksamhet. Handelshuset var fortfarande i full verksamhet och hade under Jean Antoinettes frånvaro skötts av en prokurist. Verksamheten blev dock kortvarig efter hans återkomst, och han tvingades i konkurs år 1804 varefter han lämnade Sverige, för att sedan återkomma ännu en gång år 1810, då med syftet att verka för Bernadotte som svensk tronföljare.⁹

Brodern Casimir Fournier har inte uppmärksammats i samma utsträckning av historikerna. Enligt Hugo Fröding blev Casimir svensk medborgare och enligt tolagsräkningen, dvs. den extratull som betalades i stapelstäderna för införsel och utförsel av varor, importerade han vetemjöl, vin samt krak- och bittermandel. Det framgick också att han sålde "kaffe, domingo (en slags tobak), indigo, fenkol, god champagne samt rödvin".¹⁰ Med tiden blev dock Casimir Fourniers affärsverksamhet mer omfattande och han började köpa upp olika lantmannaprodukter, som oxar, smör och torr fisk, för att sälja på export. Målet för dessa produkter var det revolutionära Frankrike, som för sin försörjning var beroende av import från andra delar av Europa. I mitten av 1790-talet hade Frankrike betydande försörjningsproblem på grund av de inre stridigheterna och kontrarevolutionen, samtidigt som man befann sig i krig med flera andra europeiska länder sedan början av år 1792.

I april 1792 hade den lagstiftande församlingen förklarat "kungen av Ungern och Böhmen" krig. Det var en krigsförklar-

ing som hade formulerats med avsikt, för att understryka att Frankrike inte förklarat krig mot det tyska kejsarriket. Det hjälpte dock föga, eftersom Preussen var i allians med det habsburgska riket. Kriget kom att utvidgas ytterligare, sedan Frankrike också förklarade krig mot Spanien och därefter även mot England och Nederländerna i februari och mars år 1794. Det kan knappast ha varit en tillfällighet att bröderna Fournier anlidades av den franska staten, eftersom de var av franskt ursprung samtidigt som den äldre brodern var vicekonsul i Göteborg och därmed direkt också en officiell representant för franska intressen.

De ekonomiska svårigheterna som Frankrike befann sig i medförde att den styrande revolutionsregeringen skapade en mängd skilda kontrollorgan som skulle reglera flera olika ekonomiska områden, däribland handeln. Den 22 oktober 1793 inrättade Konventet en *Commission des subsistances*, vilken kan översättas med "försörjningskommissionen". Kommissionen var en skapelse av den fraktion inom Konventet som kallades *les montagnards*, vars svenska benämning är Berget. Montagnarderna hade tagit makten i Konventet från girondisterna i juni 1793 och dess främste företrädare var Maximilien Robespierre. Kommissionens uppgifter var mångfacetterade. Den skulle bland en mångfald uppgifter bl.a. ansvara för jurisdiktionen och kontrollen av utlandshandeln och inrikeshandeln, kontrollen av priserna, Paris stads och arméns försörjning. Grundandet av kommissionen visar på att den tillmättes en stor betydelse och antalet anställda var nära 500 personer.¹¹ Det är i det källmaterial

som härrör från kommissionen som Casimir Fournier och handelshuset Fourniers namn återfinns vid ett stort antal tillfällen och källmaterialet vittnar om att det ekonomiska utbytet mellan handelshuset Fournier och den franska staten var betydande. I den i Sverige föga kända historiska översikten om *Commission des subsistances*, sammanställd år 1925 av den franske historikern Pierre Caron, går det att följa Casimir Fourniers affärsverksamhet med den franska staten under perioden 1793–94.¹²

II.

Ganska omedelbart efter att kommissionen grundats fick den ett brev från Casimir Fournier, "en svensk" tillhörande firman bröderna Fournier i Göteborg, där Fournier angav att han tillhörde "*les principaux fournisseurs de la Commission*", dvs. en av de främsta leverantörerna till kommissionen.¹³ Redan i de tidigaste kontakterna med kommissionen ställdes Fournier inför problem, som sammanhängde med en av de lagar som revolutionsregeringen genomdrivit, nämligen den rörande "*prix maximum*", maximipriset. I ett brev till Casimir Fournier klagade kommissionen över hans prissättning. Tydligen tog han ut alltför höga priser på sina varor, vilket stod i strid med *prix maximum*-lagen och därför ville kommissionen att han skulle sänka sina priser.¹⁴ Införandet av ett högsta pris på spannmål och spannmålsprodukter den 4 maj 1793 syftade till att förhindra den stegrande inflationen i Frankrike. Lagen skulle genomföras på ett sådant sätt att

de olika länen – departementen – blev ombedda att sätta ett enhetligt pris inom sina områden.

Den äsyftade lagstiftningen förde dock med sig två problem, dels att priset ofta blev satt tämligen godtyckligt, dels att bara produktionspriserna taxerades medan priser på varor, tjänster och kapital lämnades därhän.¹⁵ Därför ändrades lagen och i slutet av september 1793 beslöts att 38 olika typer av varor, men också lönerna, skulle beskattas efter maximumprincipen. Lagen skulle tillämpas på distriktsnivå, men problemet var fortfarande att prissättningen skedde godtyckligt och i distrikten valde de att sätta låga priser på konsumtionsvaror, medan de satte höga priser på det de varor som de producerade. När Konventet blev varse dessa ekonomiska principer genomförde man snabbt en ny maximumlag, den andra *Maximum général*, där det pris som varor fick säljas till grundade sig på det "rätta priset", vilket var det pris som producenter och importörer sålde för år 1790 ökat med en tredjedel.

Fournier hade även tidigare kritiserats för sin prissättning. Svenska handlare hade klagat över att bröderna Fourniers handelshus drev upp priserna som en följd av deras ambitioner att öka exporten. Den kritiken var bröderna helt oförstående inför, vilket föranledde dem att sätta in en annons i den lokala tidningen där de förnekade sanningshalten i påståendena.¹⁶ Trots den franska regeringens kritik mot Fournier fick han fortsättningsvis försörjningskommissionens förtroende och han åtog sig nya uppdrag att leverera varor till Frankrike.

Den 19 januari 1794, eller den 29 nivôse

år II enligt revolutionskalendern, beslutade välfärdsutskottet, *Comité de salut public*, som i praktiken fungerade som Frankrikes regering under en period av revolutionen, att kommission skulle uppta en beställning från Fournier för republikens räkning som motsvarade 150 000 "quintaux" vete av god kvalitet.¹⁷ Vetet skulle köpas upp i olika Östersjöhamnar. I beställningen ingick också köp av saltat kött, vilket skulle köpas från Danmark, närmare bestämt i Jylland. En månad senare ville man att Fournier skulle köpa 200 000 "quintaux" råg, 100 000 "quintaux" vete och 3 000 till 4 000 kaggar fiskolja.¹⁸ Redan dagen därpå kom en ny förfrågan till Fournier att inköpa 50 000 kaggar sill från Sverige.¹⁹ Från välfärdsutskottets sida var man mycket noga med att påpeka att det skulle ske till lägsta pris, "au plus bas prix". Det var ett ofta återkommande krav att Fournier skulle kunna leverera varor till lägsta pris så att maximumlagen kunde efterlevas. Genomförandet av maximumlagen hade varit mycket kontroversiell i Frankrike och många ledande revolutionärer var bestämda motståndare till den, eftersom den åsidosatte den förhärskande ekonomiska doktrinen, *laissez-faire* principen. Det var en ekonomisk princip som grundade sig på att individer och företag fritt beslutade, utan inblandning av staten, hur de skulle använda sina resurser för att samhällsekonomin skulle fungera bäst.

Casimir Fourniers kontakter med de franska myndigheterna i början av år 1794 tycks ha förts på plats i Paris. Bara några veckor efter att de ovan nämnda beställningarna togs upp, den 2 mars, anlände en rapport

till kommissionen att Fournier hade begärt att få ett pass utställt på sig och sin hustru så att de kunde återvända till Göteborg.²⁰ Den franska staten var också mycket snabb att betala och den 17 mars skulle, enligt kommissionen, 1 500 000 livres utbetalas till bröderna Fourniers som en följd av de leveranser som beställts.

Men välfärdsutskottet efterfrågade också andra varuslag, som inte var avsedda för befolkningens livsmedelsförsörjning. Ett återkommande inslag i leveranserna till Frankrike var också produkter av ett helt annat slag än livsmedel. Två av dessa produkter var pottaska (pottasse) och salpeter (salpêtre). Det var produkter som användes vid kruttillverkningen vid denna tid och därför avsedda för den franska armén och marinen. Pottaska var visserligen en viktig del i glastillverkningen, men det förefaller rimligt att anta den också i huvudsak nyttjades för tillverkningen av krut. Bara en kort tid efter den ovan nämnda leveransen av pottaska och salpeter framgår det i en rapport att Fournier också levererat ett ton krut (poudre à canon) avsett för franska kanoner.²¹ I en senare beställning begärde kommissionen att bröderna Fournier skulle inköpa säd (blé), saltat kött, pottaska, salpeter och krut för republikens räkning. För dessa leveranser skulle Casimir Fournier erhålla 343 883 livres och 12 sol. Leveranserna skulle ske via Hamburg och London.²²

I början av år 1794 godkände välfärdsutskottet en begäran från ministern över den franska flottan, att man skulle betala bröderna Fournier 500 000 livres banco för leveranser av spannmål och hampa. Dessa

leveranser hade skett via Hamburg och Amsterdam.²³ Fournier levererade också andra varor som vid ett första påseende inte kunde knytas till det franska försvaret, men som var viktiga beståndsdelar i produktionen av vissa vapen. Till dessa varor hörde garkoppar (cuivre rosette), tenn och järnbleck.²⁴ Garkoppar var den slutgiltiga produkten vid kopparframställningen och den användes till legeringar, främst vid mässingstillverkning tillsammans med zink, eller till framställningen av brons, då tillsammans med tenn. Bronset var huvudbeståndsdelen vid framställningen av olika typer av vapen. Kanonerna var ofta gjorda av brons eller av järn.

Som framgått tidigare var leveranserna till Frankrike riskabla och det fanns alltid en möjlighet att båtarna som fraktade de varor och produkter som Fournier sålde skulle beslagtas av någon av de med Frankrike krigförande staterna. Engelsmännen utgjorde den största faran, eftersom frakterna skedde via den Engelska kanalen till de franska hamnarna vid Atlantkusten. Men samtidigt är det uppenbart att handeln kunde bedrivas även från hamnar som låg i de med Frankrike krigförande länderna, som t.ex. London och Amsterdam. Hamburg var däremot en fri riksstad, som upprätthöll förbindelser med Frankrike.²⁵ Även Göteborg var utskeppningshamn för några av de leveranser som Fournier om-besörjde. I de två fall som nämns i rapporterna var det fråga om livsmedel och i båda fallen var målet franska hamnar vid Atlantkusten (ports de l'Océan). I det första fallet levererade Fournier säd, för vilken han fick 2,4

miljoner livres och vid det andra tillfället var det sill.²⁶

Det kan tyckas en aning överraskande att det var möjligt att importera varor via hamnar från länder som Frankrike var i krig med. De krigförande länderna borde ha varit angelägna om att Frankrikes försvar försvagades. Så tycks dock inte fallet ha varit. Hur handeln med Frankrike gick till och vilka överväganden som låg bakom denna får vi veta genom en amerikansk handelsagent, James Swan, som också handlade med revolutionsregeringarna. Swans beskrivning vittnar tydligt om att handeln präglades av en betydande cynism. Här kunde man tjäna pengar. Man skulle, enligt Swan, "se till att priserna bestämdes i förväg och så höga som möjligt. Erbjudas sig att köpa varor i hamnarna, betala genast, låta båtarna avresa utan att ställa några frågor om deras ursprung, och även engelsmän och holländare kommer att förse dig med vete och krut".²⁷

Handelshuset Fournier samarbetade också med andra grosshandlare, bl.a. den ovan nämnde amerikanen James Swan från Boston.²⁸ Swan var under åren 1794 till 1796 Frankrikes officiella uppköpare av varor i Förenta Staterna.²⁹ Han hade inlett sina ekonomiska relationer till Frankrike år 1788. Han reste då omkring i norra Frankrike, där han tog kontakt med grosshandlare och fabrikörer, i städer som Le Havre och Rouen, som hade gjort sig stora förtjänster genom handel med billiga varor från England. Denna handel hade skapat ett betydande överskott. Swan försökte därför övertala dessa handelsmän att investera pengarna i Förenta

Staterna. Hans engagemang i Frankrike medförde att han år 1791 lärer sig med en fransk handelsfirma under namnet Dallarde, Swan & Cie.³⁰ När försörjningskommissionen bildades i oktober 1793 framställde Swan sig själv, i likhet med Casimir Fournier, som en av de främsta leverantörerna.³¹

Handeln med Frankrike var uppenbarligen både omfattande och inkomstbringande, vilket gjorde att många utländska köpmän vände sig till den franska regeringen. En annan svensk, grosshandlaren J E Beckman, skrev ett brev till kommissionen, i vilket han frågade om möjligheterna att få idka handel med fransmännen. Om han fick något erbjudande vet vi dock inte. En sammanställning av de inkomster Casimir Fournier fick för sina leveranser, så som de redovisas hos Caron, framgår av nedanstående sammanställning.

Tabell 1. Varuslag och inkomster 1793–1794³³

Varuslag	Betalning
Säd, saltat kött, pottaska,	
salpeter och krut	343 883 livres 12 sol
Säd och hampa	500 000 livres
Okänt innehåll	1 500 000 livres
Säd	2 400 000 livres
Krut, salpeter och	
pottaska	2 065 000 livres
Sill	1 000 000 livres
Garkoppar, tenn och	
järnbleck	1 100 000 livres

Det är dock viktigt att betona att vi inte vet hur stora utlägg Fournier hade i samband med sina leveranser till den franska staten. Vi vet därför inte hur stora hans förtjänster var. Casimir Fourniers ekonomiska verksamhet förefaller ha upphört efter Robespierres fall. Det är strax efter denna tidpunkt som Casimir Fournier försvinner från Göteborg och till skillnad från brodern tycks han aldrig ha återkommit.³⁴ Mycket talar för att han återvände till Frankrike, där han återfinns 30 år senare som politiker. Det sista historiska belägget som finns om Casimir Fournier härrör från två politiska val i departementet Sarthe strax söder om Paris. I det ena fallet var det ett kompletterande val i oktober 1830 och i det andra fallet ett allmänt val året därpå.³⁵

III.

För att man skall förstå Fourniers relationer till Frankrike och den franska regeringen är det av betydelse att se närmare på den utrikespolitiska situationen och Sveriges förhållande till Frankrike. Det är välkänt att Gustav III, i synnerhet, sågmed avsky på de franska revolutionärerna, och han hade långtgående planer på en svensk intervention i Frankrike.³⁶ Men också den efterföljande förmyndarregeringen (1792–1796) var till en början mycket avvisande. Det var revolutionärernas jämlikhetssträvanden man inte kunde förlika sig med. Det fanns också bland de högre stånden en utbredd rädsla för vad man kallade jakobinismen, dvs. den politiska ideologi, som präglades av en social

radikalism, patriotism och försvarsvilja. Vid ett brunnbesök i Medevi sommaren 1793 gjorde hertiginnan av Södermanland, Hedvig Elisabet Charlotta, tillika Gustav III kusin och sedermera såväl svensk som norsk drottning, ett uttalande om att den jakobinska andan var särskilt stark bland de mest förmögna köpmännen (*les plus richards*) i Göteborg.³⁷ I vilken utsträckning bröderna Fournier inbegreps i detta omdöme vet vi inte, men helt osannolikt är det inte, eftersom deras internationella handel med Frankrike var väl känd.

Från fransk sida ville man dock, i samband med att kriget mot Österrike hade brutit ut, samarbeta med Sverige för att finna en motvikt till Ryssland. Så skedde också under den tid då Georges Jacques Danton var välfärdsutskottets främste talesman. Ett preliminärt fördrag slöts mellan länderna den 17 maj 1793, som innebar att Sverige skulle få betydande franska subsidier motsvarande 10 miljoner livres. Om Frankrikes allians med Sverige skulle medföra att Sverige fördes in i krig skulle subsidierna öka till 18 miljoner livres per år. De 10 miljonerna motsvarade den summa som Ryssland hade bidragit med till Sverige. Fördraget med Frankrike var dock ett betydande vågspel, eftersom den svenske förhandlaren Eric Staël von Holstein hade fört förhandlingarna på eget ansvar. Till detta kom att förmyndarregeringen inte hade erkänt den franska regimen.³⁸ Men traktaten ratificerades aldrig, eftersom Danton föll i onåd och uteslöts ur välfärdsutskottet för att sedan avrättas i april 1794. Dantons efterträdare Robespierre var över huvud taget inte

intresserad av att ha några relationer till Sverige. Samtidigt med detta hade det svenska intresset för Frankrike minskat som en följd av införandet av skräckväldet.³⁹

Efter Robespierres fall och avrättning i juli 1794 förbättrades det politiska förhållandet mellan Sverige och Frankrike under en kort tid och ett handelsavtal slöts mellan länderna i september 1794, som innebar att Sverige fick ansemliga franska subsidier för utrustandet av en neutralitetsvakt mot England. Sverige skulle vid underskrivandet av fördraget få 4 miljoner livres och därefter 6 miljoner livres som skulle utfalla halvårsvis i sex poster med en första utbetalning 1 januari 1796.⁴⁰ De goda relationerna länderna emellan upphörde dock under Direktoriets, som övertog makten i oktober 1795. Den nya franska regimen beslutade att de tidigare subsidierna skulle upphöra helt. Från fransk sida hävdade man att de utbetalda beloppen inte använts av Sverige för det ändamål de var avsedda för, utrustning, utan gått till förvaltningsavgifter. Det är i skenet av detta vi kan förklara varför bröderna Fournier hastigt lämnade Göteborg vid mitten av 1790-talet. Det fanns inte längre samma förutsättningar att handla med fransmännen och exporten till Frankrike hade utgjort handelshuset viktigaste del.

Sammanfattningsvis går det att konstatera att handelshuset Fourniers etablering i Göteborg hade gynnats av det handelsavtal som hade slutits mellan Frankrike och Sverige vid mitten av 1780-talet, vilket gav stadens hamn en särställning. Till detta kom det svenska förvärvet av Saint

Barthelémy, vars status som frihandelsområde utgjorde en lockelse. Det faktum att bröderna Fournier var fransmän underlättade ytterligare exporthandeln med Frankrike. De kände väl sitt eget hemland och de kunde språket, vilket givetvis måste ha gynnats dem i deras affärskotakter med de franska revolutionsrörelserna och de institutioner som ombesörjde handeln med andra länder. Från fransk sida var man också mycket nöjd med de insatser som bröderna Fournier gjorde för den franska staten. I ett brev till den franske konsulen i Göteborg skrev den franske inrikesministern Delenare att de på ett betydande sätt hade medverkat till ökningen av "notre commerce dans le Nord".⁴¹

Noter

- 1 Bertil Andersson, "Från fästningsstad till handelsstad 1619-1820", i *Göteborgs historia. Näringsliv och samhällsutveckling*. Stockholm: Nerenius & Santérus förlag 1996.
- 2 För en lättillgänglig översikt om 1700-talets köpmän. Se Louis Bergeron, "The Businessman", i *Enlightenment Portraits*, edited by Michel Vovelle. Chicago and London: The University of Chicago Press 1992, s. 122-141.
- 3 Archives nationales. Affaires étrangères. B.1. 606.
- 4 I de historiska källorna och litteraturen kallas de i de flesta fall Jean Antoine respektive Casimir.
- 5 Simon Johannes Boëthius, "Gustaf IV Adolfs förmyndarregering och den franska revolutionen", *Historisk Tidskrift* 1889.
- 6 Hugo Fröding, *Göteborgs köp- och handelsgille, handelssocietet, handelsförening, handelskammare 1661-1911*. Göteborg 1911, s. 211. Den franske konsuln i Göteborg de L'Isle talar om Jean Antoine Fournier som "mon vice Consul". Se Archives Nationales. Affaires étrangères. B.1. 606. 9 januari 1791.
- 7 <http://www.bachelors.se/matrikel/1779.htm>.
- 8 Emile Taillefer, "Contribution d'un Grenoblois à l'histoire de la Suède", *Bulletin du Musée Bernadotte* no 17, 1972; Hugo Fröding, *Biografiska studier från skilda tider*. Stockholm 1905, s. 185.
- 9 Se t.ex. Torvald T:son Höjer, *Bernadotte: maréchal de France, roi de Suède*. Del 1. Chatillon-Sous Bagneux 1971.
- 10 Fröding 1905, s. 186.
- 11 François Furet & Mona Ozouf, *Dictionnaire critique de la révolution française*. Paris: Flammarion 1988, s. 579. Ibland stöter man också på benämningen Commission des subsistances et approvisionnements, vilken var den kommission som fortsatte verksamheten efter Robespierres död. Se Howard C. Rice, James Swan, "Agent of the French Republic 1794-1796", *The New England Quarterly*, Vol. 10, No. 3, 1937, s. 471-472.
- 12 Pierre Caron, red., *La Commision des subsistances de l'an II*. Procès-verbaux et actes. Paris 1925.
- 13 Ibid., s. 26.
- 14 Ibid., s. 32.
- 15 François Furet & Mona Ozouf 1988, s. 596-602.
- 16 Fröding 1905, s. 187.
- 17 Varje quintal motsvarade ett mått av 50 kilo.
- 18 Caron 1925, s. 369.
- 19 Ibid., s. 373.
- 20 Ibid., s. 430.
- 21 Ibid., s. 292-293.
- 22 Ibid., s. 319.
- 23 Ibid., s. 361.
- 24 Ibid., s. 664-665.
- 25 S J Boëthius, "Gustaf IV Adolfs förmyndarregering och den franska revolutionen", *Historisk Tidskrift* 1888, s. 179.
- 26 Caron 1925, s. 660-663.
- 27 Citerat från Rice 1937, s. 470.
- 28 Se t.ex. Archives Nationales. F.11.270, plaque 1-3. Även andra handelshus i Sverige nämns i konsulsrapporterna. Den 8 september skriver den franske konsuln de L'Isle att man samarbetar med Totti & Arfvedsson i Göteborg och John Hall & Compagnie i Stockholm, som är de två största "maisons des commerce en Suède". Se Archives Nationales. Affaires étrangères. B.1.606.
- 29 Rice 1937, s. 464.
- 30 Ibid., s. 467.
- 31 Ibid., s. 469.
- 32 Caron 1925, s. 710.
- 33 Ibid., s. 319, 361, 491, 505, 660-65, 668.
- 34 Fröding 1905, s. 188.
- 35 http://www.cg72.fr/guidarchives/doc.asp?c_hemin=documents/Vie%20publique/3.%201800-1940&fichier=elections.xml&dorec=0&init=#.2007-03-01.
- 36 Sten Carlsson och Torvald Höjer, *Den svenska utrikespolitikens historia*. III:1-2. 1792-1844. Stockholm: P.A. Norstedt & Söners Förlag 1954, s. 25.
- 37 Alma Söderhjelm, *Sverige och den franska revolutionen: bidrag till kännedom om Sveriges och Frankrikes inbördesförhållande i slutet av 1700-talet. 1. Gustav III:s tid*. Stockholm: Bonniers Förlag 1920, s. 250.
- 38 Carlsson och Höjer 1954, s. 31-32.
- 39 Ibid., s. 33.
- 40 Ibid., s. 40.
- 41 Archives Nationales. Affaires étrangères. B.1. 606. 9 september 1791.

Kvinnor och män i Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok 1775–1782

MY HELLSING

Hedvig Elisabeth Charlotta, hertiginna av Södermanland, sedermera drottning av Sverige, lämnade efter sig ett enormt memoarverk. Hon förde dagbok under nästan hela sitt liv, från 1775 till 1817, denna undersökning begränsar sig till de första åren av dagboken. Hennes anteckningar handlar om stort och smått vid hovet, beskrivningar av människor runt omkring henne, personliga reflektioner och referat av den politiska händelseutvecklingen. Denna artikel tar fasta på hur Charlotta beskriver kvinnor och män: vilka likheter och skillnader fanns det? Vilka andra parametrar än kön, till exempel ålder och klass, påverkar hennes värdering? Hur ser Charlotta på eventuella sanktioner mot män och kvinnor som bröt mot normen? Hur skildras kvinnors makt vid hovet?

Charlotta föddes i Eutin, en liten furstestat norr om Lübeck, år 1759. Hon var dotter till storhertig Fredrik August av Oldenburg och Ulrika Fredrika Vilhelmina av Hessen-Kassel. Gustav III ville gifta bort

sin bror hertig Karl för att säkra tronföljden, eftersom hans eget äktenskap såg ut att bli barnlöst. Valet föll på den femtonåriga Charlotta, som också var kusin till de båda bröderna. Förhandlingar om ett giftermål mellan prinsessan och hertig Karl avslutades 1774. Med i staben av hovfolk som kommit för att eskortera Charlotta från Tyskland till Sverige var den två år äldre Sophie von Fersen, senare gift Piper. Detta blev inledningen på en stark vänskap mellan de två. Efter Gustav IV Adolfs avsättning 1809 sattes hertig Karl på tronen som Karl XIII, och Charlotta blev i och med det drottning fram till sin död 1818.

Charlottas privata liv förblev dystert. Äktenskapet med hertig Karl var olyckligt, förmörkat av mannens många kärlekshistorier. Hon födde på ålderns höst 1797 och 1798 två barn, varav en dödfödd flicka och en pojke som bara levde några dagar. Vänskapen med Sophie Piper sinade med åren och grusades slutligen av brytningen mellan hovet och familjen von Fersen.¹

Charlotta beskrevs av samtiden som bildad, gladlynt och intelligent. Hon var omtyckt vid hovet och stod emot tidens intriger och maktspel. Hon förblev iakttagare mer än aktör, och bidrog genom sin neutrala hållning till sämja mellan kungafamiljens medlemmar.²

Dagboken i tidigare forskning

Historieforskare har flitigt använt Charlottas dagbok som informationskälla till Gustav III, till hovlivet och politiken under den gustavianska tiden. Man har högt värderat särskilt den politiska sakkunskap hon förmedlar och berömmar henne för att vara en samvetsgrann och pålitlig iakttagare av samtidens händelser.³ När det gäller detaljerade redogörelser för framför allt vardagslivet vid Gustav III:s hov, torde Charlotta vara den mest utförliga och kompletta källan.

Lydia Wahlström analyserar beundrande och utförligt dagboken i sin bok *Gustavian-ska studier. Historiska utkast från tidevarvet 1772–1809*. Wahlström vill uppvärdera dokumentets historiska värde och placera henne vid sidan av de stora personligheterna i svensk historia. Hon har ett uttalat emanciperat perspektiv: Charlotta var offer för en otrogen make som var henne underlägsen i det mesta – inte minst i förstånd.

Beth Hennings biografi om Gustav III tecknar ett ingående, psykologiserande porträtt av kungen. Kapitlen "Familjen" och "Hovet och vännerna" bygger i stora stycken på Charlottas dagbok. Hennings refererar i många stycken dagboken rakt av och tar Charlottas bedömningar som

sanningar.⁴ Detsamma kan sägas om Christopher O'Regans *En bädd av dun. Livet vid Gustaf III:s hov*.⁵

Litteraturvetaren Christina Sjöblad har i stället analyserat dagboken utifrån Charlottas person som personligt och psykologiskt minnesmärke. I sin bok *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet* redogör hon för dagboksskrivningens historia i Sverige och utvecklingen av dagboken som genre. Sjöblad undersöker skrivandets roll i det kvinnliga identitetssökandet och kvinnors möjligheter att handla inom givna kulturella ramar. Mot denna bakgrund tecknar hon en genremässig och biografisk studie av Charlottas dagbok. Liksom Lydia Wahlström analyserar Sjöblad också andra av henne efterlämnade skriftliga dokument, framför allt breven till Sophie Piper.

Den äldre forskning (ej Sjöblads undersökning) som har gjorts på dagboken har fokuserat på tillförlitligheten i hennes utsagor. Det kommer inte att beaktas i denna artikel, utan av intresse är Charlottas värderingar oavsett deras överensstämmelse med verkligheten. Denna undersöknings genusperspektiv innebär ett helt nytt förhållningssätt till dagboken vad gäller frågeställningar och metod.⁶

Vägar till genus och 1700-tal

Genus och klass är två viktiga identitetsskapande element, genom dessa bildar sig individen en uppfattning om världen som styr hennes handlingar. Individens identitet kan beskrivas som den samlade erfarenheten byggd på livssituation (ålder, klass, civilstånd, kön). Identiteten utgör

utgångspunkten för handlingsmöjligheterna, som emellertid begränsas av det kulturella ramverket.⁷ Charlottas klasstillhörighet, hennes kön, hennes status som gift och hennes ungdom är viktiga identitetsskapande element i hennes personlighet. Utifrån dessa värderar hon sig själv och andra och de förklarar hennes sätt att skriva.

Ståndsskillnaderna var fundamentala i det tidigmoderna samhället. Hierarki och lydnad yttrade sig i ett segregerat klass-tänkande och bördsmedvetenhet. Hustavlan, Luthers samling av bibelcitats, slog fast att mannen skulle styra i hushållet och kvinnan lyda, vilket motiverades av mannens större förstånd. Hur tog sig kvinnans underordning uttryck vid hovet? Tyngdpunkten i svensk genusforskning från tidigmodern tid har berört så kallat vanligt folk. Charlotta skriver sin dagbok från samhällets absoluta toppskikt, där de sociala förutsättningarna var annorlunda och svårigheterna delvis av annan art. Män och kvinnor vid hovet levde i lyx och överflöd, deras sociala ställning gav de större handlingsutrymme. Samtidigt levde de i offentlighetens ljus, vilket innebar att även små felsteg kunde få politisk vikt.⁸ En hänsyn till allmänhetens åsikter genomsyrar Charlottas dagbok. De särskilda förutsättningar som hovfolket levde under, gör att man inte automatiskt kan sätta likhetstecken mellan resultat från genusstudier gjorda på andra sociala miljöer under samma tid. Jag vill ändå hävda att den grundläggande relationen mellan man och kvinna kan antas ha varit gemensam oberoende av ståndstillhörighet.

Kvinnan spelade efter männens spelregler och hade liten möjlighet att påverka sin livssituation.⁹

Undersökningen kommer att visa i vilken utsträckning kvinnorna vid hovet trots allt hade makt, hur den yttrade den sig, vad som tilläts – och vad som drabbade dem som bröt mot normerna. Individens *position* under den tidigmoderna tiden var av avgörande vikt, det vill säga klasstillhörighet, genus, ålder och civilstånd. De kan vägas mot varandra för att få fram deras betydelse i Charlottas bedömningar av kvinnor och män. Hur viktig var personens kön i jämförelse med ovan nämnda parametrar?

Hittills har konstaterats att den tidigmoderna tiden ideologiskt präglades av en religiös, hierarkisk syn på män och kvinnor. Men under 1700-talets gång förändrades denna syn bland de högre samhällsklasserna, vilken påverkade interaktionen mellan könen. G. J. Barker-Benfield har i *The culture of sensibility. Sex and society in eighteenth-century Britain* och Philip Carter i *Men and the emergence of polite society, Britain 1660-1800* presenterat en tes om senare delen av 1700-talets som en "culture of sensibility". I 1600-talets högre samhällskretsar började man framhäva förfining och ett belevat uppträdande framför protokollmässig etikett. Under 1700-talet utvecklades det till en sensibilitetskult som i England nådde sin höjdpunkt under 1770- och 1780-talen (mina undersökningsår). Känslighet hade tidigare betraktats som en typiskt kvinnlig egenskap, underlägsen det manliga förnuftet. Påstådda kvinnliga drag som fåfänga, vekhet och kvinnligt utseende var negativt.¹⁰ Genom att vara tillsammans

med kvinnor förföll mannen till galanteri och kvinnlighet, vilket innebar att han förlorade sin självständighet, sitt omdöme, sitt mod, sin måttfullhet och sitt förnuft. Denna åsikt dröjde sig kvar, även om 1700-talsdebattörer snarare hade en ambivalent inställning till umgänge med kvinnor. Galanteri fick även en positiv innebörd och förknippades med de nu åtrådda egenskaperna känslighet, belevnhet och finess.¹¹ Man ville visa att det gick att vara både artig och manlig.¹²

Männen betraktades som mer civiliserade om de visade känslor och sympati i umgängeslivet, och detta kunde de bäst lära sig i sällskap med kvinnor. Kvinnor, särskilt högreståndskvinnor, kunde alltså förädla en mans umgängessätt. Adelsdamer stod nu för en högre form av civilisation. I denna nya ideologi ingick så kallade *social affections* som sympati, medlidande och godhet som skulle motverka den negativa självisheten. Man såg sambandet mellan ett gott uppförande och ett gott hjärta, två lika oundgängliga beståndsdelar hos den kultiverade mannen och kvinnan. Idealet var ett otvunget, civiliserat umgänge där man tog hänsyn till den andre. Via utbildning och läsning av de nya romanerna och rådgivningsböckerna kunde kvinnor och män lära in förfining och förädla sinnet. Samtidigt fruktade man de negativa effekterna av överdriven känslighet, särskilt för männens del.¹³

Rousseau anses ha haft stort inflytande på samtiden. Vissa forskare menar att han var en förnyare, andra menar att han bara plockade upp idéer i samtiden och bidrog till deras spridning. Många av hans idéer

stämmer också överens med det traditionella, kristna kvinnoidealet om underordning och underkastelse.¹⁴ Att Charlotta kände till Rousseau vet vi, därför att Emile lästes högt under julen på Gripsholm 1779.¹⁵

Hur återspeglas Hustavlans ideologi, Rousseaus idéer och 1700-talets sensibilitetskult i Charlottas beskrivning av kvinnor och män?

En ung kunglig författarinna

Drottning Hedvig Elisabeth Charlotta har tack vare sin dagbok gjort sig ett namn i svensk historia.¹⁶ Dagboken spänner över mer än fyrtio år och omfattar i tryckt form nästan femtusen sidor. Charlotta skrev på franska, som var hovets kulturspråk.¹⁷

Varför och för vem skrev hon? Syfte, form och innehåll är vacklande och förändras under tidens gång. Dagboken är ursprungligen förd i form av fiktiva månadsbrev till bästa väninnan Sophie Piper: de äldsta bevarade manuskripten är renskrifter som väninnan fått läsa och även påverka.¹⁸ Charlotta säger i en inledning till läsaren att hennes inspirationskälla varit hovmemoarer, men avhåller bestämt att hon inte vill skriva något så anspråksfullt som det.¹⁹ Detta är intressant ur ett genusperspektiv: memoarer verkar ha varit en strikt hållen och kodad litterär genre, där författarens – ofta en mans – ambition var att teckna sin ”historiska” samtid. Istället väljer Charlotta en blandning av dagbok och brev, två former av privat karaktär som var socialt accepterade för kvinnor vid den här tiden.²⁰ Tematiskt består dagboken de första åren av kortfattade månadsrapporter från

Hedvig Elisabeth Charlotta (1759–1818), drottning och dagboksförfattare. Gravyr efter en målning av F. Westin, 1816. Foto: Kungl. biblioteket.

hovlivet, men redan på 1780-talet får politiska händelser allt större plats i och med att Charlottas engagemang – och självförtroende – blir större. Drivkrafter till skrivandet var enligt egen utsago för att roa sig och för att demonstrera kärleken till sin bästa väninna Sophie.²¹ En psykologisk tolkning kan vara hennes utsatta position: hon var fast i ett olyckligt äktenskap och hade lite att göra på dagarna eftersom hon inte hade några barn. Dagboken blev ett sätt att kommunicera med omvärlden och ge sin version av verkligheten.

En fråga som uppstår är hur personlig Charlotta är i dagboken och vad hon har utelämnat. Även om det verkliga historiska skeendet är av underordnad vikt i studien bör frågan beröras eftersom den ligger nära hennes syfte med dagboken: vem var tänkt att läsa den? Skvaller som rörde henne själv har oftast undvikits. Hon hade med viss sannolikhet ett förhållande med Axel von Fersen vilket inte med ett ord nämns i dagboken.²² Likaså är det tyst i dagboken om hennes påstådda graviditet under det första året efter giftermålet.²³ Forskare som har jämfört dagboken och breven har iakttagit att de skiljer sig mycket åt i skrivsätt och innehåll. Dagboken var inte hennes enda bearbetningsinstrument för personliga uppleveler, utan mycket kunde hon kanalisera via brev och personliga samtal med Sophie.²⁴ Det kan vara en av förklaringarna till att den inte är alltför frispråkig. Censuren gjordes sannolikt också med tanke på eftervärlden. Man måste också ta i beaktande dåtidens litterära

konventioner, som höll det för smaklöst att tala för mycket om sig själv.²⁵

Hovet under Gustav III

Hovet var en mönsterbildande institution för hela Sveriges nöjes- och kulturliv i egenskap av rikets maktcentrum, där den enväldige kungen var dess självklara medelpunkt. Hovlivet speglade hans intentioner att höja hovets status, befästa kungamaktens styrka och underhålla adeln för att på så sätt avhålla den från politiken. Särskilt slutet av 1770-talet, då Charlotta börjar sin dagbok, var späckat med nöjen, teater, divertissement, karuseller och tornerspel. Det slösades oerhört på nöjeslivet, inte minst på opera och teater efter franska mått, något som bidrog till att starkt undergräva statsfinanserna. Moralen och sedligheten vid hovet var också i förfall, vilket inte bekymrade kungen.²⁶ Välkänt är Gustav III:s svaghet för ceremonier som utvecklades efter förebild från Ludvig XIV:s hov, men som i de samtida europeiska hovens ögon tedde sig löjliga och förlegade. Det utvecklade salongslivet gjordes även det efter fransk förebild, det var ett intellektuellt umgänge där också bildade kvinnor hade sin självklara plats.

Det var en kultiverad och lättsam miljö, men i lika hög grad präglad av intriger, förtal och paranoia. Det gällde att bilda enad front mot en allmän opinion: kungafamiljen mot adeln, hovet i sin helhet mot invånarna i Stockholm. På lustslotten

Ekolsund och Gripsholm var man fredad från stockholmarnas nyfikna granskning och kungen tog sin tillflykt dit så ofta han kunde.²⁷

Det politiska läget blev alltmer spänt, vilket påverkade det sociala livet vid hovet. Charlotta skriver i mars 1780:

Sedan några år tillbaka härskar en märkvärdig oro och misstrogenhet uti sällskapslivet, ingen vågar öppet uttala sin mening, och det ser nästan ut, som om man fruktade hvarandra ömsesidigt. Detta är, efter hvad man påstår, beroende därpå, att allt, som yttras uti enskilda hus, genom polisens försorg blifver inberättadt ej blott till öfverståthållaren utan till och med till kungen. Olyckligtvis äro dessa berättelser ej alltid sanningsenliga, utan allt uttydes till det värsta, och alltför hastiga slutsatser dragas därutaf, hvilket föranleder ofta fullkomligt orättvisa misstankar.²⁸

Charlottas kommenterar att spionerandet och inrapporteringarna skadar kungens anseende. Om kungen hade varit god och rättvis (vilket hon menade att Gustav III inte var) skulle han ha varit försäkrad om folkets kärlek och inte behövt ta till spioner.

Beth Hennings anser att Gustav III ersatte en bristfällig familjelycka med ett intensivt nöjesliv med vänner vid hovet.²⁹ Under undersökningsperioden, 1775–1782, hölls intrigmakarna sysselsatta, då kungafamiljen söndrades i och med en brytning mellan kungen och änkedrottningen. Konflikten hade sin grund i att kungen, för att tillmötesgå ständernas och rådets önsknings, gått emot sina föräldrars vilja och gift sig med en prinsessa ur

det danska kungahuset. Förhållandet mellan Gustav III och hans maka Sofia Magdalena förblev länge kyligt och inga barn kom till stånd, de frostiga relationerna underblåsta av den fientligt inställda änkedrottningen. Det var i det läget som kungen ordnade Charlotta som maka åt sin yngre bror Karl. 1778 föddes till slut en kronprins, men ryktet började gå att det inte var kungens barn, utan att drottningen hade ett förhållande med kungens vän Adolf Fredrik Munck som fungerat som medlare vid försoningen. Änkedrottning Lovisa Ulrika sägs ha varit med om att sprida ut ryktet och kungen kunde aldrig förlåta sin mor.³⁰

Charlottas självporträtt

Själviakttagelse och självrannsakan var en viktig del av Charlottas uppfostran. Det ter sig logiskt att hon skrev en dagbok, där hon kunde utvärdera sig själv och sitt beteende liksom människorna runtomkring henne.³¹ Charlotta skriver i februari 1779, tjugo år gammal, att hon vill bli karaktärs-skildrare; hon vet att hon är ung och oerfaren men ska genom noggrann observation av omgivningen göra sina beskrivningar så riktiga som möjligt.³²

Dagboken inleds med ett självporträtt riktat till läsaren. Det är förmodligen skrivet 1775 och omarbetat 1777–78 eller senare.³³ Det är en i raden av porträtt som hon skrivit under sin barndom, där hon lånat formuleringar redan från det hon skrev som tioåring för sin guvernant.³⁴ Genom hennes självporträtt får vi den första exposén av hennes värderingar. Charlotta

bedömer andra utifrån sig själv, vi kan genom porträttet se vad hon fäster vikt vid, hos sig själv såväl som hos andra. Början och slutet är särskilt betydelsefulla. Hon börjar med att fastställa att: "Få människor äro lyckliga nog att känna sig själfva, och de äro ej många, som fått lära sig konsten att rannsaka sitt inre. Detta har man dock vid min uppfostran beaktat och lärt mig upptäcka de mest dolda gömslen i mitt hjärta." Hon slutar sitt självporträtt med en vädjan till dem som vill lära känna henne att "de må hafva öfverseende med mina fel och besinna, att det är omöjligt att vara fullkomlig", men hon försäkrar att hon

dagligen, så mycket det står i min förmåga, vill göra hvad jag kan för att bättra mig och öfvervinna mina fel och svagheter [...] Min högsta sträfvan skall ständigt vara att blifva älskad, men kan man ej vara alla till behag är det dock lyckligt, om man kan få åtnjuta allmän aktning, och jag skulle skatta mig lycklig, om åtminstone detta kunde blifva min lott.

Helst vill Charlotta bli älskad av sin omgivning, men eftersom hon inte kunde begära det, blev det viktigast att vinna respekt på grund av sitt goda uppförande. Dominerande för henne är alltså hur hon framstår i andras ögon, hon ser sig som utlämnad till deras välvilja. Emellertid var det strävan att vara god som var huvudsaken, då man inte alltid kunde agera på bästa sätt.

Hur förhåller sig Charlotta till sin höga börd? Hon talar om det bara på två ställen i dagboken, men på en viktig plats, näm-

ligen i sitt självporträtt. Hon vet sin plats och respekterar dem som står över henne, det kan man anta efter hennes försäkran: "Jag älskar och vördar mina föräldrar med den innerligaste ömhet, och jag skall alltid söka att visa mig vara fullt värdig deras tillbaka, af innerlig tacksamhet till dem, som uppfostrat mig och försökt göra mig värdig den samhällsställning, till hvilken Försynen låtit mig födas." Gud har gett henne en position i samhället, hennes föräldrar har inplanterat hos henne de bästa grundsatser och hennes uppgift är nu att visa sig värdig dem. Dock ska man inte högfärdigt tro att man är förmer bara för att man innehar en viss position. Andras aktning är något man förvärvat genom sitt uppförande. Hon skriver:

Jag är af naturen ganska högfärdig men har under min uppfostran fått lära mig att kufva denna onda böjelse, som dock understundom vill återkomma, dock söker jag att förstålla mig, så att ingen skall märka det. Jag vet nog, att det gifves tillfällen, då en viss själfkänsla är nödvändig, men härvid måste man i främsta rummet söka behärska sig. Man skall skaffa sig respekt genom mildhet och sådana egenskaper, som äro värda aktning, men ej genom den samhällsställning man intager. Jag försöker därför att vara så höflig och artig som möjligt mot alla människor, emedan jag begär detsamma tillbaka.

Intressant att notera är att Charlotta, som annars inte uttrycker sig i religiösa termer, i dessa båda citat anspelar på religionen. Försynen, det vill säga Guds vilja, har gett Charlotta hennes samhällsställning, skriver hon i det första citatet. Den sista meningen

ovan är en fri omskrivning av Bibelordet att man ska älska sin nästa som sig själv.

Hur stämmer den bild Charlotta ger av sig själv överens med samtida värderingar om hur kvinnor skulle vara? I en prosaskrift från mitten av 1700-talet ges råd för kvinnans beteende: Hon ska inte tala för mycket, inte uttala sig om saker hon inte är insatt i och särskilt inte om lärda ämnen som politik eller religion. Det är opassande att förtala andra eller skämta elakt. Kvinnan bör inte visa starka känslor som häftighet eller vrede, sorg eller svartsjuka. Hon ska vara anspråkslös och okonstlad men värdig.³⁵ Charlotta skriver i självporträttet att hon genom makt över sig själv försöker behärska sina anfall av dåligt humör. Hon kan vara på gränsen till falsk för att hon är så bra på att dölja vad hon känner och tänker. Hon värderar vänskap mycket högt, en "enda väninna är mig nog" med vilken hon har en helt öppen och förtroendefull relation. Charlotta skäms för att hon tycker om att driva med folk. Hon vet att hon är kvick och skulle gärna skämta men "tiger hellre, då jag fruktar, att det kunde blifva plattheter". Dessutom undviker hon att "blanda mig i samtal, som jag ej förstår, hvilket ju vanligen folk brukar göra, som tycker om att prata". Hon är känslig men har glatt humör: "Ehuru för det mesta glad och vid jämnt lynne, är jag ibland fallen för hypokondri; den minsta motgång griper mig och gör mig sorgsen, ty mitt sinne är mycket känsligt, äfven om jag har förmåga att dölja det."

Trots smärre karaktärsfel kan vi se att Charlotta överensstämmer med kvinnoidealerna – eller i alla fall att hon inför läsaren vill framstå enligt mönsterbilden. Att vara

falsk var inte hedervärt på 1700-talet, men det som var positivt var att Charlotta balanserade på gränsen till förställning genom döljande och tillbakahållande av starka känslor. Hon hade den av samtiden så högt värderade känsligheten. Den gjorde henne emellertid bara mottaglig för sinnesintryck och inte till ett offer, eftersom hon kunde kontrollera dess uttryck. Charlotta visste sin plats och tog inga risker genom att prata eller skämta för mycket eller om fel saker. Att sträva efter bättring var den främsta dygden, skriver hon. Och den dygden behärskade hon till fulländning, som hon framställer sig för läsaren.

Kvinnor och män vid hovet

Charlottas beskrivningar av kvinnor och män sammanfaller i stort genom valet av adjektiv. Kvinnor och män ska vara trevliga sällskapsmänniskor, vara artiga och bildade. Däremot ska de undvika att söka konflikter, vara alltför utlevande eller lättsinniga. Hovfolket ska ge akt på sitt uppförande, visa sig värdiga sin höga position i samhället utan att vara fäfänga eller högfärdiga. Vid en första anblick av vad hon säger verkar alltså inte kategoriseringen i män och kvinnor vara särskilt viktig för Charlotta. Men skrapar man på ytan framträder skillnader i hur hon framställer de olika könen. Charlotta är kritisk i sina bedömningar av både män och kvinnor, men när det gäller kvinnorna tenderar hon i högre utsträckning att finna förklaringar till deras dåliga egenskaper eller uppförande. Beskrivningarna av män är också mer svepande, vilket jag kommer att återkomma till.

Männen ska förutom sina sociala färdigheter vara starka och stadiga i karaktären. Charlotta hittar dock inga förebilder bland män i sin närhet. Hon anför ett negativt exempel i skildringen av greve Wrangel: "han tyckes vara mycket obeständig och inkonsekvent i sitt uppförande, han är en stor projektmakare men ger sig aldrig tid att noga utarbeta sina förslag utan rusar åstad med sin entusiasm utan att hafva klart för sig, om det är bra eller ej."³⁶

Till kungen är Charlotta kluven, men övervägande faller hon negativa omdömen.³⁷ Hon skriver: "Han är den artigaste mannen vid hela hofvet, ja, som man gärna kan tänka sig, i synnerhet emot damer; han kan vara ganska vänlig men är mycket högdragen och ceremoniös." Kungen är bildad och har en lysande konversation, han är försonlig och mild och vill aldrig göra någon illa. Men de vänner kungen har, har han antagligen skaffat sig bara för att få upplysningar, för han har ingen håg för vänskap, säger Charlotta. Han är känslökall och den romantiska kärlek som han "tyckes hafva lagt i dagen för somliga damer har nog endast varit en tillfällig nyck". Kungen är inbilsk, misstänksam, opålitlig och förställer sig. Opålitligheten är särskilt allvarlig hos honom eftersom "en konungs ord alltid borde vara heligt". Trots misstänksamheten låter han, motsägelsefullt nog, slarvigt sina hemliga papper ligga framme och pratar bredvid mun om viktiga planer.

Kungen är på vissa sätt ett föredöme för hela hovet enligt Charlotta. Särskilt viktigt var ett finkänsligt, belevat sätt mot damer, vilket kungen visar prov på.³⁸ Dessvärre

gäller det bara en hövlighet på ytan, för i grund och botten fäster han allt för stor vikt vid etiketten utan att vara godhjärtad eller varm. Att vara ceremoniös var inte bra enligt tidens sätt att se, idealet var ett ledigt sätt utan högfärd. Ett gott uppförande skulle grunda sig i välvilja och äkta sympati.³⁹ Charlotta avrundar sin beskrivning med att säga om kungen: "Han är helt visst mycket ärelysten och önskar nog göra sig ett namn i historien, ehuru jag betvivlar, att det skall lyckas honom, ty blind som han är för sina egna intressen [sitt eget bästa] väljer han ej rätta vägen härtill, hvilket torde bero på hans ehuru framstående dock falska karaktär." Intelligens, bildning och gott uppförande kan i Charlottas ögon ändå inte uppväga kungens brist på djupare känslor. Denna svaghet får också politiska konsekvenser i hans roll som kung: hans falskhet (opålitlighet, misstänksamhet) hindrar honom från att bli en framstående regent, menar hon.

Männen, förutom kungen, beskrivs fåordigt i jämförelse med kvinnorna. Charlotta kan inleda en karaktärsbeskrivning med att säga att "jag känner honom dock ej tillräckligt för att själf kunna bedöma hans karaktär utan rättar mig endast efter hvad jag hört andra säga".⁴⁰ Det beror antingen på att Charlotta umgicks ytligare med män än med kvinnor, eller att de inte intresserade henne lika mycket. En annan möjlig förklaring är att det inte var aktningsvärt att stå i för nära förbindelse med en man. Charlotta ville kanske, om än omedvetet, visa att hon var en högtstående kvinna som inte skulle ge upphov till skvaller. En förmodad läsare hade kanske annars undrat

hur hon fått en viss information om någon speciell man.

Några idealkvinnor skildrar den annars så negativa Charlotta. En som exemplifierar 1700-talets alla kvinnliga dygder – skönhet, oskuld, dygd och blygsamhet – är bästa väninnan Sophie:⁴¹

Hon är väl växt och för sig värdigt, så att man genast ser, att hon är af förnäm börd. Hon är mild, god och känslig och skänker gärna sin vänskap, på hvilken man sedan tryggt kan lita. Hon är tillbakadragen och blyg i sällskap med personer, som hon ej fullkomligt känner, men uppsluppen och glad med dem, som hon triffes med. Hennes känsliga sinne gör henne ofta sorgsen. [...] Hon vet att skicka sig i stora världen och tycker om ett anständigt umgänge mellan herrar och damer, hon ogillar det oregelbundna lefnadssätt⁴², som de flesta fruntimmer härstädes föra, ty hon värderar dygden, något ytterst ovanligt i vår tid.⁴³

Hovet var en hård social miljö. Kvinnorna gjorde sitt bästa för att försvåra livet för varandra. En avart av skvaller och ryktes-spridning mellan damer är de falska försök till närmande och vänskap som Charlotta tycker sig utsatt för. En dam, ej namngiven, försöker ställa sig in hos Charlotta genom ett falskt förtroendefullt samtal för att "aflocka mig mina hemligheter och få kännedom om mina innersta tankar".⁴⁴ Hon svarar på inviterna att hon redan har en vän, syftande på Sophie, som har hennes odelade förtroende, vilket hon inte ger till vem som helst. Samtalet handlade om svartsjuka och kärlek; damen lät antyda att Charlotta både förr och nu borde ha haft

anledning att vara svartsjuk på sin man. Charlotta förnekar helt att hon både skulle vara det eller ens haft anledning till det, trots att hertigens kärleksaffärer måste ha varit uppenbara för alla. "[J]ag var mycket orolig, att jag skulle förråda mig, plågad som jag verkligen var af den häftigaste svartsjuka [...] Min sträfvan är dock att inför allmänheten dölja dylika känslor, ty jag anser, att man aldrig bör visa, att man fallit offer för denna svaghet".⁴⁵ Det gällde alltså att vara på sin vakt mot alla och inte ge sitt förtroende till någon man inte litade helt på, eftersom allt kunde användas mot en. Man skulle särskilt anstränga sig för att dölja starka känslor och karaktärsfel. Vikten av god konversation och att inte ge förtroenden till vem som helst underströks av Charlotta, vilket var en representativ tanke för samtiden. Den fulländade konversationen skulle vara otvungen, lyssnande, underhållande men med finstämda skämt som inte upprörde lyssnarna. Att säga rätt sak till rätt person var viktigt, på så sätt uppvisade man självkontroll. Att vara för intim med fel person kunde göra att man avslöjade negativa karaktärsdrag hos sig själv, bättre då att vara reserverad.⁴⁶ Det speglar också sambandet mellan ett gott uppförande och en god karaktär, där fint tal illustrerade hjärtats godhet.

Charlottas värderande av vänskapen och den tacksamhet hon kände för det fulla förtroende som hon hade för Sophie är lätt att förstå mot bakgrund av hovets intrigmakeri. Hon ser det till och med som en allvarlig karaktärsbrist hos både män och

kvinnor att inte ha någon förtrogen vän, vilket kunde ha flera olika grunder: Fru Örnskiöld är "mycket kinkig och grälsjuk och ställer gärna till bråk för ingenting, hvarför hon ej har några personliga vänner".⁴⁷ Drottningen var för blyg och kungen, som var känslokall och ytlig, hade varken riktiga vänner eller någon käresta.

I vänskapsrelationer kvinnor och män emellan, ger Charlotta en bild av relativ jämlikhet. Kungen hade ett litet sexuellt intresse men uppskattade kvinnor som vänner och rådgivare, han och Charlotta hade ett förtroligt förhållande.⁴⁸ När kungen var på dåligt humör kunde han göra utfall mot henne för felande respekt mot honom eller ge henne pikar om otillräckligt förstånd för att hon var kvinna.⁴⁹ Men kvinnor som grevinnan von Klinckowström och Charlotta hade stort inflytande och tillfrågades i prekära situationer, om man får tro dagboken.⁵⁰ Charlotta drog sig heller inte för att kritisera kungen eller sin make när hon tyckte att de gjorde fel.⁵¹

Frånvaron av barn, ogifta kvinnor och tjänstefolk är ett intressant fenomen i dagboken. Det bekräftar antingen påståendet om att adliga kvinnor kunde lämna bort sina barn, eller att barnen liksom de ogifta kvinnorna hade så låg status vid hovet (liksom i samhället) att de inte var värda att nämnas. En hypotes för frånvaron av tjänstefolk är att Charlotta trodde att hennes allra intimaste vardag inte kunde tänkas intressera läsaren. Ett fenomen måste vara något utöver det vanliga för att vara värt att omnämnas. Tjänstefolk hörde till den mest praktiska, handfasta – och därmed

ointressanta – delen av tillvaron. Likaså finns det ett starkt hierarkiskt tänkande i urvalet av information: Kungen får mycket utrymme eftersom han har högst rang. Grevinnan von Höpken, Löwenhielm och von Klinckowström, som ofta förekommer i dagboken, tillhörde kungens närmaste krets.⁵² Att bli omnämnd i dagboken är alltså ett tecken på social ställning.

Sexualitet

Rousseau konstaterar i *Emile* att kvinnan är beroende av mannen för sin materiella försörjning. Därför är hon också beroende av hans omdöme om henne. Kvinnan ska vara vacker och behagfull för mannens skull, men i förlängningen för sin egen skull, eftersom hon är bunden till honom. Kvinnans sexuella attraktionskraft är det vapen hon har mot mannen. Genom blygsamhet och mildhet, alltså om hon kan spela på sin sexualitet på rätt sätt, kan hon vinna inflytande över mannen.⁵³ Allt detta stämmer bra in på situationen vid hovet. Kvinnan fick sitt värde genom mannens uppskattning och det ökade en kvinnas anseende att vara älskad av många män. Det var en stor olycka om man inte lyckades vinna någon man: Charlotta skriver att fru Örnskiöld gråter "bittra tårar" över sin brist på älskare.⁵⁴

Charlotta ifrågasatte inte utomäktenskapliga förbindelser vare sig för kvinnor eller män. Det verkar ha varit ett naturligt inslag i hovlivet. Att man skötte kärleken utanför äktenskapet blev en naturlig följd av en situation där man gifte sig för social

prestige och pengar. Utomäktenskapliga förhållanden var en viktig del av det sociala nätverkanget vid hovet och det finns exempel på män som kunnat ta sig till en plats i kungens närhet via sina älskarinnor.⁵⁵ Däremot är älskarna av Charlotta inte erkänd som kvinnornas jämlike. Sådär kommenterar hon förhållandet mellan baron von Essen och grevinnan Löwenhielm:

[H]ärvidlag kan med med allt skäl säga, att kärleken var blind, ty äfven om han ser ganska bra ut, är han högst enfaldig och alldeles oförmögen att kunna roa en så kvick och begåfvad kvinna som grefvinan Löwenhielm, men icke desto mindre är hon alldeles galen i honom, och man ser dem ständigt tillsammans. Hon har dock haft ett gynnsamt inflytande på honom, och han säger numera ej så mycket dumheter, som innan han blef bekant med henne. Som hennes man ej vistas i Sverige utan tjänstgör inom diplomaten, kan hon alldeles ostörd få hängifva sig åt sin kärlek, och det gör hon också ibland på ett nästan opassande sätt.⁵⁶

Men även om grevinnan Löwenhielm nästan går över anständighetens gräns, godkänner ändå Charlotta förhållandet: "Hon tyckes verkligen vara mycket fästad vid denne unge man och visar sig vara beständig i sina känslor, i motsats till hvad som är förhållandet med de flesta andra unga damer, som uteslutande för sitt nöjes skull skänka sin kärlek än till den ene och än till den andre." Grevinnan Löwenhielms djupa känslor och goda karaktär gör att hon undgår klander.⁵⁷ Hennes kärleksförhållande är ett exempel på den förfining en bildad adelskvinna kunde bistå med för att förbättra mannens karaktär. Dagboken

ger även exempel på negativa effekter av fel umgänge, som i fallet prins Adolf Fredrik som inte varit tillräckligt tillsammans med adelskvinnor: "Han har ett gladt lynne och skulle vara en behaglig sällskapsmänniska, om han ej vore alltför lättsinnig i sitt tal och gärna sade tvetydigheter, hvilket kommer sig af att han för det mesta varit i herrsällskap och att hans svaghet för det täcka könet alltför mycket fört honom tillsammans med sämre fruntimmer."⁵⁸ Här finns ett tydligt klassperspektiv, för prinsen valde gärna sina älskarinnor ur borgarklassen – och grevinnan Löwenhielm var född i Sveriges finaste familj.

Sexuella förbindelser på "fel sätt" har negativt inflytande på karaktären. Så är det med prins Adolf Fredrik, men för kvinnor har det till och med fysiskt synliga effekter, som hos grevinnan von Höpken:

Hon är mycket vacker, men hennes forna fraicheur har börjat försvinna, hvilket nog är beroende på hennes högst oregelbundna lefnadssätt; hon beskylls för att hafva många älskare, och skandalkrönikan förmäler, att hon skänker sin gunst åt hvem som erbjuder sig. Ett sådant lefnadssätt måste naturligtvis menligt inverka på hennes utseende, och fastän knappast trettio år gammal skulle man kunna tro henne vara fyrtio eller femtio år.⁵⁹

Charlotta ger dock grevinnan upprättelse i en anmärkning från 1782: "Hennes senaste förbindelse, som varat sedan förra året, har helt och hållet förändrat hennes sätt att vara, hon uppför sig numera mycket mera passande."⁶⁰ Att ha samma älskare bidrog till ett, som man kan anta, mindre utmanande sätt att vara, vilket Charlotta bedömer som det viktigaste.

Det är inte faktumet att ha en utomäktenskaplig förbindelse som hon fördömer, utan kvinnans uppförande.

Charlotta skriver också nedlåtande om de damer som fortsätter att bete sig som unga flickor och gör sig till för männen, fast de i hennes tycke är för gamla och oattraktiva. Man skulle ha tillräcklig värdighet och självkänedom för att upphöra med det innan man framstod som löjlig. Hon säger följande om grevinnan Wrangel:

Den förstnämnda är redan hunnen till en viss ålder,⁶¹ rätt angenäm, med godt hufvud och goda kunskaper men mycket nogräknad med att man ägnar henne vederbörliga hedersbetygelser, och hon förlåter aldrig någon uraktlåtelse härvidlag, i synnerhet från herrarnes sida. Hon är en liten nippertippa ("petite maitresse"),⁶² hvilket nog kunde passa henne bra, när hon var ung och vacker, men nu förefalla hennes söta och behagsjuka miner högst egendomliga.⁶³

Sanktioner utfördes mot de kvinnor som ansågs utmanande eller obeständiga i sin kärlek. Männen drev med dem och spred rykten om deras brist på sedlighet. Man trakasserade kvinnorna genom att skicka anonyma brev till dem med tveksamt innehåll eller att sprida rykten om dem i staden.⁶⁴ "Det tyckes rent af höra till ordningen för dagen, att ungherrarne skola hitta på sådant för att störta ansedda damer; med få undantag äro de alla hemfallna åt denna dåliga smak"⁶⁵, skriver Charlotta. Det orättvisa var att det inte för kvinnorna gick att göra tvärtom. Det var kvinnans lott att vakta på sitt uppförande och sin moraliskaandel. Män som inte uppförde sig kritiserades visserligen av omgivning-en, men

det verkar inte ha inneburit några övriga personliga konsekvenser. Kvinnorna kunde däremot "störtas" av ryktena, med Charlottas ord.

Genom sina sexuella förbindelser kunde kvinnorna utöva en betydelsefull informell makt vid hovet. Kärleksförbindelser var en viktig del i spelet om social – och därmed ekonomisk och politisk – framgång vid hovet. Trots kvinnans viktiga roll framställs hon i dagboken som underordnad mannen, eftersom ett felaktigt beteende hos henne klandrades hårdare.

Kvinnan och mannen i äktenskapet

Ett gott äktenskap bör enligt Charlotta bygga på förtroende och kärlek och makarnas inbördes jämlikhet. Förälskelse och kärlek hörde inte nödvändigtvis ihop med äktenskap. Men även om man fick sina romantiska anspråk tillgodosedda på annat håll var det däremot önskvärt att vara vän med sin respektive. Båda mannen och kvinnan skulle anstränga sig att uppföra sig väl mot den andra. Svartsjuka och våldssamma uppträdanden skulle till varje pris undvikas.

I sitt eget äktenskap tyngs Charlotta av hertigens kärleksaffärer och resonerar i dagboken hur hon ska hantera dem. Hon vill exemplifiera Rousseaus plädning om den fogliga kvinnan, som till och med när hon blir illa behandlad finns där för mannen, mild och behaglig:

Skulle det hända mig detsamma som så många andra kvinnor, får jag bära min olycka med tålmod och hålla god min i elakt spel. [...] Hvad än må inträffa, kommer jag aldrig

att glömma den hänsyn, som jag är skyldig min make, och om han endast behandlar mig med vänskap, anser jag mig tvungen att öfverse med hans svagheter. Ja, till och med om han skulle förgäta sina plikter emot mig, komma mina känslor för honom likväl ej att undergå någon förändring.⁶⁶

Man ser i citatet att foglighet och resignation i sin lott är makans huvudsakliga uppgift. Men hon anser sig kunna kräva en motprestation – det vill säga vänligt bemötande.

Charlotta ger maken ett stort ansvar för hur äktenskapet fortlöper: Drottningen hade, om hon varit mindre blyg och haft en personlighet "som bättre passat ihop med hans [kungens] lynne",⁶⁷ kunnat förbättra honom till och med i hans politiska gärning. Drottningen skulle enligt Charlotta visserligen inte blanda sig i politiken, men kunde genom god konversation och kvinnligt inflytande ha förbättrat kungens karaktär.⁶⁸ Hennes åsikter exemplifierar här det idealtillstånd där kvinnans kärleksfulla omvårdnad fullbordade mannen i hans offentliga gärning.

Kontrahenterna skulle vara jämlika i social ställning, bildning och intelligens, vilket följande exempel visar. Det är problematiskt när prins Adolf Fredrik av kärlek vill ta en maka ur adeln. Köpmansdottern gift med den fule greven och som trotsat denna regel, fick säkert länge stå ut med hovets prat, för man antog att hon bara gift sig för att bli grevinna.⁶⁹ Att män misshandlade sina fruar eller på andra sätt behandlade dem illa, verkar Charlotta tycka var beklagligt men naturligt och det förklarar hon ibland genom att hustrun är man-

nen underlägsen. Om grevinnan Lewenhaupt säger hon att hon är

[E]n snäll liten människa fastän ej vidare kvick eller rolig, men hon har ett godt sätt att vara och är oförvitlig i sitt uppförande. Genom dessa sina egenskaper har hon så småningom lyckats tillvinna sig sin mans aktning och tillgifvenhet. Till en början uppförde han sig icke emot henne, som sig borde, visserligen misshandlade han henne ej, men han gjorde sig föga samvete af att vara henne otrogen och behandlade henne såsom ett barn, på grund af hennes bristande begåfning.⁷⁰

Om makarna som i greveparet Lewenhaupts fall nedan inte hade samma intellektuella nivå, fick det förödande konsekvenser för äktenskapet. Maken förmådde inte hålla kvar mannen och han var henne otrogen. Skulden för dåliga äktenskap låg emellertid inte alltid hos kvinnan, det kunde också bero på att mannen inte var god nog eller att föräldrarna inte bemödat sig om flickornas uppfostran. Kvinnans beteende formades efter mannens – om han var ute och söp och spelade kunde hon tillåta sig otrohet – men det var han som angav tonen. Grevinnan von Höpken råkade illa ut i sitt äktenskap, men Charlotta finner ovan givna förmildrande omständigheter:

Gift såsom helt ung och i saknad av en värdad uppfostran kastade hon sig genast uti en mängd äfventyr. Alla herrar voro roade af hennes muntra och kvicka konversation, men hennes man, som var svartsjuk och brutal, grälade på henne, så snart hon talade med någon, och nöjde sig slutligen ej med hårda ord utan började misshandla henne. Själf vistades han på värdshus och brukade supa

sig full samt spela höga spel, hvarvid han för det mesta förlorade, och det beklagansvärda tillstånd, hvaruti han således lämnade sin hustru, har säkerligen bidragit till hennes nuvarande lefnadssätt, ty sedan hon på sätt och vis lefver skild från sin man, har hon riktigt slagit sig lös.⁷¹

Om man ska tro dagbokens indicier, smyger sig borgerliga ideal om kärleks- äktenskap in hos den svenska eliten i slutet av 1700-talet. Drottningen bör skapa en kärleksfull hemmiljö åt kungen, och hans tillkortakommanden som regent beror på att han inte har rätt maka vid sin sida. Man anar att Charlotta skulle vilja att parterna själva fick välja sin respektive för att minska riskerna för olyckliga äktenskap. I hovkretsar var det föräldrarna som bestämde åt sina barn, vilket kunde få negativa personliga följder för dem: Så gick det för både grevinnan von Höpken och hennes syster, den intagande grevinnan Löwenhielm, som likaledes nonchalerade konvenansen på grund av sin ovärdige make och levde öppet med sin älskare greve von Essen. I praktiken måste Charlottas ideal ha varit svåra att nå upp till, eftersom de gick ut på att leva i sämja med någon som man själv inte valt som make eller maka.⁷²

Innehållet i dagbokens karaktärsbeskrivningar visar att samma saker värderas högt hos såväl kvinnor som hos män. De ska vara bildade, intelligenta och välupfostrade. Högfärd, egennytta och enfald är allvarliga karaktärsfel. Det är viktigt att

rannsaka sig själv så att man försäkras sig om ett gott uppförande.

Hovfolket ska vara stolt och visa sig värdigt sin höga sociala ställning. Den stränga sociala hierarkin vid hovet är ett eko av ett religiöst ståndssamhälle där man föddes till sin bestämda plats. Var och en skulle bemöda sig om att den givna ordningen upprätthölls: kräva vederbörlig respekt av omgivningen men inte överträda sina befogenheter. Det sociala maktspelet tog sig uttryck i ryktesspridning, förtal och intriger, vilka starkt präglar samvaron vid hovet. Mycket möda gick åt att mörka graverande händelser. Hur saker *verkade* spelade större roll än hur saker verkligen var.

Charlotta gör inte på något ställe en enda reflektion över att en man eller kvinna betar sig på ett visst sätt *för att* hon eller han är man eller kvinna. Det innebär dock inte automatiskt att hon inte gör åtskillnad mellan kvinnor och män, snarare att hon tar skillnaderna för självklara.

Dagboken skrevs under sensibilitetskulturens guldålder. Ett gott uppförande måste gå hand i hand med ett gott inre – båda lika oundgängliga i societetslivet. Idealet var att ha starka känslor och i lagom dos visa dem i umgänge med andra. Charlotta delar upp hovfolket i riktiga vänner och falska vänner. Alla sprang med rykten om alla: den ena ytterligheten var den falska kvinnan som gjorde allt för att förstöra en annan kvinnas rykte, den andra var den trogna, lojala hjärtevänner med vilken man kunde dela allt. Att ha en förtrogen var också ett bevis på en högtstående karaktär: det var inte vem som helst som var *förmögen* till nära vänskap.

Att vara ombytlig i kärlek, att ha flera älskare på samma gång eller att kokettera fast man var för gammal för det, är exempel på klandervärt beteende hos kvinnor. På grund av det utrymme Charlotta ger åt detta i dagboken, ligger det nära till hands att tro att sanktionerna mot kvinnorna för felaktigt beteende var hårdare än mot män.

Hennes syn på äktenskapet som en helst frivillig förening mellan två jämlikar, överensstämmer med samtida ideal. Det äktenskapliga förhållandet skulle bygga på vänskap och förtroende. Det var en modifierad syn i jämförelse med Hustavlans rigorösare föreskrifter, men den uteslöt inte att makans viktigaste uppgift var att lyda sin make. Charlotta sätter emellertid upp ett kontrakt, där mannens rättigheter i äktenskapet också åtföljs av skyldigheter att uppföra sig korrekt. Det var ett kontrakt som bara kunde brytas med negativa konsekvenser för de båda makarna: det ledde till utsvävelser, förödmjukelse och en försämrad karaktär. Höll inte mannen sin del av avtalet, fick kvinnan också betesig som hon ville.

Kvinnors makt vid hovet inom begränsade ramar var betydelsefull. De kunde ta stor plats i personliga relationer med män, som vänner, älskarinnor eller makar. Charlotta och grevinnan von Klinckowström är rådgivare åt kungen och grevinnan Löwenhielm har förbättrat sin älskare von Essen uppförande avsevärt. Att mannen genom rätt kvinnligt umgänge kunde nå den perfekta förfiningen och känsligheten, var en tanke som fördes fram även av andra vid samma tid. I äktenskapet var

det enligt Charlotta kvinnornas *plikt* att vara medskapande i relationerna. Hon kritiserar drottningen för att hon är för blyg för att vägleda kungen. Hade drottningen kunnat få honom att älska henne, hade det förbättrat hans personlighet och därmed hans politiska gärning. Charlottas åsikt överensstämmer med Rousseaus idealbild, där kvinnan med känslighet och förståelse skulle komplettera mannens förstånd och fullända honom som man.

Kvinnan vid hovet hade frihet, men den var villkorlig. Det var männen som satte upp reglerna och exponerade kvinnan för deras uppförande och omdöme. Den äkta mannen hade ett övertag i äktenskapet och kunde plåga sin hustru verbalt eller fysiskt, på ett sätt som saknade motsvarighet från hennes håll. Skvaller och omvärldens fördömande kunde förstöra en kvinnas anseende, vare sig ryktena var sanna eller inte. För att motverka det skulle kvinnan ge akt på sitt uppförande, motarbeta sina svagheter och ta vara på sin dygd. Genom ett oklanderligt uppträdande och genom att hålla sig utanför skvaller och intriger kunde hon vinna omgivningens aktning och uppskattning.

Först och främst vill Charlotta bli respekterad för sin goda karaktär, säger hon. Dagboken är ett idealt instrument för att bearbeta hennes upplevelser i denna strävan, därför att hon här kan utvärdera sig själv och sin omgivning. Några månader före sin död lämnar hon över alla sina papper till två manliga vänner. I ett bifogat PM vill hon förklara och rättfärdiga sitt skrivande. Hon säger:

Under min uppfostran hade man visserligen hos mig inplantat, att jag ej skulle blanda mig uti allmänna angelägenheter eller hvad man vanligen kallar intriger, men för att få en ständig, mig värdig och på samma gång angenäm sysselsättning för min verksamma själ beslöt jag mig för att nedskrifva hvad som tilldrog sig under mina ögon. Jag vet mycket väl, att man ofta beskyllt mig för att vara nyfiken, därför att jag försökt i grunden få reda på allt, men det har uteslutande varit för att kunna blifva så sanningsenlig som möjligt uti mina berättelser, ingalunda föranledt af den hos kvinnor vanliga svagheten, som ej sällan förorsakar mycket ondt.

I detta brev vänder hon sig till andra män, i motsats till dagboken som är ställd till en kvinna; hennes bästa väninna. Charlotta gör här en reflektion över kvinnans natur: hon skriver att hon vet att hon beskyllts för att vara nyfiken, denna erkända kvinnliga karaktärsbrist. Det åtföljs av en försäkran att hennes nyfikenhet var annorlunda, eftersom hon hade ärliga, dokumenterande avsikter. Charlotta skriver det kanske som ett försvar om någon skulle undra hur hon fått de politiska upplysningar som inte tillhörde kvinnors områden – att hon lagt sig i saker som hon inte borde. Dagboksskrivandet hade fört henne in i männens sfär, hon hade satt sig in i politiken för att kunna återge den på ett rättvist sätt. Men i och med att Charlotta visar sig medveten om omgivningens anmärkningar, går hon i alla fall fri från förmodad kritik på den punkten. Självkännedom värderas högt i dagboken: så länge hon vet om sina svagheter kan hon bli ursäktad för dem.

I sitt dagliga liv, särskilt i umgänge med

sin make, strävar Charlotta efter att agera som Rousseaus fogliga, fulländade kvinna. Även om hon då kan framstå som undergiven, är det paradoxalt att hon skriver en omfattande dagbok, under så lång tid som fyrtio år, innehållande skarpa omdömen om andra. Dagboken tyder på att hon ville lämna spår efter sig, vilket ytterst har till grund en stark självkänsla. Genom dagboken bereder sig Charlotta en plats i historien, hon kan lyfta fram sig själv och sina värderingar på ett sätt som var socialt accepterat. Vad hon försvarar i citatet är att hon hittat en för henne värdig sysselsättning, som hon utfört på ett värdigt sätt. Charlotta gjorde genom sin dagbok det mesta av sin begränsade roll som kvinna.

Noter

- 1 Spänningarna mellan Sophie och Charlotta nådde klimax i och med mordet på Sophies bror Axel von Fersen 1810. Syskonen von Fersen hade anklagats för att ha förgiftat kronprinsen. Charlotta kände sig tvungen att ta parti för sin familj. Se Christina Sjöblad, *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet*, Stockholm 1997, s. 251–55.
- 2 Carl Hallendorff, "Hedvig Elisabeth Charlotta", *Svenskt biografiskt lexikon*, 8, Stockholm 1929, s. 386. I fortsättningen hänvisad till som SBL.
- 3 Se till exempel Lydia Wahlström, "Om och av hertiginnan Charlotte", *Gustavianska studier. Historiska utkast från tidevarvet 1772–1809*, Stockholm 1914, s. 1–4. Se också SBL som är samtida med Bondes utgivning av dagboken, se vidare not 17.
- 4 Beth Hennings, *Gustav III. En biografi*, Stockholm 1957.
- 5 Christopher O'Regan, *En bädd av dun. Livet vid Gustaf III:s hov*, Stockholm 2005.
- 6 Mitt genomförande av undersökningen har varit en kvalitativ närläsning av källmaterialet, där första steget varit att ta ut citat som på

- något sätt berör kvinnor och män och sedan att dela upp resultaten i olika teman.
- 7 Gudrun Andersson, *Tingets kvinnor och män. Genus som norm och strategi under 1600- och 1700-tal*, Uppsala 1998, s. 26-30.
 - 8 För hovets viktiga roll som förebild och dess brister i det hänseendet, se Fabian Persson, *Servants of Fortune. The swedish court between 1598 and 1721*, Lund 1999, s. 15-16.
 - 9 Till stöd för detta antagande kan nämnas den franska historikern Catherine Marand-Fouquet. Hon menar att kvinnor ur adeln hade en bättre ställning än sina fattigare medsystrar, då de kunde ha en stark ställning i praktiken: som änkor eller gifta med frånvarande makar kunde aristokratiska kvinnor på landet sköta alla människens uppdrag. I städernas salonger eller vid hovet kunde den välutbildade kvinnan ha stort inflytande bakom kulisserna och föra fram en av sina favoriter. Men Marand-Fouquet godtar ändå inte detta som bevis på adliga kvinnors höga status i samhället, för ytterst handlade det om *inflytande* och inte om *makt* (Catherine Marand-Fouquet, *La femme au temps de la Révolution*, Paris 1989).
 - 10 Kekke Stadin, "Hade de svenska kvinnorna en stormaktstid? Stormaktens svenska stat och konstruktionen av genus", *Scandia* 63:2 1997, s. 206.
 - 11 Philip Carter, *Men and the emergence of polite society, Britain 1660-1800*, Essex 2001, s. 66-68, 72-73, 212.
 - 12 Carter, s. 72-73; G.J. Barker-Benfield, *The culture of sensibility. Sex and society in eighteenth-century Britain*, Chicago 1992, s. 139.
 - 13 Barker-Benfield.
 - 14 Elisabet Hammar, "Fostran till foglighet. Om kvinnans villkor i Rousseaus tänkande" i Maud Eduards (red.) *Kön, makt, medborgarskap. Kvinnan i politiskt tänkande från Platon till Engels*, Malmö 1983, s. 96.
 - 15 Hennings, s. 144.
 - 16 Manuskriftsamlingen omnämns ofta som dagbok, vilket jag också kommer att göra. Det är dock en benämning som är omtvistad i forskningen (se SBL). Christina Sjöblad framhåller den öppna formen som karakteristisk för en dagbok, med hänvisning till faktumet att de hemliga, självanalyserande anteckningar som vi benämner dagbok idag växte fram först i slutet av 1700-talet. För att kallas dagbok ska enligt Sjöblad anteckningarna vara daterade och kronologiska, de ska vara skrivna i första person och berätta om närliggande händelser. Det är en subjektiv skildring, där egna tankar och känslor färgar innehållet. Enligt dessa kriterier är Charlottas krönika en dagbok. Christina Sjöblad, s. 21-23, 57.
 - 17 Charlottas franska är egenartad med långa meningar och många stavfel. Originalmanuskriptet till dagboken finns på Riksarkivet i Stockholm. I början av förra seklet översattes och publicerades den av Carl Carlson Bonde. Han gav ut den första svenska versionen 1902-1907 (volym I-III) och Cecilia af Klercker tog sedan vid och gav ut volym IV-IX 1920-1942. Bondes översättning får överlag god kritik och anses ligga nära originalet. Däremot har kritiken mot översättningarna gjorda av af Klercker inte varit nådig. Hon har strukturerat och formulerat om Charlottas text och den publicerade versionen liknar ibland mer ett referat än en översättning (Sjöblad, sid. 219. Se också Axel Brusewitz recensioner av den utgivna dagboken "Något om Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok", *Scandia* 1941 och "Pågetjänst (Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok)", *Scandia* 1943). På grund av materialets svårhanterlighet i sin ursprungliga form valde jag att i min magisteruppsats arbeta utifrån Bondes översättning, men att jämföra citaten mot det franska originalet. Efter noggrann genomgång är min bedömning att Bondes översättning inte heller är användbar för modern vetenskaplig forskning, då hans språk dels är föregat, dels innehåller fritt tolkat och struket. Alla citaten i denna artikel, som bygger på magisteruppsatsen, är emellertid tagna från Bondes översättning.
 - 18 Sjöblad, s. 238.
 - 19 *Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok översatt och utgiven av Carl Carlson Bonde*, 1, Stockholm 1908, s. 5-6. I fortsättningen hänvisad till som *HEC*.
 - 20 "Préface" i Ginette Castro och Marie-Lise Paoli (red.), *Écritures de femmes et autobiographie*, Pessac 2001, s. 11 ; "Préface" i Christine Planté (red.), *L'épistolaire, un genre féminin?*, Paris 1998, s. 16 ; Sjöblad, *Min vandring dag för dag*, s. 89.
 - 21 *HEC*, s. 5-6.
 - 22 O'Regan, s. 154. Enligt en arkivarie på Riksarkivet kan man inte veta detta säkert. O'Regan grundar nog detta på Alma Söderhielms forskning, som antagit att det rörde sig om Charlotta. Uppgiften har Söderhielm hämtat från

- Axel von Fersens dagbok som aldrig skrev ut namnet på sina älskarinnor.
- 23 Läkarna trodde under flera månader att Charlotta var gravid vilket väckte stor uppståndelse vid hovet. Se Sjöblad, s. 222-225.
 - 24 Wahlström, s. 37-56, Sjöblad, s. 231-32.
 - 25 Henri Rossi, *Mémoires aristocratiques féminins 1789-1848*, Paris 1998, s. 28-38.
 - 26 Hennings, s. 140-149.
 - 27 Hennings, s. 147-148.
 - 28 HEC, s. 239.
 - 29 Hennings, s. 140.
 - 30 Hennings, s. 108-121.
 - 31 Sjöblad, s. 262.
 - 32 HEC, s. 163-164.
 - 33 Samtliga citat från dagboken under denna rubrik är tagna från HEC, s. 6-10.
 - 34 Sjöblad, s. 257-60.
 - 35 Ruth Nilsson, *Kvinnosyn i Sverige. Från drottning Kristina till Anna Maria Lenngren*, Lund 1973, s. 353-354.
 - 36 HEC, s. 178.
 - 37 Samtliga citat om kungen i det här avsnittet återfinns i HEC, s. 167-168.
 - 38 Barker-Benfield, s. 249.
 - 39 Carter, s. 61-62.
 - 40 HEC, s. 178.
 - 41 Nilsson, s. 52-54.
 - 42 Med ett oregelbundet levnadssätt menas ett levnadssätt som inte överensstämmer med vad reglerna föreskriver.
 - 43 HEC, s. 45.
 - 44 HEC, s. 206.
 - 45 HEC, s. 207.
 - 46 Carter, s. 61-65.
 - 47 HEC, s. 177.
 - 48 Hennings, s. 133, 159.
 - 49 Se tex. HEC, s. 222, s. 407.
 - 50 Se tex. HEC, s. 223-224, 349.
 - 51 HEC, s. 244, 266.
 - 52 Alla tre var statsfruar hos drottningen och var födda von Fersen som kusiner respektive syster till Sophie Piper. HEC, s. 174-175, 223; Wahlström, s. 47, 67.
 - 53 Hammar, s. 91-94.
 - 54 HEC, s. 178.
 - 55 HEC, s. 177-178.
 - 56 HEC, s. 176.
 - 57 HEC, s. 209.
 - 58 HEC, s. 44.
 - 59 HEC, s. 175.
 - 60 HEC, s. 454.
 - 61 Maria Charlotta Wrangel, f. Cedercreutz, var född 1736 och var vid den här tiden fyrtiotre år (HEC, s. 462).
 - 62 Inbilsk eller enfaldig, grannlätslysten kvinna, (sökord "nippertippa", SAOB). "Petit maître", språthöken, var 1700-talets beteckning för en effeminerad, ostadig och utsvävande, fransk-influerad man, i motsats till ett kontrollerat och dygdigt uppförande som var idealet (se Charlotta Wolff, Vänskap och makt. *Den svenska politiska eliten och upplysningstidens Frankrike*, Stockholm 2005, s. 14-16).
 - 63 HEC, s. 178.
 - 64 HEC s. 240, 356.
 - 65 HEC, s. 356.
 - 66 HEC, s. 57.
 - 67 HEC, s. 170.
 - 68 HEC, s. 170.
 - 69 Se HEC, s. 180.
 - 70 HEC, s. 180.
 - 71 HEC, s. 175.
 - 72 Detta var en plåga för många kvinnor ur de högre klasserna i Frankrike, där de nya idealen om kärlekäktenskap hade svårt att konkurrera ut seden med giftermål som en rent ekonomisk uppgörelse (se till exempel Olivier Blanc, *L'amour à Paris au temps de Louis XVI*, Paris 2002, särskilt s. 29-77 och Rossi, s. 71 ff.
 - 73 Nilsson, s. 66-68.
 - 74 Hedvig Elisabeth Charlotta, "P.M. till grefve Ruuth och baron Bonde" i HEC, s. 1-2.

En klättrande adelsman på 1600-talet

Johan Ekeblads karriär speglad i hans brev

MARTIN ALMBJÄR

Johan Ekeblads liv (1629–1697) är välkänt bland historiker men okänt för den stora allmänheten, något som kan verka underligt med tanke på hans levnadshistoria. Han besökte 30-åriga krigets skådeplatser och deltog i slaget vid Warszawa 1657. Han deltog i Magnus Gabriel de la Gardies ambassad till Frankrike 1646 såväl som andra till Holstein och England. Han var anställd i båda drottningarna Kristinas och Hedvig Eleonoras hovstater och var närvarande vid Köpenhamns belägring 1658–1659 och Karl X Gustavs bortgång i Göteborg 1660 i egenskap av Hedvig Eleonoras kammarherre. Och allt detta berättade han om i sina brev som han skrev till sin bror och far.

Johan Ekeblad besökte flera av nyckelscenerna i svensk 1600-talshistoria utan att lämna något större avtryck. Visserligen har hans målade beskrivningar av exempelvis Kristinas hovliv eller Karl X Gustavs dödsfärd och begravning tacksamt använts av svenska historiker. Men hans samlade brevkörd har sällan brukats som annat

än kuriösa färgklickar. Det är synd då det finns analytisk användning för breven på flera sätt. I den här artikeln studeras Johan Ekeblads karriär, sett utifrån hans brev-författande åren 1649–1664. Syftet är att visa vilka möjligheter som stod öppna för en adelsman som Ekeblad under mitten av 1600-talet, ett område där forskningsläget spretar åt olika håll.

Meritokrati, släktskap, patroner och klienter

Stormaktssveriges sociala möjligheter är nämligen fortfarande omdiskuterade. Ett forskningsläger har hävdade att Sverige redan tidigt stod för ett meritokratiskt synsätt på kompetens, där tjänsterna tillsattes efter förmåga. En representant för den skolan är Ingvar Elmroth som ägnat en stor del av sin forskargärning åt den svenska adeln och som 2001 utkom med en omfattande genealogisk studie över adeln åren 1600–1900. Elmroth har funnit en tendens till

minskad social rörlighet. Efter en, eventuellt en andra, framgångsrik generation tappade ätten social mark. Rådsplatser blev lägre tjänstemannapositioner och generalsgrader blev ryttmästartjänster. Framgångsrika ätter kunde inte vila på gamla lagrar utan deklasserades och blev ständigt omsprungna av nya förmågor, som i sin tur skulle drabbas av samma öde efter ett par generationer. Elmroth menar att detta helt klart har att göra med att meritokratiska värderingar tidigt tillämpades i Sverige, främst för att den svenska adeln var alltför fåtalig för att bemanna en svällande administration och krigsmakt.¹

Peter Englund anser att det går att se tendenser till meritokratiska värderingar under 1600-talet men att dessa inte tillämpades fullt ut. Släktskapet har av andra framhållits som väldigt viktigt. Kurt Ågren menar att släktskapet var essentiellt för skapandet av den elit inom svensk politik som tappade mark först under drottning Kristina. Svante Norrhem, som studerat 1600-talets kanslikollegium, har i samma anda försökt visa att släktskap var meriterande även in på 1670-talet, trots den officiella retoriken.²

Norrhem och Englund, samt även Fabian Persson och Björn Asker, framhävde också, framförallt under 1990-talet, relationen mellan patroner och klienter. För vidare diskussion ska Askers definition användas:

[K]lientväsendet grundar sig på att vissa individer, klienter, står i personligt beroende till andra individer, patroner. Klienten kan antingen tillhöra ett lägre samhällsskikt än patronen eller vara en sämre ställd individ inom samma samhällsskikt som denne. Patronen gynnar klienten framför klientens

likar, men väntar sig i gengäld tillmötesgående och följsamhet. Den enes patron kan vara den andres klient. Band kan dock finnas mellan olika patroner, utan att någon av dem behöver vara underordnad den andra.³

Att underordna sig en högre ställd patron och tjäna denne i utbyte mot en befordran eller hjälp i ett politiskt syfte sågs inte som negativt. Relationsformen var snarare en spegling av ett patriarkalt präglat samhälle. Genom underkastandet kunde den drivne nå in i hierarkier som annars varit förseglade. Bandet mellan klienten och patronen hade känslomässiga kvaliteter där lojalitet och tillgivenhet premierades. I relationen skapades, enligt Fabian Persson, en gemensam syn på tiden; på det som varit och på det som skulle komma. Tanken var att förhållandet skulle hålla långvarigt, till och med hela livet.⁴

Idealt sätt fungerade relationen så att klienten på något sätt närmade sig och visade upp sig och sina förtjänster. De dristiga kunde framfusigt vänta i någons farstu, medan andra tillägnade sina tilltänkta beskyddare konstverk och hyllningsskrifter. Guvernantskap över adliga ynglingars perigrinationsresor (utbildningsresor i Europa) var annars tacksamma.⁵ Efter att ha blivit accepterad började klienten utföra tjänster åt patronen för att senare i framtiden bli belönad. Detta kallar Persson den "fördröjda ömsesidigheten".⁶ Här låg en av anledningarna till att patronerna tog sig an klienter. En annan var statusen ett klientnät skänkte och även den status som fanns i att klienterna fick de positioner de eftertraktade. Patroner som lyfte upp sina skyddslingar visade upp sitt inflytande för omvärlden.

I synandet av sin eventuelle klient kunde det även ha funnits tankar på att denne klient i en upphöjd position skulle fortsätta att tjäna sin patron.⁷

Men även om relationen gynnade båda parter var de inte sårbara i samma utsträckning. Om en klient bytte patron eller avled var det inget större problem. Hans patron kunde då bara ta sig an en annan klient. Om patronen däremot bröt banden eller avled kunde klienten hamna i en prekär situation. Denne kunde ha investerat flera år av mödor och ekonomiska försakelser för sin patron för att i slutändan ändå inte kunna bli belönad.⁸ Det är framför allt i den här diskrepansen som det går att förstå själva kärnan i ett patron- och klientförhållande.

Nätverket

Nätverksstudier är ett annat synsätt på mänskliga relationer som har använts framför allt i 1700-talsstudier.⁹ Det finns en mängd definitioner, men oberoende av terminologi så cirkulerar nätverket framför allt kring det sociala kapitalet och det ömsesidiga utbytet och beroendet. För Ylva Hasselberg, Leos Müller och Niklas Stenlås diskvalificerar detta klientrelationer från nätverksstudierna. Enligt dem bygger ett nätverk på långvariga relationer. Personerna i kontaktnätet kan befinna sig på olika sociala plan men tack vare det ömsesidiga beroendet och utbytet av gåvor, främst i form av det sociala utbytet, knyts de till varandra.¹⁰ Även om det är viktigt att inte bli blind för kulturella koder som stånd eller status så menar exempelvis Åsa Karlsson att underdånig retorik kan dölja en subtil

jämlikhet. I sin studie av korrespondensen mellan Karl XII:s statssekreterare i Bender och riksrådet Nicodemius Tessin, visar hon upp ett ömsesidigt förhållande som trots sin tydliga hierarkiska prägel inte bör tolkas inom ramen för patroner och klienter.¹¹

Det är värt att poängtera att nätverket inte var en relation som konkret existerade i 1600-talets Sverige. Människor på den tiden, precis som nu, definierade inte sig själva som medlemmar i nätverk. Det är strikt ett analytiskt verktyg. Det är också bra att ha i åtanke att nätverksteorier inte visar upp alla former av mänskliga relationer. Redskapet möjliggör ett uttolkande av de materiella fördelar relationen mellan exempelvis Johan och hans far gav, men visar kanske inte hur föräldrelationer ska förstås.

Johan Ekeblads brev

För en forskare som vill undersöka 1600-talets sociala möjligheter finns det alltså många tolkningsmöjligheter. Tanken är att genom Johan Ekeblads brev, främst skrivna till brodern Claes Ekeblad och fadern Christoffer Ekeblad under åren 1649–1664, och med det presenterade forskningsläget i ryggen, försöka utröna vad som formade Johans karriär. På vilka sätt påverkade klientrelationer, hans nätverk av vänner och släkt och hans kompetens hans liv? Vad säger det om villkoren för de adelsmän som ville göra karriär i 1600-talets svenska stormakt? Själva källmaterialet är mycket lämpligt. Johan Ekeblad var en självutlämnande person och den valda tidsperioden speglar en kritisk period i hans liv, mellan

20 och 35 år. En period då Johan Ekeblad blev vuxen, fann sig själv och försökte skapa en duglig karriär åt sig själv.

De ungefär 550 breven finns utgivna i tre böcker som här har använts. Nästan alla brev utgavs, delvis postumt, i två volymer av Nils Sjöberg på 1910-talet. Utgivningen kritiserades för feltolkningar i transkriberingen, ett godtyckligt moderniserande av språket och ett slumpmässigt urval av brev.¹² Mycket av felaktigheterna rättades till i den andra volymen som innehöll en bilaga rättelser, men urvalsproblemet kvarstår. Därför har Sture Alléns nytgåva av Johan Ekeblads brev till sin bror använts som komplettering, även om Sjöbergs utgåvor använts i första rummet. Att arbeta med ett så pass subjektivt material som brev kan vara riskabelt. De källkritiska synpunkter som är värda att ha i bakhuvudet kommer att behandlas löpande i texten.

Till sist vore det skam att inte framhäva brevens litterära kvaliteter. Framför allt breven till brodern är skrivna i en impressionistisk och spontan skrivstil. För Johan var det den samvaro som breven skänkte och efterliknandet av den obundna konversationen idealet. Även om breven till fadern inte är lika spontana utan skrivna i den mer tungrodda och retoriska stilen, så skymtar en egensinnig karaktär fram. En tidigmodern "outcast", modern i sin leda och ofta missnöjd med nuet. Aldrig sen med sarkastiska kommentarer var han ofta osynkroniserad med de möjligheter som samtiden skänkte honom. För den som är ytterligare nyfiken på Johan Ekeblads liv saknas det forskning och artikeln i SBL börjar bli till åren. Dock finns det

populärhistoriska försök till biografier, författade av Otto Mannerfelt och Sture Allén.¹³

Hovjunker 1649

När Johan Ekeblad i juli 1649 lämnade sin faders säteri Stola, för att färdas upp mot Stockholm, hade han precis återvänt till Sverige.¹⁴ 1642 hade han följt med fadern till dennes kommandanttjänst i Frankfurt a.d. Oder. Efter tre års studier styrdes kosan mot Bohuslän där han och fadern stred mot danskarna under Lars Kaggs befäl. Kriget avslutades samma år och året efter, 1646, följde Johan Ekeblad med på Magnus Gabriel de la Gardies omdiskuterade ambassad till Frankrike. I sällskapet fanns bland annat Claes Tott, Abraham Leijonhufvud och Gustav Posse, varav åtminstone de två förstnämnda stannade kvar tillsammans med Johan efter ambassadens återfärd. De skrev in sig vid universitetet vid Samur och fortsatte med studierna till en bit in på 1648, då de inre franska konflikterna började göra sig påminda. Hemresan tog lång tid men på i juni 1649 befann sig Johan återigen på svensk mark.

Den 15 juli beskrev Johan sin färd uppåt landet mot Stockholm och de första lata dagarna med de gamla studiekamraterna Tott och Leijonhufvud, hovjunkrar båda två. Dagarna fördes bland annat med spel i bollhuset. Strax efter sin ankomst sökte han upp Lennart Torstensson, fältmarskalken från det trettioåriga kriget som vid det här laget var nedbruten av sin sjukdom, på dennes gård Ulvsunda, som låg i närheten av Stockholm, och över-

lämnade ett rekommendationsbrev, författat av fadern. Den gamle fältmarskalken ansåg att hovjunkertjänsten vore den mest lämpliga för Johan (hovjunker precis som alla andra mindre kända befattningar förklaras löpande i noterna).¹⁵ Att bli hovjunker sågs som ett karriärmässigt avstamp. När de unga adelsmännen återvände från sin avslutande bildningsresa fick de tjäna vid hovet och visa upp vad de lärt sig. De fick göra sina ansikten kända och knyta viktiga kontakter inför framtiden. En rätt förvaltd hovtjänst kunde leda till raketartade karriärmönster, och skulle göra det under större delen av 1600-talet.¹⁶ Både Magnus Gabriel de la Gardie och Claes Tott, favoriserade av drottning Kristina, är iögonfallande exempel. Men även Johans far och generaler som Johan Banér och Lennart Torstensson hade tjänat vid hovet.¹⁷

Torstensson och Johan Ekeblad försökte nu lirka in den senare i hovstaten på flera sätt. I samband med sitt första besök på Ulvsunda återsåg Johan sin gamla studiekamrat Gustav Posse som var drottning Kristinas kammarherre. Han lovade att överlämna ett rekommendationsbrev från Torstensson till drottningen.¹⁸ Huruvida det lyckades framgår inte och de vände sig till fadern, Knut Posse. Denne var överståthållare på Tre Kronor och hade en viss kontakt med drottningen.¹⁹ Torstensson, Knut Posses svåger, begärde att han skulle tala med Kristina som i sin tur skulle diskutera det med riksmarskalken.²⁰ Johan var dock lite skeptisk och skrev att "riksmarskalken intet mycket benägen är (som synes) till att hjälpa någon utan sina egna".²¹

I slutändan fick Johan tjänsten som hovjunker och den 13 september skrev han hem till sin far att det nog var Knut Posse som hjälpt honom.²² Dock ska det inte förglömmas att Johan blev upphämtad och följde med vännen Tott ut på Djurgården tillsammans med drottning Kristina och hennes uppvaktning.²³ Johans närvaro, även som inofficiell deltagare, kan ha bidragit till drottningens godkännande. Även om det var riksmarskalken som utsåg alla tjänster vid hovet, vågade han aldrig göra det utan samtycke från Kristina som ansåg att de som tjänade vid hovet skulle besitta en viss "Savoir faire". En riktig adlig hovtjänare var en sådan som var kunnig, utbildad, atletisk och förde sig själv på rätt sätt.²⁴ Kanske var det till och med omöjligt att få en tjänst som hovjunker utan att först ha träffat Kristina och blivit mönstrad av henne. Hur som helst borde det ha påverkat hans chanser till det bättre. Sysslan som hovjunker skulle komma att ge Johan mycket huvudbry men innan hans tid vid hovet blir berörd närmare, ska relationen mellan familjen Ekeblad och Lennart Torstensson behandlas.

Relationen med Torstensson

Lennart Torstensson dog i april 1651. Den 23 april skrev Johan två brev, ett till sin bror och ett till sin far, och beklagade Torstenssons död. Nyheten verkar ha tyngt hans hjärta. Till sin bror skrev han "att jag nu nästan icke vet, hvem jag nu mer mig till hålla skall häruppe".²⁵ Johan hade tappat en frände uppe i Stockholm och han

var upprörd. Men vilken sorts relation kan man tillskriva Johan och Torstensson? Är det rimligt att som Fabian Persson se Johan som en klient till Torstensson?²⁶

Förhållandet mellan Ekebladarna och Torstensson är mångfacetterat och svårdefinierbart. Till att börja med så kommer de från samma geografiska område och släkterna var ingifta med varandra kors och tvärs. Exempelvis var Christoffer Ekeblad syssling med Torstenssons far.²⁷ För det andra så finns det tendenser som pekar på en patron- och klientrelation. Rekommendationsbrevet från Christoffer Ekeblad, som Johan hade med sig till Torstensson, inleddes enligt Mannerfelt med överskriften "Fältmarskalken, Generalguvernören, mäktige patron och högtärade herr Broder".²⁸ Det verkar också som att Torstensson tog den unge adelsmannen under sina vingar. När Johan hade ekonomiska problem, vilket han hade ofta på grund av skicket hos Sveriges statsfinanser och gamla skulder, eller när han behövde en häst till Kristinas kröning, kunde den gamle fältmarskalken hjälpa till. Torstensson hade även stöttat Johan ekonomiskt långt tidigare i Frankrike, då han till och med suttit häktad på grund av skulder.²⁹

Kan det vara så att Christoffer Ekeblad var Torstenssons klient och att den statusen ärvts av Johan, något som Fabian Persson hävdar att klientskap kunde göra? För att kunna avgöra det måste en distinktion mellan blodsband och klientband göras. Peter Englund menar att de inte alls behöver utesluta varandra. Släkt och familj var snarare det som föredrogs som kärna i de spindelnät av människor som vävdes av den

karriärsugne. Detta på grund av relationens hållbarhet. Svante Norrhem däremot menar att klientskap och släktband blivit hopblandade. Även Björn Asker tycker att en separation är nödvändig och får bifall av Persson, som anser att skiljelinjen borde gå mellan nära och avlägsen släkt.³⁰

Alltså skulle Johan kunna ses som Torstenssons klient tillsammans med Knut Posse, som kan ha fungerat som en så kallad "broker", någon som hjälpte sin patrons klienter.³¹ Men det finns vissa företeelser i relationen Ekeblad–Torstensson som strider mot definitionen av patron- och klient-relationer. Ekebladarna hade nämligen en skuld inestående hos Torstensson och de var inte blyga i sina försök att indriva den. Ganska fräckt skrev de brev och sammanträffade med sekreterare och bokhållare för upplysningar samtidigt som de tjtade på en ovillig Torstensson.³² Antagligen härstammade skulden från kriget och låg i en gråzon mellan det vi idag kallar för privat respektive offentlig ekonomi. Emellertid pekar detta på att de inte visade upp den grad av servilitet som man kan förvänta sig av en klient. Efter Torstenssons död ledde skuldfrågan till en brytning mellan Johan och änkan Beata de la Gardie då hon deklarerade att Johan inte längre var som en son för henne.³³ Kan det ha varit så att paret Torstensson – de la Gardie var gudföräldrar åt Johan? Något som ovanstående stycke antyder. I så fall skulle det gå att tolka Torstenssons bevekelsegrunder för att ta sig an Johan Ekeblad utanför klientmönstret.

Svante Norrhem anser att patron- och klientrelationer inte alls var evigt bindande

och kunde förändras med tidens gång.³⁴ Sett utifrån det perspektivet är en rimlig tolkning att det faktiskt existerade en reell klientrelation mellan patronen Torstensson och Christoffer Ekeblad, men att denna sedan övergått i en mer vänskaplig, eller ändå ömsesidig, relation. Christoffer Ekeblad var för övrigt överste i den svenska armén och hade en egen bas att vila på. Det enkelriktade beroendet kan inte anses ha gällt honom. Johan använde sig av det sociala kapital som ätten Ekeblad hade innestående hos Torstenssons på grund av vänskapen mellan fadern och fältmarskalken. Visserligen var deras respektive plats i den sociala hierarkin, speciellt om Johan och Torstensson jämförs, starkt åtskilda. Men det gäller att inte luras att tolka in relationsmässig ojämlikhet i en social dito av ren reflex.

Hos Kristina 1649–1654

Men om en rätt betänka och eftertrakta vill denna närvarande tiden, så är ensligheten eller lantlevernet mycket bättre än hovlevernet, uti vilket så många och svaga och underskedliga sinnen och förstånd finnes, där vännerna bara ser till sin egen fördel eller andra fantasier. Förtjänsten döms endast efter lycksaligheten, och dygden har inget bättre skick, än när den utbreder sig om lättfärdigheten, och de dåliga sederna. Förståndets skärpa lyser intet bättre, än när den talar illa om någon. Att vara skicklig består i att bedra fullt ut. Förnuftet är obekant, religionen ännu mer. Man ser bara lutt myteri och avfall. Gud hör enbart ren gudlöshet. Att var en god man innebär att inte vara ärlig.³⁵

Ovanstående citat är från ett brev Johan skrev till sin bror i maj 1652. Det visar eventuellt på ett utanförskap men framför allt på en bitterhet. Hovjunkertjänsten sågs som slutet på studier och bildning och startskottet för karriären. Men i maj 1652 hade Johan varit hovjunkare i tre år och det fanns inga tecken på att han skulle någonstans. Han var antagligen ordentligt trött på hovtjänsten även om han i ett annat brev erkände att det var en stor ära att tjäna under drottning Kristina.³⁶ Han hade försökt att lämna hovet. Redan 1650 hade han bett sin bror att rekommendera honom inför andra och 1652 hade han, utan resultat, försökt att närma sig Lars Kagg genom ett rekommendationsbrev från fadern.³⁷ I ovanstående citat går det även att finna en viss bitterhet mot hans vänner och då antagligen Claes Tott. Tott är ofta omnämnd i de tidigare breven men försvinner sedan. Även om de kom från olika sociala sfärer, så var de från början jämställda i sina hovtjänster. Vid det här laget hade Tott befordrats till kammarherre och blivit en av Kristinas absoluta gunstlingar. I framtiden skulle han bli både riksråd och greve. Kanske var Johan bitter över att Tott inte kunnat hjälpa honom mer.

Under 1653 rörde sig Johan åtminstone en liten bit upp i hovhierarkin. I början av året blev han försnidare och i oktober samma år hovmästare.³⁸ Hur han fick dessa tjänster omnämns inte men antagligen genom egen förtjänst. Själv skrev han att han varken slagit eller smickrat sig fram, till skillnad från två hovjunkrar som duellerat om den vakans som han lämnade efter sig.³⁹ Han verkar också ha återknutit

kontakten med Tott. De spelade på Bollhuset tillsammans och Tott anlät Johan som medhjälpare i uppdrag han fick av drottningen. Trots detta kunde Tott inte skydda Johan från de händelser som utspelade sig 1654, Kristinas abdikationsår.

Våren 1654 verkar ha karaktäriserats av en storskalig avdankning av hovfolk, "likt officerarna i Tyskland efter freden".⁴¹ Det verkar inte otroligt att det uppstått en kamp om de tjänster som skulle vara kvar. Johan drabbades av intriger och "disgrace" som han inte ville beskriva i breven och lämnade hovet i några veckor.⁴² En förhöjd social position ledde till en ökad sårbarhet. Även den som lyckades behövde beskydd.⁴³ Johan hade avancerat till en ganska hög position och fick sina direktiv personligen av hertig Adolf Johan, dvs. riksmarskalken.⁴⁴ Men utan någon som kunde ta över Torstenssons plats efter dennes frånfalle var Johan sårbar för intriger.

Nätverk 1649–1654

Med detta är det inte sagt att Johan saknade vänner i Stockholm. Sture Allén menar att de viktigaste var Anders Cruus, Hans Georg Mörner och Claes Tott. Till detta skulle jag vilja lägga Per Lillie som omnämns varmt i flera av breven. Eventuellt också Axel Sparre som om han inte var vän med bröderna Ekeblad, åtminstone var en dedikerad jaktpartner.⁴⁵ Problemet för Johan var att dessa kontakter inte var speciellt lukrativa på något sätt. Tur då att fadern fanns kvar i hans liv.

Framförallt fick Christoffer Ekeblad rycka in då sonens finansiella problem

gjorde sig kända. Hovets löneutbetalningar var minst sagt godtyckliga. Botenåret 1652 fick han endast 300 av de 682 riksdaler han hade rätt till.⁴⁶ Det blev Christoffer Ekeblad som främst försökte införskaffa pengar till honom. Breven till honom innehåller inte sällan underkastelser och ödmjukanden i samband med förfrågningar om riksdaler. Han var det bollplank som Johan vände sig till för rådgivning om karriärsteg och framtidsplaner. Fadern var, som tidigare noterats, även den kontaktman som möjliggjorde Johans närmanden hos Torstensson och Kagg.

Men deras relation var inte enkelriktad. Johan hamnade i en bra position för att kunna rapportera det senaste skvallret, nyheter från utlandet och om vem som fått en befordran eller vem som avlidit. Johan utförde även tjänster åt sin far. Som tidigare nämnts var han Christoffer Ekeblads budbärare till Torstensson när han försökte klara ut sin skuld. Christoffer Ekeblad fick också hjälp med att kvittera ut lön eller att lösa fastighetsaffärer då Johan gjorde besök hos berörda sekreterare och tjtade på dem.⁴⁷

Johan blev också en viktig nod i sin bror Claes Ekeblads nätverk. Claes Ekeblad var precis som sin bror ute efter en tjänst och Johan var ovärderlig med upplysningar om vem han kunde söka tjänster hos, vem som erbjudit honom tjänster eller var någon befann sig. Tydligast blir det när Claes Ekeblad började närma sig hertig Adolf Johan. Johan umgicks med hertigen i bollhuset och dinerade hemma hos denne vid åtminstone ett tillfälle då de faktiskt diskuterade Claes Ekeblad. Mot slutet av sin första hovkar-

riär tjänade han direkt under honom. Därför kan Adolf Johan ha varit idealisk för ett närmande eftersom Johan kände honom på ett direkt plan. Efter att Claes Ekeblad först gjort ett misslyckat försök att uppvakta hertigen vände sig Adolf Johan till Johan Ekeblad. Hertigen undrade om Claes Ekeblad hade en tjänst eller om han var tillgänglig. Senare verkar det som att brodern knutits till hertigen och utförde tjänster åt honom.⁴⁸ Hur stor roll Johan spelade för Claes Ekeblads framtid är väldigt svårt att veta. Det är fullt möjligt att Johan framhävde sig själv av hävdelsebehov eller för att skänka sin bror tröst. Men det går inte att förneka att han framstår som en viktig förmedlare av information som brodern kunde använda sig av.

När det gäller relationer med släkt och vänner intar Johan en mycket starkare position jämfört med den sociala status han hade i Stockholms stadsliv. I nätverket fanns ett stort utbyte av information men även gåvor, där framför allt fadern hjälpte Johan i hans finansiella nöd. Men han saknade viktiga inflytelserika personer i sitt nätverk. Flera år senare beskrev han sin egen oförmåga att "insinuera sig" (ställa sig in):

Min käre farkär vet fulle, att jag har det felet, att jag inte kan gå och kneckta och oppvakta våra knopar, som tycka de ha gjort en allförstor nåd, när de engång sett på en, i synnerhet i denna tiden, som makten står i deras händer, så att den som nu intet är brorson eller syskonebarn, så må han ha en god dag.⁴⁹

Kanske var det hans oförmåga att skaffa sig inflytelserika beskyddare som lämnat

honom exponerad för intrigmakare. Kanske hade han satsat på fel kort och inte velat erkänna det. Hur som helst så hade hans liv snurrat runt 360 grader. Fem år efter att ha tillträtt tjänsten som drottning Kristinas hovjunker befann han sig återigen sysslolös i en huvudstad som till skillnad från 1649 var fullkomligt överströdd med krigsfolk.

Ambassaderna 1654–1656

Drottning Kristina hade vid det här laget lämnat landet. Karl X Gustav hade placerats på tronen och helt plötsligt kokade hovet av folk, i synnerhet officerare. Johan Ekeblad återvände från Uppsala och kröningen i slutet av juni 1654. Han flyttade in hos Tott som verkar ha förbarmat sig över sin vän. Ekeblad bodde, åt, drack och handlade på det nyutnämnda riksrådets bekostnad. Som vanligt funderade han på att lämna huvudstaden. Han blev tillfrågad av Axel Sparre att följa med till dennes landshövdingedöme på Gotland vilket han verkar ha bestämt sig för till en början.⁵⁰

Allting förändrades i mitten av juli då Johan fick ett erbjudande av Erik Oxenstierna att ingå i hans 250 man starka uppvaktning som skulle hämta kungens gemål, Hedvig Eleonora. Johan fann nog tjänsten gynnsam och noterade: "och skall det likväl intet förhindra, att jag ju gör den resan med åt Tyskland, till att därigenom vidare bekant blifva".⁵¹ Det var Gustav Soop som lagt ett gott ord för Johan hos kungen som sedan begärt att Johan skulle vara försnidare på resan. Senare, medan några av skeppen fortfarande väntade vid Dalarö,

utnämndes Johan till prestav av Erik Oxenstierna.⁵²

Varför valde då Soop att förespråka Johan? Gustav Soop och fadern var båda inblandade i en fastighetsaffär, tjänsten kan ha varit ett återgäldande.⁵³ Men det är inte troligt eftersom affären ägde rum tre år innan resan till Holstein. Troligare var det en tjänst vänner och bekanta emellan. Soop omnämns en gång i breven i ett privat sammanhang och bedöms som "complaisant".⁵⁴ De träffades på en regelbunden basis vid hovet, där Soop fungerat som kammarherre. Johan hade bott hos Knut Soop, Gustav Soops farbror, en del av din uppväxt.⁵⁵ Johans nätverk age-rade ännu en gång i hans favör.

Johan återvände till Stockholm i oktober 1654. Han funderade ännu en gång på att resa hem men fadern rådde honom att stanna kvar, "den som kommer utur synen, så kommer han utur hugen, och att jag mig nu i förstone väl borde visa härvid hovet."⁵⁶ Emellertid konstaterade Johan att det redan fanns många som hade promotorer ("uppbäckare") och ändå var utan tjänster. Själv saknade han en man av rang att ty sig till, även om det funnits tid att införskaffa en sådan. Johan erkände att det var hans svaghet. Han föredrog hellre att konversera med sådana han ansåg vara jämlikar och en adelsman "af mina [Johans] medel så ringa hos de stora herrar aktad är, somliga undantages".⁵⁷ Vilka undantagen gällde skriver han inte, men tydligen kunde de inte hjälpa honom.

Vid den här tiden verkar det som att Johan återigen ingick i hovstaten och bollade med olika alternativ. Han hade hört rykten

om att kungen ville att han ska färdas neråt Europa och hålla Adolf Johan sällskap i Venedig. Corfitz Ulfeldt försökte värva honom till sitt nyuppsatta regemente.⁵⁸ Alternativen verkar ha varit många. Frågan är om Johan verkligen fick ett erbjudande om att bli officer eller resesällskap till hertig Adolf Johan, för hade han då inte tagit tillfället? Antagligen ljög han eller spädde på rykten han själv hört. Kanske ville han framställa sig som viktigare än han egentligen var. Det behöver inte vara så enkelt som att Johan framställde sig själv i bättre dager för att tillfredsställa sitt eget ego. Det kan mycket väl ha att göra med relationen till fadern. Christoffer Ekeblad hade plöjt ner mycket tid och pengar i sin sons karriär, men än så länge hade det inte blivit mycket av den. Kanske målade Johan upp en mer sprakande bild av sin tillvaro av skuld känslor till sin far.

Hur som helst ledde dessa spekulationer ingenstans och i början av april 1655 blev Johan tillfrågad att följa med på en ambasad till England. Enligt egen utsago var det Karl X Gustav som bett om Johans medverkan och efter en viss tvekan tackade han ja.⁵⁹ Utöver detta nämns inte hur han fick tjänsten. Antagligen hade kungen fått upp ögonen för den unga adelsmannen och Johan hade visat att han klarade av utökat ansvar då han varit prestav på den föregående ambassaden. Johan ansåg att resan var ett rimligt ekonomiskt alternativ, eftersom krigstjänst medförde en mängd egna utgifter, och verkar i ett brev nästan urskuldande mot sin fader. Vad ambassadtjänsten hade för natur framgår inte, men antagligen prestav eller dylikt. Han ångrade

snart sitt val då resan drog ut på tiden och nyheterna om det polska fälttågets tidiga lättköpta segrar nådde England. Efter ett skrivuppehåll på ungefär fyra månader skrev han ett brev den 16 maj som visade att han var hemma i Sverige igen.⁶⁰

Polen och västra Sverige 1656–1658

Efter hemkomsten tog sig Johan till fadern på Stola för att sedan resa till armén i Polen. Det blev inledningen på en geografisk irrfärd och ett karriärmässigt status quo som slutade först två år senare i Bohuslän. Johan och svågern Erik Drakenberg väntade ett tag i Kalmar innan de reste över. Väl i Polen sökte Johan upp sin bror och kungen i hopp om att få en tjänst. Han deltog i slaget vid Warszawa, fick en häst skjuten under sig, skrev ner detta i ett brev den 15 juli 1656 och skrev sedan inget mer på nästan ett år.⁶¹ En tid senare spred sig sjukdomar i det svenska lägret och brodern avled. Johan begravde honom i staden Elbing på nuvarande Polens nordkust den 10 oktober.⁶²

I oktober 1657 befann sig Johan på västkusten. Han uppvaktade generalmajoren och landshövdingen Harald Stake. Han umgicks med Per Ribbing, bekant till fadern och landshövding för Älvsborgs län, och försökte få honom att ordna en tjänst, men guvernören såg ingen möjlighet vid det tillfället. Han ville även närma sig general Robert Douglas, också det utan resultat. Det fanns också en förhoppning om att kungen eventuellt skulle anlända till området och då tänkte Johan uppvakta honom. Tiden gick och det verkar som att Johan

Ekeblad fick tjänst som ryttmästare över ett kavallerikompani. Problemet var att den signerade fullmakten, som skulle bekräfta utnämningen, drog ut på tiden.⁶³

Det framgår inte i varför i breven, men Johan sökte upp och eskorterade drottning Hedvig Eleonora i mars 1658. Kanske blev han kallad av drottningen själv eller så inställde han sig på eget bevåg. Rent konkret torde det varit detta som ledde till att han i slutet av maj samma år skrev hem och berättade att kungen utsett honom till drottningens kammarherre.⁶⁴

Kammarherre 1658–1663

När Johan den 23 maj 1658 skrev till fadern och berättade om att han fått erbjudande om och tackat ja till tjänsten som kammarherre, bad han denne att inte klandra honom. Fadern kan ha varit besviken på honom för att han därmed missat tjänsten som ryttmästare och en möjlig militär karriär. Men Johan deklarerade att han själv var nöjd med valet och tillade att han av sina vänner fått rådet att inte säga emot kungens önskningar. Johan såg ”stor advantage” och ”stor occasion att vara tillstädes och bli känd”.⁶⁵

Att bli kammarherre var väldigt speciellt. Dessa bildade en form av elitkår bland hovstatens personal och de hade ofta intim kontakt med de kungligheter de tjänade i de privata kamrarna.⁶⁶ Å andra sidan går det inte att jämföra Johans situation med exempelvis Claes Totts eller Gustav Posses då de var drottning Kristinas kammarherrar. Hedvig Eleonora var inte rikets regent. Men hon var ändå kungens maka och

befann sig alltid i dennes fotspår eller i den absoluta närheten av sin krigförande make. Detta tog Johan till Holstein ännu en gång och sedan till Helsingör och i slutändan tillbaka till Göteborg och kungens död 1660. Karl X Gustavs frånfälle ledde inte till något uppbrott utan Johan stannade hos änkedrottningen och anlände i hennes sällskap till Stockholm den 16 maj. I december 1660 rådgjorde han ännu en gång med fadern om han borde stanna vid hovet eller inte.⁶⁷ Trots detta så stannade han kvar i två år till.

1662 var det dags för uppbrott för Johan. Efter en kort visit hos fadern på Stola återvände han till Stockholm och tillkännagav sin trolovning med Christina Hägerstierna. Hans trolovade var dotter till Claude Hägerstierna, tidigare Roquette, drottning Kristinas gamla hovskräddare. Vilka bevekelsegrunder som låg bakom giftermålet går inte att besvara genom breven men äktenskapet gjorde Ekeblad ekonomiskt oberoende. Några månader efter trolovningen lämnade Johan in sin avskedsansökan till Hedvig Eleonora. Enligt egen utsägo grät han. Drottningen lovade att ordna en annan tjänst åt sin kammarherre och nästföljande år infriade hon löftet. Det fanns en ledig plats vid reduktionskollegium och i juni 1663 var Johan Ekeblad statlig ämbetsman.⁶⁸

Stod Hedvig Eleonora och Johan Ekeblad varandra nära? Det var inte ovanligt och heller inte speciellt konstigt att majestäterna och deras närmaste tjänare hade personliga och varma relationer. I samband med Johans äktenskap framkommer flera saker i breven som skvallrar om en vänskap. När

Hedvig Eleonora fick reda på trolovningen blev hon glad och gratulerade Johan men undrade samtidigt lite bittert varför han inte nämnt något tidigare. Hon begärde även att få träffa Johans fästmö för att få gratulera henne, och ska sedan ha förmanat Johan; "Hon är rätt vacker [...] låt nu se, att I älska henne rätt mycket." Det är inte utan skäl det framstår som att änkedrottningen åtog sig att granska och godkänna sin kammarherres trolovade. Men hon engagerade sig även i andra aspekter av Johans privatliv och förhörde sig om faderns hälsa och framtida civilstatus. Innan trolovningen gav hon Johan råd om hur han skulle göra för att hitta en kvinna och hon hjälpte familjen Ekeblad då de kom i kontakt med trilslande ämbetsmän.⁷⁰

Var relationen mellan Hedvig Eleonora och Johan Ekeblad en patron- och klientrelation? Den följde på många sätt mönstret. Johan presenterade sig för Hedvig Eleonora när hon var ute och reste, han tjänade henne i flera år i utbyte mot att han vid avslutad tjänst fick en ämbetsmannaposition vid ett statligt verk. Visst kan det ha varit möjligt men då måste vi som åskådare ha i åtanke att vi betraktar deras formella relation och att patronaget fungerade informellt. Precis som Göran Rystad påpekar, är det viktigt att separera formella och informella relationer.⁷¹ De verkar ha varit vänner och Johan omnämner henne aldrig som en patron när han skrev brev hem. För att fruktbart kunna analysera deras relation måste deras officiella förbindelse skalas bort, vilket de själva till viss mån också verkar ha gjort. Det som då står kvar att uttyda är vänskap och Johans förmåga att genom sin kam-

marherretjänst kunna konvertera sitt sociala kapital hos Hedvig Eleonora till förmån för sig själv och andra. Att det uppstått ett mer personligt förhållande mellan dem är inte konstigt då Johan tjänade henne även i hennes privata rum. Om Hedvig Eleonora varit regent, som Kristina, är det inte osannolikt att han skulle ha åtnjutit samma slags storstilade fördelar som Magnus Gabriel de la Gardie och Claes Tott. Emellertid ska det inte förnekas att Johan utverkade fördelar genom sin kammarherretjänst. Detta märks genom att hans position i det egna nätverket märkbart förändrades under den senare hälften av 1650-talet.

Ökad status 1654–1664

Johan fortsatte att vara en sorts spindel i nätet för sin släkt och sina vänner. I samband med det polska kriget verkar hans fader ha velat slippa krigarbördan. Han försökte ordna en ommöblering i styret av regementet och få sin måg Bengt Lilliehök tillsatt som överste. Det hela iscensattes genom att Lilliehök kontaktade Lars Kagg som vid det här laget var både fältmarskalk och krigsråd i krigskollegium. Bytet lyckades och i juni 1655 avgick Christoffer Ekeblad med livstidspension. Under hela affären agerade Johan övervakare å faderns vägnar. Han fortsatte även att övervaka skuldfrågan med Torstenssons änka som så sent som 1663 inte var löst och var förmedlare av faderns jakthundar. Bland annat hertig Adolf Johan och Claes Tott var intresserade.⁷²

Relationen med fadern fortsatte alltså delvis på samma sätt som tidigare med ett utbyte av tjänster fram och tillbaka. Men

på andra sätt förändrades den. I och med Johans äktenskap med Christina Hägerstierna slutade han att vara ekonomiskt beroende av sin fader, vilket måste ha balanserat deras relation mycket påtagligt. Men redan långt innan dess går det att i breven skönja förändringar. För även om fadern fortfarande fungerat som rådgivare verkar inte Johan ha följt råden på samma ortodoxa sätt längre. Enligt min åsikt kan man se Johans tillträde som kammarherre som ett typiskt exempel. Då ville fadern verkligen att han skulle inleda en militär bana.⁷³ Fadern tappade en del av sin auktoritet i och med att sonen blev äldre och fick mer erfarenhet i livet. Intressant nog går det också att se en skiftning i deras ömsesidiga beroende.

Att Christoffer Ekeblad hade ett visst socialt ansvar för folk förefaller troligt. Som regementschef och godsägare hade han antagligen en genomgripande påverkan på folk i det geografiska område han rörde sig i, kanske till och med utanför. I och med Johans avancemang knöts de som stod nära fadern även närmare Johan. Han blev ansvarig för att se till att Harald Mårtensson, tidigare tjänare åt Johan, blev postmästare i Linköping och förmedlade kontakterna med postdirektören Johan von Beijer. von Beijer arrenderade för övrigt sin chefsposition över det svenska postväsendet. Johan blev även den som rådde fadern i hur denne och Harald Mårtensson skulle agera på bästa sätt.⁷⁴ På samma sätt blev Johan också den som drog i trådarna när faderns pensionsfråga seglade upp igen 1660. Staten hade inte betalat ut sin pension och Ekebladarna försökte lösa detta genom att kontakta Lars Kagg, vid det här laget president

för krigsskollegium. Även om det var fadern som skrev det allra första rekommendationsbrevet som Johan använde sig av så var det sonen som dirigerade fadern angående hur och när de skulle ta nästa steg. Vid ett annat tillfälle vidarebefordrade Johan faderns pensionsförfrågningar genom sin kammarherrekollega, Nils Kagg, Lars Kaggs brorson.⁷⁵ Även mer avlägsna delar av släkten tog hjälp Johan. I ett brev fann han sig stående med två unga "Ugglor" som ville till Uppsala respektive riksdrotsen. Den yngre var rekommenderad till Johan.⁷⁶

Johan Ekeblad var i slutet av undersökningsperioden en tämligen välbärgad man med en statusgivande tjänst vid ett statligt ämbetsverk. Han hade seglat upp som en viktig nod i sin släkts nätverk. Men många förändringar i hans position går att skönja långt tidigare än hans äktenskap och anställning vid reduktionskollegium. Framför allt kammarherretjänsten torde ha påverkat hans möjligheter och hans status. Hedvig Eleonoras hov frekventerades antagligen av många inflytelserika personer och vem vet, kanske sågs Johan som en viktig länk för dem som ville påverka Hedvig Eleonora. Hon var trots allt kungamoder och satt med i förmyndarregeringen.

Men det ska inte förglömmas att brodern Claes Ekeblad avled 1656. I och med det dödsfallet blev Johan framtida huvudman för sin ätt och faderns enda hopp. Claes Ekeblad verkar ha varit en omtyckt man, så pass att Johan gav uttryck för något som inte kan tolkas som annat än, om än respektfull, avundsjuka.⁷⁷ Claes hade till skillnad från Johan följt i faderns fotspår och lyckades i ung ålder bli överstelöjt-

nant över sitt regemente. Enligt Elgenstierna ska Claes efter slaget vid Warszawa ha varit tillförordnad regementschef fram till sin död.⁷⁸ Antagligen var brodern på väg mot ännu högre höjder och hans död i fältlägret i Polen var nog ett stort avbräck för familjelyckan. Kanske kan man se faderns ovilja mot Johans kammarherretjänst som ett uttryck för att fadern nu ansåg att Johan borde söka sig till militären och följa i broderns fotspår. Hursomhelst var Johan i och med broderns död framtida huvudman för sin ätt och arvtagare till Stola och faderns övriga tillgångar. Han hade slutat vara en lustig bifigur och blivit någon att räkna med. Till sist borde hans status ha ökat på grund av den erfarenhet han samlat på sig. Tre ambassader, två hovtjänstperioder och ett flertal år i det intriganta och surrande Stockholm fanns på meritlistan.

Informella relationer 1649–1664

De femton år av Johan Ekeblads liv som undersökts i denna artikel utspelade sig inte i maktens centrum. Visserligen var Johan närvarande på platserna där många stor slagna beslut fattades, men aldrig deltagande utan bara iakttagande. Det skulle kanske vara mer lämpligt att säga att han befann sig i maktens periferi. Han hann med att tjäna vid drottning Kristinas hov, vid tre ambassader, på krigsskådeplatser i Polen, västra Sverige och Danmark, vid Hedvig Eleonoras hov och slutligen i reduktionskollegium som kommissarie. Förvisso skulle hans karriär kunna förringas eftersom Johan Ekeblad större delen av undersökningsperioden var en enkel

tjänare. Fast då förminskar man den skrangliga karriärbana han förde under dessa femton år. Man bortser även från det stora informella inflytande han hade som privat tjänare, vän och eventuellt förtrogne åt Hedvig Eleonora och den kontaktyta som det svenska hovet var. Hovet öppnade möjligheter vid tillsättningar av tjänster inom exempelvis armén, något Fabian Persson menar att hovfolket var medvetet om.⁷⁹ Därför är Johan Ekeblads karriär i högsta grad relevant för att förstå de sociala möjligheter som fanns i 1600-talets Sverige.

Det bör dock påpekas att Johan Ekeblads meriter aldrig skulle ha kunnat ha införskaffats utan nepotistiska inslag eller utan hjälp av vänner. Vid hans ankomst till Stockholm 1649 bestod nätverket uteslutande av släkt och vänner och på grund av hans åtminstone påstådda oförmåga att ställa sig in hos beskyddare skulle det länge förhålla sig så. Det var faderns ställning som gjorde att Johan kunde bli rekommenderad inför Torstensson. Det var Johans vänskap med Claes Tott som möjliggjorde att han fick följa med ut på Djurgården med drottningen. Det var Torstenssons släktskap med Knut Posse, ståthållaren vid Stockholms slott, som möjliggjorde att han kunde rekommendera Johan inför drottning Kristina. Kort sagt, Johan Ekeblads karriär hade inte tagit den vägen den nu tog förutan hans släkt- och vänrelationer. Släktskapet, både nära och avlägset, fortsatte att spela en stor roll för Johan, speciellt efter Torstenssons död. Och Johan i sin tur spelade under hela undersökningsperioden en viktig roll för släkten, speciellt efter att

ha blivit kammarherre åt Hedvig Eleonora. Vännerna fortsatte även de att påverka Johans liv. Gustav Soop rekommenderade Johan inför ambassaden till Holstein och Claes Tott försörjde sin gamla studiekamrat från Samur under en kritisk period i dennes liv.

Undersökningen har visat att patron- och klientrelationer spelade liten, om ens någon, roll i Johan Ekeblads liv. Relationen till Torstensson kan snarare tolkas som en släkt/vänskaps-relation genom fadern och mellan änkedrottningen Hedvig Eleonora och Johan verkar endast vänskap ha existerat. Däremot ska relationsformen inte förringas för den här tiden. Johan nämnde i ett av breven att han saknade ordentliga beskyddare eller "promotorer". Om han med detta menade patroner är oklart men inte osannolikt. Det verkar som att Christoffer Ekeblad och Lennart Torstensson hade ett patron- och klientförhållande och det är oklart också hur relationen mellan Johan och Lars Kagg hade blivit om Johans närmande hade lyckats. Till sist verkar Claes Ekeblad ha försökt och i viss mån lyckats bli en klient till hertig Adolf Johan. Det finns tecken på att han utförde tjänster åt hertigen. Om Adolf Johan påverkade hans möjligheter till officerstjänst är oklart men troligt. Det är alltså fullt möjligt att patroner fortfarande spelade inflytelserika roller.

Problemet är verifierandet. Ingvar Elmroth kritiserar relationsformen som verktyg; den anses diffus i sin form och därmed svår att verifiera.⁸⁰ Å andra sidan anser jag att framför allt Fabian Persson försökt definiera relationens former – men detta leder till ett annat problem. Mänskliga relationer är

långt ifrån likformiga och att tolka in dem i den snäva patron- och klientformen kan för forskaren ibland kännas alltför lättvindigt. Det blir helt enkelt svårt att identifiera de beståndsdelar som utgör klientrelationerna.

Johan Ekeblads karriär

Så återstår då frågan om i vilken grad meriter och kompetens resulterade i tjänst. Under de år som artikeln behandlar innehade Johan Ekeblad åtta yrken: hovjunker, försnidade, hovmästare, prestav på ambassaden till Holstein, okänt yrke (men antagligen prestav eller liknande) på ambassaden till England, ryttmästare, kammarherre och kommissarie vid reduktionskollegium. Tre av tjänsterna ordnade han genom sina informella relationer, platsen som hovjunker, prestavtjänsten på Holsteinambassaden samt kommissariatetjänsten. Ryttmästartjänsten införskaffade han utan hjälp men det var mitt under brinnande krig. Armén skrek efter folk och många officerstjänster var reserverade för adeln. Johan fick tjänsten med endast en kort krigstjänstgöring elva år tidigare som merit. Försnidade och hovmästare var tjänster han klättrat till genom egna meriter, inget annat nämndes i breven, men inträdet till hovstaten hade varit omöjligt utan de rätta kontakterna. I fallet med resan till England blev han beordrad av kungen men om kungen ville ha honom på grund av meriter, personligt gillande eller brist på folk är oklart. Hur det än gick till så var det grundläggande att kungen visste vem han var. I så fall spelade meriterna ännu en gång en sekundär roll jämfört med, i det här fallet, att ha ett välkänt ansikte.

Slutligen då kammarherretjänsten. Visserligen skulle nog Johan haft svårt att få den utan de meriter han samlat på sig genom åren. Ändå är frågan hur stor roll de meriterna spelade då kammarherretjänsten sågs som vigd åt medlemmar ur de främsta adelssläkterna.⁸¹ Men Johan Ekeblad kom inte från de främsta adelssläkterna. Det som troligtvis avgjorde var att han reste och mötte drottningen ute på vägarna. Ännu en gång var det antagligen hans presentabilitet som var avgörande. Hans meriter hade varit bortkastade om han inte kunnat visa upp sig i Hedvig Eleonoras närvaro och presentera dem på ett korrekt sätt. Han var redan uppmärksammas av kungen och efter den manövern var han kanske igenkänd och omtyckt av kungaparet. I viss mån kan möjligheten att "insinuera" sig själv räknas som en merit lika mycket värd, om inte mer, än en välspäckad yrkeshistorik. Den som inte kunde använda de arenor som fanns för att synas, den fick finna sig att inte heller ha samma fördelar som de som syntes.

Frågan är sedan hur stor roll meriterna egentligen spelade när en adelsman, visserligen utbildad i utlandet och väl beläst, kunde få tjänst som kommissarie med upppassning som enda erfarenhet. Detta endast för att han hade de rätta kontakterna, i det här fallet änkedrottningen. Och även om vissa organisationer, som armén, försökte tillämpa kompetensprövning vid tjänstetillsättningar, sattes sådana principer lätt ur spel. Bristen på manskap under brinnande krig ledde till att Johan fick tjänst som ryttmästare, i princip utan erfarenhet.

Studierna av Johan Ekeblads brev visar även upp andra levnadsöden och artikeln

har visat att samma mönster stod att finna hos människor i Johans liv. Meriterna verkar inte ha spelat roll när Christoffer Ekeblad och svärsonen Bengt Lilliehök bytte plats som överste över Christoffer Ekeblads regemente. Eller rättare sagt, eventuella kompetensbaserade provprinciper kunde åsidosättas genom att Lilliehök förhandlade direkt med Lars Kagg. I fallet Harald Mårtensson visades att den som styrde över Sveriges postväsende, Johan von Beijer, arrenderade, köpte, sin position. Men framför allt anser jag att brodern Claes Ekeblads sätt att främja sin militära karriär är mest betydande. Som den karriärmedvetna man han var så åkte han inte utomlands för att skaffa sig erfarenhet av krigföring. Istället besiktade han hästar åt hertig Adolf Johan.

De resultat som artikeln uppvisar stämmer inte överens med Elmroths teser om meritokratiska tillämpningar vid tjänstetillsättningar redan under 1600-talet. Elmroths sociala syn är alltför enkelspårig och bygger bara på släktskap, vilket är väldigt snävt. Resultaten som går att uttyda hos Johan Ekeblad visar att även vänskap, rätt kontakter och rätt bruk av arenor och kanaler som hovet var viktiga. Elmroth har på senare tid även fått kritik för sin större tes om adelns deklassering under 1800-talet. Göran Norrby menar att det forskningsläge Elmroth representerar har en alldeles för enkel och endimensionell syn på social status och att den inte endast beror på titlar och egendom.⁸²

Johan Ekeblad var 35 år gammal 1664, det år som fadern dog och brevväxlingen upphörde. Eftersom modern dog 1651 och brodern avled 1656 i Polen var han och

hans barn de sista av sin ätt. Johan hade inlett en social klättring av avsevärt slag. Vid undersökningens början var han en sekundär medlem i en inte allt för rik ätt som tillhörde den lägsta klassen på riddarhuset. När han avled 1697 hade han varit permanent diplomatiskt sändebud, resident, i Paris och haft flera audienser hos Ludvig XIV och blev under de sista åren av sitt liv vald till bankofullmäktige i Rikens ständers bank (nuvarande Riksbanken). Hans ätt blev 1689 upphöjd till riddarhusets andra klass. Hans son Claes Ekeblad den äldre blev utnämnd till greve, generalmajor och riksråd och dennes son, Claes Julius Ekeblad den yngre, som var en känd hattpolitiker, blev både riksråd och kanslipresident. Johan Ekeblad påbörjade alltså ett socialt uppåttåg för sin ätt som tog den till den absoluta toppen enligt dåtidens sociala standard och detta på tre-fyra generationer. Hans levnadsbana visar att den meritokratiska tanken spelade en väldigt liten och sekundär roll för att någon skulle få en tjänst i mitten på 1600-talets Sverige, där karriärvägarna till och med kunde hoppa mellan olika sektorer som hovet och statliga ämbetsverk. Förmågan att framgångsrikt bygga nätverk och känna rätt personer var mycket viktigare. På samma sätt som inflytelserika släktband eller en förmåga att bli sedd var hjälpsamt.

Noter

- 1 Ingvar Elmroth, *Från överklass till medelklass, studier i den sociala dynamiken inom Sveriges adel 1600–1900*, (Lund 2001), s. 66–68, 111–112, 265.
- 2 Peter Englund, *Det Hotade huset, adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*, (Stockholm 1989), s. 165–166, 182, 221, 231–232; Kurt Ågren, "Rise and Decline of an Aristocracy. The Swedish and political elite in the 17th century", *Scandinavian journal of history*, (1976:1), s. 62, 77; Svante Norrhem, *Uppkomlingarna, kanslitjänstemännen i 1600-talets Sverige och Europa*, (Stockholm 1993), s. 11–13, 64; Svante Norrhem, "En tjänsteställning under 1670-talet. Exemplet Axel Behmer", *Personhistorisk tidskrift*, (1991:1), s. 81–83.
- 3 Björn Asker, "Perspektiv på klientväsendet i svenskt 1600-tal", i Backlund, Florén, Karlsson, Norman, Ågren (red.), *Historiska etyder, en vänbok till Stellan Dahlgren* (Uppsala 1997), s. 22.
- 4 Peter Englund, "Om klienter och deras patroner", i Dahlgren, Florén, Karlsson (red.), *Makt och vardag, hur man styrde, levde och tänkte under svensk stormaktstid* (Stockholm 1993) s. 87; Fabian Persson "En hjälpande hand. Principiella aspekter på patronage i förhållande till nepotism och meritokrati under stormaktstiden", *Scandia*, (1993:1) s. 60–61.
- 5 Fabian Persson, "I hopen av de ödmjuka ansikten. Klient-patronskapet under stormaktstiden", i Andersson, Johansson, Cronberg (red.), *Tid och tillit, en vänbok till Eva Österberg* (Stockholm 2002) s. 396–397; Kurt Johaneson, "Erik Lindschöld, konsternas beskyddare", i von Platen (red.), *Klient och Patron, befördringsvägar och ståndscirkulation i det gamla Sverige*, (Stockholm 1988), s. 33–34; Magnus von Platen, "Den sörjande klienten", i von Platen (1988), s. 53–54.
- 6 Fabian Persson "Att leva på hoppet. Om den misslyckade klienten", *Historisk Tidskrift* (1992:1) s. 322–323.
- 7 Fabian Persson, *Servants of fortune. The Swedish Court between 1598 and 1721*, (Lund 1999), s. 8; Englund, (1993), s. 60–61, 90.
- 8 Persson, (1992), s. 318–319; Persson, (1993), s. 61–62.
- 9 Se exempelvis; Patrik Winton, *Frihetstidens politiska praktik: nätverk och offentlighet 1746–1766*, (Uppsala 2006), s. 25–34; Ulla Johansson, "Hattar och mössor och borgarståndet 1755–56", *Historisk tidskrift* (1973), s. 490.
- 10 Ylva Hasselberg, Leos Müller, Niklas Stenlås, "Åter till historiens nätverk", i Gunneriusson (red.), *Sociala nätverk och fält*, (Uppsala 2002), s. 14–15, 19–25.
- 11 Åsa Karlsson, "Casten Feif och nätverkets retorik" i Backlund, Florén, Karlsson, Norman, Ågren (1997), s. 129.
- 12 Gustav Jacobson, "Johan Ekeblads brev. Utg. Af N. Sjöberg. Anm. Af G. Jacobson", *Historisk Tidskrift* (1912:2), s. 96–98.
- 13 Otto Mannerfelt, *Johan Ekeblad – hofjunkare hos Drottning Kristina; en personhistorisk studie*, (Borås 1903); Sture Allén, *Johan Ekeblads Brev till Brodern Claes Ekeblad 1639–1655*, (Göteborg 1965); Sture Allén, *Johan Ekeblad. Vår man i 1600-talet*, (Stockholm 2006).
- 14 Stola låg i Västergötland, en mil från Läckö och tre mil från Skara.
- 15 Hovjunkern verkar ha haft en ceremoniell funktion vid presenterandet och serverandet av maten. Förutom detta passade de även upp på regenten i förmaken. Se Persson, (1999), s. 14; Nils Sjöberg (red.), *Johan Ekeblads brev. I. Från Kristinas och Cromwells hof*, (Stockholm 1911), 15/7 1649 s. 2.
- 16 Persson (1999) s. 98, 123–129.
- 17 För Christoffer Ekeblads, Johan Banérs och Lennart Torstenssons hovtjänster se Gustaf Elgenstierna (utgivare), *Den introducerade svenska adelns ättartavlor. Volym I*, (Stockholm 1925), s. 229; Elgenstierna, (Stockholm 1926), s. 504; Elgenstierna, (Stockholm 1934), s. 331.
- 18 Sjöberg, (1911), 15/7 1649 s. 2, 1/8 1649 s. 3–4.
- 19 För släktrelationerna mellan Gustav och Knut Posse och Lennart Torstensson samt de tidigare yrken, se Elgenstierna, (Stockholm 1926), s. 806; dens., *Volym VI*, (Stockholm 1931), s. 23; Ståthållare var en sorts fastighetsansvarig för slottet. I Stockholms fall Tre Kronor. Han var på intet sätt knuten till de praktiska göromål som fanns vid hovet, utan skötte underhåll och uppvärmning av lokalerna. Se Persson (1999) s. 25.
- 20 Riksmarskalken hade det övergripande ansvaret för den dagliga driften, ceremonierna, finanserna samt hovstatens säkerhet. Se Persson, (1999), s. 24.
- 21 Sjöberg, (1911), 14/8 1649 s. 5.

- 22 a.a., 13/9 1649 s. 11.
- 23 a.a., 15/7 1649 s. 3.
- 24 Persson, (1999), s. 96-98.
- 25 Sjöberg, (1911), 23/4 1651 s. 80, 23/4 1651 s. 83-84
- 26 Persson, (1999), s. 151.
- 27 Elgenstierna, (1926), s. 503-504, 803-805.
- 28 Mannerfelt, (1903), s. 22.
- 29 Sjöberg, (1911), 1/8 1649 s. 4, 31/10 1649 s. 20-21, 13/11 1650 s. 57, Sture Allén, *Breven till Claes. Om livet och hovet på Kristinas tid. Johan Ekeblads brev till brodern Claes Ekeblad*, (Stockholm 2006) s. XVIII.
- 30 Asker, (1997), s. 26; Englund, (1993), s. 87-88; Norrhem, (1991), s. 84; Persson, (1992), s. 319; Persson, (1993), s. 57.
- 31 Persson (1992) s. 324-325.
- 32 Sjöberg, (1911), till exempel 17/10 1649 s. 17, 1/5 1650 s. 46.
- 33 Formuleringen lyder, "grevinnan sade sig och vilja skilja sig helt och hållet från sin son, om det nu kan gå henne an, sade hon. Hon läts intet väl känna mig numera." Sjöberg, (1911), 11/5 1653 s. 254-255.
- 34 Norrhem, (1993), s. 75-77.
- 35 Allén, (2006A), s. 5/5 1652 s. 44-45, 163.
- 36 Sjöberg, (1911), 26/12 1652 s. 212.
- 37 a.a., 17/4 1650 s. 45, 6/10 1652 s. 174, 17/11 1652 s. 192-193, 1/12 1652 s. 197.
- 38 Förnisdare infördes 1651 och hette innan dess överhovjunker. Den tjänsten infördes i sin tur 1647. Persson (1999) s. 25; Varje avdelning på hovet hade en chef som ansvarade inför riksmarskalken. Johan var alltså en slags avdelningschef. Se: Fabian Persson "The kingdom of Sweden. The court of the Vasas and Palatines c. 1523-1751" i Adamson (red) *The princely courts of Europe 1500-1700* (London 1999) s. 276.
- 39 Sjöberg, (1911), 10/1 1653 s. 215-216, 25/5 1653 s. 260, 5/10 1653 s. 292-293; Allén, (2006B), s. 36.
- 40 a.a., 21/9 1653 s. 286, 21/9 1653 s. 288.
- 41 Allén, (2006A), 23/3 1654 s. 117.
- 42 Sjöberg, (1911), 5/4 1654 s. 320-321 I 19/4 1654 s. 324.
- 43 Persson (1999) s. 172; von Platen, (1988), s. 54-55.
- 44 Sjöberg, (1911), 26/10 1653 s. 303.
- 45 Allén, (2006B), s. 97; Sjöberg, (1911), till exempel 9/3 1652 s. 120, 28/4 1653 s. 246, 5/4 1654 s. 320-321.
- 46 Carina Dahl, *Hovet som arbetsplats. En hov-junker, vad är det och vad gör en sådan? En bland många hovbefattningar vid det svenska hovet under stormaktstiden*, opublicerad c-uppsats, (Södertörns Högskola 2002), s. 13; Persson, (1999), s. 148.
- 47 Sjöberg, (1911), se bland annat 5/12 1649 s. 27, 12/12 1649 s. 30, 27/11 1650 s. 62, 28/5 1651 s. 88, 16/6 1652 s. 146, 17/11 1652 s. 193-194, 2/7 1653 s. 274.
- 48 Ovanstående stycke bygger på a.a., (1911), 23/6 1652 s. 147, 4/8 1652 s. 156-157, 11/5 1653 s. 256, 25/5 1653 s. 263.
- 49 Nils Sjöberg (utgivare), *Johan Ekeblads bref. II. Från Karl X:s fälttåg samt lifvet i hufvudstaden*, (Stockholm 1915), 11/7 1660 s. 204.
- 50 Sjöberg, (1911), 28/6 1654 s. 350, 5/7 1654 s. 353, 12/5 1654 s. 355, 19/7 1654 s. 358-359, 16/8 1654 s. 367.
- 51 a.a., 19/7 1654 s. 359.
- 52 a.a., 4/8 1654 s. 363, 16/8 1654 s. 366. En sådan skötte ruljangsen åt ett resande sällskap. En tidigmodern variant av en turnémanager. Prestaven ordnade skydd, bostad, mat, kläder och transportmedel åt sällskapet.
- 53 Sjöberg, (1911), 28/5 1651 s. 91.
- 54 a.a., 9/3 1652 s. 120.
- 55 För släktskapet mellan Knut och Gustav Soop, att Johan växte upp hos Knut Soop och att Gustav Soop varit kammarjunkare och kammarherre åt drottning Kristina se, Stellan Dahlgren, "Soop, Gustaf", i Karlsson (red), *Svenskt biografiskt lexikon. Solander-Sparre*, (Stockholm 2006), s. 675; Gustaf Elgenstierna, *Den introducerade svenska adelns ättartavla*, (Stockholm 1932), s. 357, 367-368; Allén, (2006B), s. 33.
- 56 a.a., 25/10 1654 s. 376.
- 57 a.a., 25/10 1654 s. 377.
- 58 a.a., 5/12 1654 s. 385, 7/3 1655 s. 389.
- 59 a.a., 4/4 1655 s. 396-397, 2/5 1655 s. 401.
- 60 a.a., 12/8 1655 s. 412, 18/8 1655 s. 415, 22/8 1655 s. 416; Sjöberg, (1915), 16/5 1656 s. 1.
- 61 Sjöberg, (1915), 24/5 1656 s. 6, 31/5 1656 s. 9, 29/6 1656 s. 14, 15/7 1656 s. 18-19, "juli" 1656 s. 20.
- 52 Allén, (1965) s. XIX.
- 63 Sjöberg, (1915), "Första fredagen efter min afresa från Stola" 1657 s. 25, 23/10 1657 s. 32-33, 4/11 1657 s. 39-40, 7/5 1658 s. 60-61, 8/5 1658 s. 61, 12/5 1656 s. 62.
- 64 a.a., 19/3 1658 s. 46, 23/5 1658 s. 65.
- 66 a.a., 23/5 1658 s. 65-66, 2/6 1658 s. 71-72.

- 66 Persson, (1999), s. 167-168.
- 67 Sjöberg, (1915), 16/5 1660 s. 195, 19/12 1660 s. 237.
- 68 a.a., 4/6 1662 s. 305-306, 10/9 1662 s. 332-333, 15/9 1662 s. 336, 27/5 1663 s. 383, 10/6 1663 s. 387.
- 69 a.a., 11/6 1662 s. 307-308, 25/6 1662 s. 310.
- 70 a.a., 12/2 1662 s. 284, 12/3 1662 s. 289-290.
- 71 Göran Rystad, "Clientage och statsbyggande", i von Platen (red.), *Klient och Patron, befordringsvägar och ståndscirkulation i det gamla Sverige*, (Stockholm 1988), s. 129.
- 72 Sjöberg, (1911), 9/8 1654 s. 365, 27/5 1655 s. 404-405, 3/6 1655 s. 406; Sjöberg, (1915), 16/5 1660 s. 196-197, 23/5 1660 s. 198, "Juleafton i Ståholm" 1662 s. 347-348, 23/5 1663 s. 381-382.
- 73 Sjöberg, (1915), 23/5 1658 s. 65-66.
- 74 a.a., "Warschau juli 1656 s. 20, "juleafton i Ståholm" 1662 s. 348.
- 75 a.a., "Maj" 1660 s. 199, 17/10 1660 s. 221, 24/10 1660 s. 221, 14/11 1660 s. 227.
- 76 a.a., 10/4 1662 s. 296. Fadern var gift med Brita Uggla och fastern Agneta hade varit gift med Göran Claesson Uggla. Därför förekommer ett flertal Ugglor, varav många har identiska namn. Ingen av dem verkar ha haft någon större inverkan på Johans liv, därför har de inte omnämnts.
- 77 Sjöberg, (1911), 16/8 1654 s. 366.
- 78 Sjöberg, (1915), 29/6 1656 s. 15; Elgenstierna, (1926), s. 504.
- 79 Persson (1999) s. 206-207.
- 80 Elmroth, (2001), s. 165-169.
- 81 Persson (1999) s. 99-100.
- 82 Göran Norrby, *Adel i förvandling. Adliga strategier och identiteter i 1800-talets borgerliga samhälle* (Uppsala 2005), s. 68-70, 313-328.

Gabriel Polhem

– en 1700-talsingenjör och adelsman

MARGARETA LAGERMAN

Christopher Polhem är ju välkänd både i Sverige och utomlands inom teknikhistoriens värld. Hans son Gabriel har däremot inte gjort sig ett lika stort namn. I Svenskt biografiskt lexikon kan vi läsa: "Han var anspråkslös, saktmodig, tillbakadragen och hade svårigheter att uttrycka sig. Han förefaller dock ha varit en skicklig mekaniker och uppfinnare, men det faktum att han hette Polhem och arbetade i faderns skugga har gjort att han inte givits en rättvis bedömning."

De sista orden låter oss att ana att denne son kan ha spelat en mer betydelsefull roll än vad som framgår i den kortfattade biografien, må så vara i skuggan av sin far. Vi får veta att Gabriel går i faderns fotspår och utför uppdrag i Sverige men även i Tyskland. Gabriel finner vidare en plats i vår 1700-tals historia som en av ledamöterna i den nyinrättade Vetenskapsakademien, vilken hade som huvuduppgift att främja framsteg i Sverige inom teknik och naturvetenskap. Den gjorde sig även ett

namn utomlands, där dess handlingar kom att spridas även på andra språk. Detta ger oss anledning att rikta vårt intresse mot Gabriel Polhem och se honom som en bland de många ingenjörer och vetenskapsmän som betydde så mycket för Sveriges ekonomiska och tekniska utveckling under detta århundrade.¹

Stjernerund, barndom, ungdomsår

De 35 år under vilka Christopher Polhem, den svenska mekanikens fader, utövade sin verksamhet i Stjernerund, utgör den mest betydelsefulla tiden i Husby sockens historia. Perioden inleds 1700, då Stjernerunds Manufakturverk grundas av direktören över bergsmekaniken Christopher Polhammar och häradshövdingen i Södertörn Gabriel Welt.²

Gabriel berättar i sin självbiografi att man flyttar till bruket under 1701. Familjen består då av Christopher (född 1661), Maria, född Hoffman (född 1671), sönerna

Christopher (född 1692) och Gabriel (född 1700) samt dottern Maria (född 1698). Under tiden på Stjernerund utökas familjen med tre flickor, Emerentia (född 1703), Hedvig (född 1705) och Elisabeth (född 1707).³

Om sin barndom berättar Gabriel att hans hälsa ansågs vara vacklande. Man hade inte stort hopp om att han skulle leva så länge. Med tanke på små syskonen, som gått bort tidigt, är föräldrarnas oro beträffande sonens bräckliga hälsa knappast något att förundra sig över. Dessa farhågor till trots skulle Gabriel komma att bli 72 år.

Det framgår av Pehr Wargentins Åminnelsetal över Gabriel hur de två pojkarna Christopher och Gabriel växer upp tillsammans på Stjernerunds bruk med allt vad det innebar av mekaniska verk och slöjdarbeten.⁴ Christopher skickas år 1705 till Uppsala och skrivs in vid universitet.⁵ Han anses ha stor mekanisk begåvning och blir bergsstipendiat. Gabriels intresse för mekaniken väcks mycket tidigt. Han visar stort intresse för de maskiner som inrättas vid bruket. Man ser att han har håg och fallenhet för alla de olika handarbeten som han sysselsätter sig med redan från barnsben.

Christopher avlider emellertid endast 17 år gammal under en resa i Leipzig 1709.⁶ Man kan väl förstå att detta måste ha varit ett hårt slag för familjen och även haft en stark inverkan på Gabriel och följt honom under hans livstid. Redan i inledningen till självbiografin nämner Gabriel hur hans äldre bror hastigt gick bort mycket ung.

Redan tidigt fick Gabriel, enligt egen utsago, följa med fadern på dennes resor till olika platser i landet där han hade

uppdrag. Han tar starkt intryck av allt han får se. Hans intresse och håg för mekaniken stärks här ytterligare. Fadern tar den äldste sonen Christophers bortgång mycket hårt. Förväntningarna som knutits till honom har varit stora. Fadern glädjer sig därför desto mer åt att den yngre sonen visar intresse för mekaniken och kan vara honom till hjälp och med tiden kan efterträda honom vid bruket. Han strävar efter att ge sonen en så god utbildning som möjligt, något han själv fått kämpa sig till i sin ungdom.⁷

Gabriel berättar om den undervisning han fick. Han får under barndomen viss undervisning i kristendom. Fadern undervisar honom i matematik så ofta han har tid och tillfälle. I övrigt är Gabriel sysselsatt med just träslöjd. Först 1712 börjar han lära sig latin. Även om han inte skriver detta i sin biografi torde han numera ha en informator som undervisar honom bl a i latin.

Gabriel sänds till universitetet i Uppsala i början av 1713.⁸ I ett brev från Polhem den 4 november 1712 till Eric Benzelius, nämner han att han bett professorn Johan Upmarck ta emot Gabriel i sitt hus för någon tid.⁹ Gabriel berättar att han får kost och information hos honom under ett års tid. Han känner stor lust att studera och blir därför besviken när han på faderns uppmaning måste bege sig hem. Ryktet går nämligen att ryssarna ämnar anfälla Uppsala. Redan i början av 1714 är Gabriel tillbaka på Stjernerund och ägnar sig åt mekaniska arbeten. Någon tid är han hos blivande Markscheidern (gjutmästaren) Johan Tobias Geisler i Falun, där han bland annat lär sig ritande.¹⁰

Med beklagande konstaterar Gabriel

att hans studier inte fortskrider i den takt som han själv skulle ha önskat. Dels har hans informator, Johan Hedin,¹¹ stannat kvar i Uppsala, dels tycks hans far anse att sonen håller sig för mycket över böckerna. Frågan löser sig uppenbarligen till Gabriels tillfredsställelse. Prosten i Husby Jakob Troilius tar sig an honom och 1715 är han i pension hos denne man.

Redan under våren 1716 är Gabriel enligt egen berättelse på väg tillbaka till Uppsala, denna gång i sällskap med prosten Troilius två söner och deras informator, magistern Jakob Swedelius. Han tar nu även hand om Gabriel, som uttrycker själv sin tillfredsställelse över att få fortsätta sina studier under denne lärde mans ledning. Sommaren 1716 är Gabriel tillbaka på Stjarnsund. Det är åter prosten Troilius som kommer till hans undsättning vad det gäller studierna. Denne man hyser varma känslor för honom. Gabriel tar förvisso del av denne mans stora kunskaper och även av hans gudfruktighet som han själv kommer att visa senare i livet.

I Minnesskriften kan vi läsa om Polhems planer att inrätta ett "Laboratorium mechanicum". Efter sina många resor utomlands hade han lagt fram förslag till Bergskollegium om att inrätta ett mekaniskt laboratorium i Stockholm. Han ville upprätta dels en verkstadsskola med teknisk-mekanisk utbildning, dels ett laboratorium där teoretiska och praktiska experiment kunde utföras. Samtidigt skulle man ha en permanent utställning av Polhems och andras maskiner.¹²

Laboratoriets öde är något oklart. Det syns först ha inretts i Falun för att sedan

flyttas till Stjarnsund. Runt 1713 har Karl XII fått upp ögonen för Polhem och ser till att det beviljas anslag för laboratoriet. När så Polhem 1735 flyttar till Kersö gård på Ekerö utanför Stockholm sätter han upp laboratoriet en sista gång. Några år efter sin faders död får Gabriel uppdraget att leda arbetet med att återupprätta "laboratorium mechanicum" och att göra upp en förteckning över de modeller som fanns kvar. (Modellsamlingen och Kongl. Modellkammaren behandlas senare i denna berättelse om Gabriel.)

Stipendiat i mekaniken

Polhem har oftast elever runt omkring sig på Stjarnsund. Statens två stipendiater i mekanik ställdes vidare under hans handledning.¹³ Bergskollegiet har gett Polhem i uppdrag att utse stipendiaterna. Då det ena stipendiet blir ledigt 1715 ber man honom därför föreslå någon som med tiden kan förvärva en god erfarenhet i mekaniken till det allmännas tjänst och nytta.¹⁴

Gabriel är nu 16 år och har hunnit utveckla sig till en duglig mekaniker. Fadern anser att tiden är mogen för sonen att komma i fråga för ett stipendium i mekanik. Bergskollegium har inga som helst invändningar emot att ge Gabriel ett sådant. Han har den bästa tänkbara lärare och har visat intresse och lämplighet för mekaniken.¹⁵ Gabriel berättar hur faderns avsikt att låta honom få fortsätta studierna i mekanik uppmuntras och stärks av Bergskollegiets beslut att ge honom det ena stipendiet i mekanik. Man kan av Gabriels egna ord avläsa viss tillförsikt inför framtiden, kanske även en

blandning av tillfredsställelse, lättnad och någon stolthet att nu ha uppnått sin faders förhoppningar på honom genom att erhålla stipendiet. Gabriel innehar detta fram till sin död 1772.¹⁶

Gabriel ger sig enligt egen utsago ut på sitt första uppdrag som stipendiat då han tillsammans med fadern våren 1717 far till Karlskrona, där de kommer att vara engagerade i den stora "dämningsanläggningen för den planerade dockan", den s k Polhemsdockan vid Lindholmen.¹⁷ Gabriel nämner hur mycket han har att lära vid detta bygge eller som han själv kallar det "dena dristiga entreprise". Vilka hans arbetsuppgifter är framgår inte klart av berättelsen. I Åminnelsetalet kan man dock läsa att han går fadern tillhanda vid arbetet. Han har nu omfattande erfarenheter inom mekaniken och matematiken och deltar säkert t ex med att tillverka verktyg och redskap som behövs för att kunna utföra alla olika momenten vid byggandet av dockan. Särskilt utgör arbetet med att hålla arbetsplatsen torr ett mycket stort problem. Gabriel och fadern deltar i arbetet under sommaren och hösten 1717.¹⁸

Gabriel drabbas redan vid ankomsten till Karlskrona av en häftig feber och ligger sjuk i tre veckor hemma hos Charles Sheldon, där fadern vid denna tid bodde. Han tas mycket väl om hand och blir tack vare den goda omvårdnaden återställd. Under denna period tar han tillfället i akt att tänka igenom och få en överblick över vilka kunskaper han hittills lyckats inhämta. Här kan vi gå tillbaka till den tidigare skildringen av Gabriels utbildning och konstatera att det syns, av olika anled-

ningar, ha varit vissa uppehåll i hans skolgång. Under dessa avbrott har han, som framgår, ägnat sig åt olika mekaniska arbeten. Under tiden i Karlskrona får han tillfälle att öva sig i franska hos en fransman vid namn Boclé. Han är hela tiden sysselsatt med olika mekaniska arbeten.¹⁹

I september 1716 bosätter sig Karl XII i Lund och förblir där i princip fram till anfallet mot Norge 1718. Härifrån styrs nu "den svenska diplomaten" och hela krigsplaneringen.²⁰ Ett led i denna blev Polhems stora planer på att förbinda Östersjön med Nordsjön med en kanal. Under 1718 pågår arbete vid Karlsgrav för en planerad vattenförbindelse mellan Väneren och "Västerhafvet".²¹

Gabriel berättar att fadern och han reser till Lund i början av 1718 där han för första gången får "nåden" att se och göra sin "underdåniga reverens för denne store hjälte". Resan fortsätter till Vänersborg för att börja byggandet av slussen vid Karlsgrav. Under tiden som man här måste invänta material för bygget, konstruerar fadern en ny bro över Göta älv vid Rånum. Gabriel hjälper till. Slussarbetet tar så vid. Den 15 maj besöker kungen bygget. Gabriel beklagar senare att arbetet får ett hastigt slut i och med kungens bortgång.

Gabriel nämner hur han efter pingsten 1718 reser till Stjærnsund för att hämta sin moder och syster. Han säger inte vilken av sina systrar det gäller. I Minnesskriften kan vi emellertid finna den romantiska berättelsen om systemen Emerentia. Emanuel Swedenborg förälskar sig vid Karlsgrav i den vackra Emerentia. Polhem lovar bort dottern till Swedenborg och ett kontrakt

skrivs som även Emerentia måste skriva under. Hon är endast 15 år och besvarar inte alls Swedenborgs kärlek. Hon blir alldeles förtvivlad. Det är då Gabriel rycker ut som räddaren i nöden. Han stjälar brevet från Swedenborg. När detta avslöjas vill Polhem först att brevet återställs till Swedenborg. Denne väljer dock att med hänsyn till flickan avstå från henne. Emanuel Swedenborg förblir sedan ogift.²²

Studier i Stockholm

Efter kungens död har Gabriel inget mer att göra vid Karlsgrav. Han beger sig i början av 1719 till Stockholm och hamnar där mitt i händelsernas centrum. Han deltar i 1719 års omtalade riksdagsmöte liksom i Karl XII:s begravning och drottning Ulrika Eleonoras kröning i Uppsala.²³ Landet befinner sig vid denna tid både utrikespolitiskt och inrikespolitiskt i ett omvälvande skede.²⁴

Gabriel studerar nu i Stockholm i ett och ett halvt år. Under denna tid säger han själv att han ägnar sig åt att studera matematik och tillhörande ämnen. Han har uppenbarligen för avsikt dels att fylla igen de luckor som finns i hans tidigare utbildning, dels att förkovra sig i mekaniken. Han har sitt stipendium i mekaniken att leva på. Gabriel nämner i sin berättelse varken var han bor eller studerar. Vi kan emellertid gissa att Gabriel erbjuds husrum hos familjen Manderström. Systemen Maria är den enda nära familjemedlem som vid denna tid befinner sig i Stockholm.²⁵

Vart han vänder sig för att få undervisning är en öppen fråga. Att han studerar

helt på egen hand verkar mindre troligt. Vi finner att en tidigare elev till Polhem, Anders Gabriel Duhre, sedan 1717 är lärare i matematik vid Fortifikationskontoret i Stockholm.²⁶ Föreläsningarna är öppna för utomstående.²⁷ Gabriel kan alltså ha utnyttjat denna möjlighet att följa dem.

Gabriels uppfinningar

Vid midsommartiden 1720 vänder Gabriel enligt sin egen berättelse åter mot Stjersund. Han tar nu en omväg och besöker under vägen de stora fabriker och hantverkshusen²⁸ som finns i närheten av Stjersund. Han är särskilt intresserad av att där studera de sinnrika utländska maskiner och vävstolar som köpts in för att tillverka strumpor och tröjor. Dessa borde kunna tillverkas inom landet istället för att beställas utifrån. Gabriel vill nu se om man eventuellt kan göra maskinerna på Stjersund för att sedan kunna sälja dem vidare. Han tar en ritning av en vävmaskin med sig till Stjersund och låter arbetarna göra en likadan på manufakturverket. Han lägger själv den sista handen vid maskinen där den största noggrannheten krävs. Maskinen förs till Stockholm där den blir godkänd och också såld. Sedan gör man flera maskiner på Stjersund som man säljer i landet. Han tillägger att fadern sedan gör förbättringar. Man har som mål att göra vävstolarna både billigare och mer lätthanterliga.

Gabriel berättar vidare att han åtar sig uppdraget att anlägga två flottbroar över Dalälven, den ena vid Huseby kyrka,

den andra vid Uppbo gästgiveri. Flottbroarna är gjorda med "paraboliska bågar för uteliggare", eller, med ett annat namn, "kedje-figuren".²⁹ Gabriellämnar också in en berättelse och en modell till Bergskollegiet i december 1728.³⁰ Uppfinningen i fråga är faderns. Modellen som lämnas in i slutet av 1728 är däremot gjord av Gabriel.

Bergskollegium har, fortsätter Gabriel, givit fadern befallning att resa till Falun för att få uppfordringsverket i Kung Fredriks schakt att fungera. Det var anlagt med en enkel lingång.

Utan att här gå in på tekniska detaljer nöjer vi oss med att konstatera att anläggningen tidigt visar sig fungera otillfredsställande. Klagomål hade framförts. Bergskollegiet kräver att Polhem infinner sig i gruvan för att själv se hur anläggningen fungerar och göra önskvärda förbättringar. Han åberopar sjuklighet och hörsammar inte befallningen, men kan dock inte bortse från anmärkningarna. Han hävdar att, för att hans uppfinning ska fungera, måste verket balanseras genom att två par linor är igång samtidigt. I ett brev till Bergskollegiet juli 1729 föreslår Polhem att Gabriel ska få resa i hans ställe. I ett annat brev från april 1730 kräver han att den andra lingången ska inrättas.

I juli 1730 finner vi därför Gabriel som faderns ombud på plats för att förbättra anläggningen. Han arbetar på en lösning under sju veckor. De första försöken lyckas inte. De båda linkorgarna arbetar inte samtidigt, beroende på att den äldre korgens järnstycken har skadats av rost. Sedan dessa bytts ut görs nya försök i

början av september. Resultaten faller nu väl ut.³¹ Gabriel lyckas få anläggningen att fungera till Bergskollegiets fulla belåtenhet.³²

1732 besöker Konung Fredrik I och hans bror, "landtgreffen af Hessen-Cassel" Stjersund och ger Polhem i uppdrag att konstruera maskiner för ett myntverk i Cassel. Men det är Gabriel som får uppdraget att uppföra anläggningen enligt faderns ritningar.³³ Det är här Gabriels skicklighet som mekaniker verkligen kommer i dagen och som sedermera berättigar honom till en plats i akademien. Redan från början har man uttalat farhågor och tvivel vid utörandet av anläggningen. Vid valsning av myntplåt är hög grad av precision i fråga om tjockleken ett absolut villkor. Man menar dock att "exakt runda och räta samt på samma gång nöjaktigt täta stålvalsar" inte går att göra.³⁴ Det är nu detta problem som Gabriel med stort tålamod och noggrannhet löser. Han uppfinner ett nytt sätt att slipa och justera stålvalsarna. Han uppnår sådan fullkomlighet efter härdningen, att, sedan man valsat en silverskena av flera alnars längd och klippt till plattor, visar justervågen att alla plattorna är lika tunga och detta vare sig man väger varje platta för sig eller flera tillsammans. Med Gabriels uppfinning uppnår man exakthet med mynten. Ingen extra filning behövs med därvid följande förspillan av guldets. Han genomför uppdraget enligt sin egen uppgift till uppdragsgivarens fulla belåtenhet.³⁵

Kungl. Vetenskapsakademien

Kungl. Svenska Vetenskapsakademien, eller som man i början kallade den, svenska Vetenskapsakademien, har sin uppkomst och upprinnelse i frihetstidens era med dess motto "I förnuftets och nyttans tjänst". Hattpartiet är vid makten. Man för en merkantilistisk näringspolitik. Forskning och framsteg inom naturvetenskaperna, tekniken och kemin är i blickfånget och man beslutar att följa andra länders exempel och inrätta en vetenskapsakademi i Sverige.³⁶

Knappt har man hunnit formulera grundreglerna för akademien förrän man påbörjar invalet av lämpliga ledamöter. Många ytterst dugliga personer finns att välja bland. Gabriel föreslås till ledamot redan vid akademiens fjärde sammankomst den 16 juni 1739. Han har gjort sig känd genom sin väl genomförda insats vid myntverket i Cassel. Den 1 september deltar han för första gången i akademiens sammankomst och upptas officiellt som ledamot. Han håller sitt inträdestal och skriver under sin "försäkringsskrift".³⁷

Gabriel känner sig hedrad av att ha valts in men hyser samtidigt farhågor att han inte ska fylla måttet. Det visar sig emellertid snart nog att han uppenbarligen hamnat på rätt plats i tillvaron. Han kommer att bidra med inlägg både genom sina två praesidiital och genom sex beskrivningar av olika "påfund" eller uppfinningar.³⁸ Han kommer även att anlitas som sakkunnig i flera frågor. På akademiens bord hamnar nämligen ett stort antal skrivelser och förfrågningar av de mest skiftande slag.³⁹ Gabriel deltar sedan med stor

regelbundenhet och uteblir ogärna från sammankomsterna.⁴⁰ Han känner sig hemma bland sina kollegor, de å sin sida uppskattar Gabriel för hans kunskaper och insikter som han bidrar med i akademiens arbete. Den sista gången Gabriel bevisar en sammankomst blir den 17 juni 1772.⁴¹ I augusti samma år går han bort.

Efter faderns död 1751 önskar Gabriel dra sig tillbaka och leva resten av sitt liv i lugn och ro. Han bor mestadels i Stockholm. Wargentin berättar i Åminnelsetalet att akademien inte är sen att dra nytta av Gabriels lediga tid för att rådfråga honom i olika frågor där man vet att han besitter särskilda erfarenheter och kunskaper. Han deltar i sammankomsterna så ofta hans hälsa tillåter det. I sekreterarens arkiv finner vi skrivelser med utlåtanden endera från Gabriel ensam eller tillsammans med någon eller några andra av akademiens ledamöter.⁴²

Vi har därmed följt i stora drag Gabriels arbete vid Vetenskapsakademien ända fram till hans död 1772 och riktar nu blicken mot hans uppdrag vid Trollhättan.

Åter till Trollhättan

Polhems planer om kanalbygget vid Karlsgrav får, som ovan nämnts, ett hastigt slut i och med Karl XII:s död. Frågan om att öppna en farled förbi Trollhättefallen väcks emellertid till liv igen genom att allmogen i Värmland vid 1731 års riksdag klagar över att vattnet stiger i Vänern och skadar deras åkrar och ängar. Under de diskussioner som sedan följer får man klart för sig att man inte bara behöver skapa

utlopp för det överflödiga vattnet. Man bör samtidigt försöka få till stånd en båtled.⁴³

Rikets ständer ger 1740–1741 Gabriel och Bengt Wilhelm Carlberg i uppdrag att föreslå hur man på bästa och enklaste sättet skulle kunna bygga kanalen vid Trollhättan.⁴⁴ De båda arbetar under tre sommarmånader i och runt trakten av Trollhättan. De mäter, gör avvägningar och ritar kartor och lämnar i mitten av augusti över sin rapport till regeringen. Detta förslag får namnet "Carlberg-Polhemska linjen" och ligger till grund för det slutgiltiga förslag som man hösten 1749 börjar försöka omsätta i verkligheten.⁴⁵ Med detta är Gabriels roll som utredare i Trollhättekanalens historia över.

Bygget vid Slussen i Stockholm blir Gabriels sista offentliga uppdrag. Situationen vad gäller passagen för fartygen genom slussarna har blivit akut. Magistraten ber 1744 fadern att åtaga sig det omfattande projektet att göra helt ny anläggning för att förbättra sjöfarten. På grund av sin höga ålder vill han få med Gabriel i projektet. Han försäkrar att sonen vid hans frånfälle är väl så kapabel att slutföra arbetet.⁴⁶

I Pehr Wargentins Åminnelsetal finner vi ett ögonvittne till Slussbygget. Vi gör ett utdrag av hans skildring. Han inleder med orden "Det hederligaste minnesmärke af skickelighet i Mechaniken, som vår yngre POLHEM efter sig lemnat, är utan tvifvel Slussen uti Södra strömen, som går igenom denna Kongl. Residence-Staden". Wargentin framhåller vikten av att strömmen åter gjordes segelbar för alla typer av fartyg. Han berättar om det sinnrika pumpverk som då anläggs för att hålla undan vattenmassorna

i den "slusskista" eller kassun som "man" gör under bygget.⁴⁷ Mycket pekar här på att denna kassun är Gabriels konstruktion. Vi vet ju hur väl han är hemma i de olika byggnadsarbetena. Fadern är inte längre själv i stånd att uppsöka arbetsplatsen och göra sig en bedömning av vilka insatser som ska göras. Han måste förlita sig på Gabriels omdöme och förslag. Det nya Slussbygget står klart 1755, anlagt på samma ställe som den gamla, men med två vindbryggor. Nästan 100 år ska detta, de två herrarna Polhems verk, göra sin tjänst, innan man måste göra en ny anläggning.⁴⁸

Kongliga Modellkammaren

Från Laboratorium Mechanicum går tråden till den samling modeller som med tiden skulle föras samman och förvaras i den tidigare nämnda Kongliga Modellkammaren som idag finns på Tekniska museet i Stockholm.⁴⁹

Vid Polhems död 1751 har verksamheten vid Stjernerund upphört. Modellsamlingen är splittrad och modellerna håller på att förfaras. Sekreta utskottet påpekar detta för kungen, som i juni 1756 beslutar att den Kongliga Modellkammaren ska inrättas. Man utser Gabriel till föreståndare.⁵⁰ Han är nu även direktör i mekaniken efter fadern. 1756 uppmanas han att, för sin lön, hålla föreläsningar i mekanik på modellkammaren.⁵¹ Avsikten är att Gabriel skall hålla offentliga föreläsningar även i matematik. Dessa tankar fullföljs aldrig.⁵²

1761 gör Gabriel upp en förteckning över de modeller som tillverkats under tidens gång i Laboratorium Mechanicum.

Enligt Gabriel finns 29 modeller härifrån i Kongliga Modellkammare.⁵³ Förteckningen bifogas Polhems Patriotiska testamente. Totalt tar Gabriel här upp 114 olika modeller.⁵⁴ 1779 gör Jonas Norberg, som nu tagit över som föreståndare, en ny förteckning, "ett inventarium över maskiner och modeller i modellkammaren".⁵⁵

I Gabriels förteckning finner vi en modell med nr 33, "Flott-broarne med paraboliska bågar, förutan utliggare och järnsmide etc." Vi hittar sedan samma modell i Norbergs förteckning under nr 142, "Flottbro" och till slut i Tekniska museets samling med beteckning TM1794. Gabriel lämnar den 20 december 1728 in en modell av denna konstruktion till Bergskollegiet.⁵⁶ Med stöd av denna uppgift vågar vi oss på att örsiktigtvis binda just denna modell till Gabriel.

1802 drabbas kungshuset på Riddarholmen, där modellerna förvaras, av en brand, modeller skadas och förs härifrån. 1925 grundas Tekniska museet och tar över ansvaret för modellerna. Man sätter igång ett omfattande arbete med att identifiera och reparera resterna av den värdefulla samlingen.⁵⁷ En förteckning över modellerna finns tillgänglig på Internet.

Familjen

I Gabriels berättelse finner vi ingen antydning om vilken personlig relation han har till sin familj. I Åminnelsetalet får vi en god inblick i det nära samarbetet mellan far och son. Det framgår att fadern är i starkt behov av att ha Gabriel vid sin sida eftersom han börjar komma till åren.

Wargentín uttrycker det på följande sätt: "De utgjorde tilhopa liksom en Person: den ena var hufvudet, och den andre högra handen, som ej ville vara hvarandra förutan". Att Gabriel dock även står för "hufvudet" och inte bara utgör "den högra handen" kan på intet sätt betvivlas. Hans blygsamhet gör att han hellre träder i bakgrunden av fadern men han visar tvivelsutan sin stora mekaniska skicklighet och noggrannhet i de tekniska uppdrag han utför och i de tal och tekniska beskrivningar som han lämnat efter sig. Wargentín pekar på detta i sitt tal.

Man frågar sig varför Gabriel inte slår sig fri utan väljer att stanna vid faderns sida. Fadern har uppenbarligen ett starkt inflytande över sonen. Gabriel har dock egen vilja och initiativ att påverka de situationer han inte samtycker till. Vad gäller den romantiska historien med systemen Emerentia, trotsar Gabriel fadern och stjälar kontraktet från Swedenborg. Gabriel visar genom sitt handlande ingen rädsla inför faderns reaktion.⁵⁸

Gabriel visar beslutsamhet när han vid nyår 1719 beger sig till Stockholm för att studera. Drygt tio år senare befinner han sig i Tyskland där hans insatser blir mycket uppskattade. Man ger honom fördelaktiga anbud för att få honom att stanna kvar. Han reser dock hem och förenar sig åter med fadern.⁵⁹

I Samlingen av Polhems brev kan vi finna ut något om familjens inbördes förhållanden. Här framträder Polhem själv tydligt i sin roll som familjehuvud och far. I flera brev nämns Gabriel. Vi kan utläsa faderns engagemang och intresse för Gabriels

utbildning. Vi finner uttryck för dennes omsorg och uppskattning av sonen. Vi finner inget brev direkt ställt till Gabriel eller systrarna. Däremot har fadern brevväxlat med två av sina mågar, brev som vittnar om vänskapliga och kärleksfulla relationer till de unga familjerna.⁶⁰

När fadern köper fastigheten i hörnet Hornsgatan – nuvarande Bellmansgatan flyttar familjen Manderström in. De bor kvar tillsammans med Gabriel efter faderns död 1751 fram till dess man säljer fastigheten 1759. Återigen, man står på mycket vänskaplig fot med varandra. Annars hade man inte valt att leva så tätt inpå varandra och tvingas träffas dagligen och stundligen som nu måste blivit fallet.⁶¹

Gabriel bildar aldrig egen familj. Orsaken att han istället väljer att leva vid sin faders sida och nära sin familj torde kunna sökas hos fadern och modern och den uppenbarligen kärleksfulla atmosfär som de båda skapar omkring sig. Gabriel torde känna sig trygg och älskad i sin familj och älskar säkerligen därför sin familj tillbaka i samma omfattning.

Bouppteckningen – boksamlingen

Det är ju en oomtvistad sanning att en persons bokhyllor återspeglar de intressen han eller hon har. De böcker man värderar högst följer med hela livet igenom. Därför tittar vi närmare på den förteckning som görs upp över Gabriels boksamling inför auktionen vid Tyska Brunnen den 14 oktober 1772.⁶² Vi försöker först skapa oss en ungefärlig uppfattning om boksamlingens omfång. Med utgångspunkt i ca 575 upptagna

titlar, varav några omfattar flera band, kan vi uppskatta bibliotekets omfång till 800-900 volymer. En schablonmässig indelning efter ämnesområde är nödvändig för att få bättre insyn i boksamlingen.

Som väntat följer Gabriel med i tidens händelseutveckling och skaffar sig kunskap på de mest skilda områden genom att läsa aktuella tidningar och tidskrifter. Han följer med inom teknik, naturvetenskaper, politik, historia, filosofi och religion samt annat som fångar hans intresse. Särskilt i intresserad är han av historiska verk och av biografier över kända personer. Den religiösa, teologiska och filosofiska litteraturen intar en dominant ställning i boksamlingen, uppskattningsvis ca 125 verk. Ungefär 200 böcker, flera från den franska litteraturen, kan föras in under begreppet skönlitteratur.

Gabriel går bort på grund av gallstens- eller njurstenssjukom, eller som det vid denna tid kallas stenpassion. En volym *Traité de la cause & symptome de la pierre* (Avhandling om orsaken och symtomen till stenpassion) från 1755 återfinns i bokhyllan. Verket eller artikeln har inte närmare kunnat beläggas. Vi kanske dock vågar oss på en gissning att det är ungefär vid denna tid som Gabriels besvär ger sig tillkänna och får honom att söka mer information om sin sjukdom. Vi kan emellertid finna andra tecken på att Gabriel intresserar sig för olika slags naturläkemedel. Ett tiotal titlar kan föras under detta begrepp. En av dem är Johannes Palmbergs *Serta florea svecana, eller Swenske örte-krantz* från 1738. Här är inledningsvis för varje växt eller ört angivet förutom det svenska, även det latinska namnet. Sedan följer avsnittet

"Thes Kraft och Wårkande". Om vi tar som exempel ringblomman hittar vi nio olika verknings- eller användningsområden uppräknade. I samma volym finner vi recept på brännvin, "At bränna Brennewin af allehanda fruchter / at thet ei widbrännes / i synnerhet Rog-Brennewin". Just denna bok kan ju även föras till området botanik där vi funnit ytterligare ett femtal titlar.

I bokförteckningen har vi funnit dels ett häfte med klavérövningar, dels kapellmästaren och kompositören Johan Helmich Romans "Sonate à Flauto Traverso, Stockholm 1727". Vi finner även upptaget buntar med noter, "tryckte och skrefna". Om vi antar att det rör sig om häften att skriva noter i, skulle vi finna att Gabriel eventuellt komponerar egen musik. Detta är dock en helt öppen fråga. I bouppteckningen efter Gabriel⁶³ upptas två instrument, ett klavér och en tvärflöjt. Vi kan här låta fantasin spela ett tag och tänka oss att Gabriel samlar sina vänner hos sig i sitt uppenbarligen vackra hem för att musicera. Kanske tar man också ett parti med det brädspel som Gabriel har till hands.

Redan i september hålls auktion över "framl. Kammarherrens Gabriel Polhems wackra lösa Egendom."⁶⁴ Den äger rum "på Norrmalm och Norrlandsgatan Huset N:o belägit midt emot Källaren Victoria kallad".

När Daurerska huset sålts flyttar Gabriel till en lägenhet i kvarteret Sporren 48, hörnet Beridarbangatan – Mäster Samuelsgatan. Den rymmer sju större och några mindre rum.⁶⁵ I hans hushåll ingår även jungfrun Catharina Öhman och

lakejen Jonas Österlund.⁶⁶ Förteckningen över möblemang visar att han har ett stort och vackert hem. Han har förvisso fört med sig till den nya bostaden inventarier från det Daurerska huset.

Vårt att notera är att under rubriken "Meubler och Husgeråd" i bouppteckningen nämns två värdefulla ur, ett väggur och ett ur som står på en konsol. Vägguget är "mycket kostbart" och då det dras upp, går det tretton månader.⁶⁴ Vi finner att Gabriel har haft en mycket välförsedd garderob vilket låter oss ana att han är mån om sin klädsel. Tre peruker upptas. En av dem betecknas "Rosette peruque". På det enda porträtt som vi funnit av Gabriel finner vi honom med en peruk med svart rosett.

I bouppteckningen återfinner vi alla de matematiska instrument som far och son under åren haft till hands i sitt arbete. Gabriel har byggt upp en komplett verkstad, där vi hittar alla "Svarf-saker", "Snickare-Werktyg" och "Smedje-Werktyg". Han har en fullständig uppsättning redskap och verktyg för vilket arbete han än vill utföra. Här finns ett litet valsverk och slipsten samt en korg med oavslutade arbeten av järn och mässing. Detta talar om för oss att han ägnar sig åt mekaniska arbeten ända in i det sista.

Vi närmar oss den ekonomiska delen i bouppteckningen. Gabriel har under sin levnad haft det gott ställt. Han har aldrig krävt eller behövt kräva ut sin del i arvet efter fadern vad gäller försäljningen av manufakturverket vid Stjernerund. Här finns fortfarande en fordran från hans sida om 80 000 daler kopparmynt. Slutfacit av

bouppteckningen ger oss en summa om 135 144 daler kopparmynt, vilket vi nog kan se som ett aktningvärt bokslut över Gabriels 72 år långa liv.

Gabriel och hans uppdrag

Gabriel må ha varit en försynt och tystlåten person men detta till trots är han aldrig bortglömd av sin omgivning. Man följer honom hela tiden och uppmärksammar hans insatser och skicklighet inom mekaniken vid de olika komplicerade arbeten och uppdrag han under årens lopp utför.

Den 21 juli 1752 utser kungen, Adolf Fredrik, Gabriel till faderns efterträdare som direktör i mekaniken med följande motivering: "Rikets tjänst och angelägenhet fordrar, at en grundelig och med praktiquen förknippad Mechanisk vetenskap här i landet må warda bibehållen". Kungen har funnit Gabriel väl lämpad för uppgiften och utser honom därför till direktör i mekaniken. Gabriel kommer att, utöver sitt stipendium i mekanik, få ytterligare 700 daler silvermynt från den lön som fadern tidigare erhållit.⁶⁷

Den 7 mars 1755 utser Kungl. Maj:t Gabriel till kammarherre. I brevet klargörs att utnämningen ska ses som en uppmuntran för Gabriels insatser. Han får emellertid nöja sig med den lön han redan erhåller enligt Bergskollegiets stat.⁶⁸ I avsnittet om Kongliga Modellkammaren slutligen har vi redan nämnt att Gabriel utses till föreståndare för Laboratorium mechanicum eller som den nyinrättade institutionen kallas, Kongliga Modell-

kammaren. Detta sker den 19 juni 1756, alltså i samband med det kungliga beslutet om inrättandet av kammaren.⁶⁹

Eftervärldens bild

I uppslagsverket *Svenska män och kvinnor* och även i Sten Lindroths *Christopher Polhem och Stora Kopparberget*, återfinner vi ett porträtt av Gabriel. Det visar sig dock att porträttet felaktigt uppges föreställa honom. Efterforskningar hos Porträttarkivet för oss till ett porträtt av Gabriel som finns i en av Riddarhusets salar i Stockholm. Här tittar Gabriel ner på oss med lugn blick. Han är medelålders, har blå ögon och vit peruk med svart rosett. Han bär en brun rock och grön väst och är omvirad av ett rött draperi.⁷⁰

Systersonen Reinhold Galle Rückersköld nämner i det brev han skriver till Wargentin⁷¹ inför dennes förberedelse till Åminnelsetalet, att morbrodern inte självmant var särskilt upplagd för diskussion eller konversation, men när man väl fört in honom på ett ämne som han kände väl till, visade han en mycket omfattande kunskap. Systersonen berättar vidare hur han, när han på senare år bättre lärt känna sin morbror, med stor förnöjelse och behållning tillbringar många timmar i samspråk med denne. Rückersköld ger oss i sitt brev ett exempel på Gabriels inte bara djupa kunskaper utan även på hans mycket goda minne.

Systersonen uttrycker i sitt brev åsikten att morfadern, d v s Polhem, borde låtit Gabriel få arbeta mera fritt och getts möjligheten att i större omfattning ägna

sig åt att utveckla sina egna idéer. Det tycks dock som om faderns önskemål alltid förblir de förhärskande. Gabriel har uppenbarligen inte stark vilja nog att eventuellt ändra på gällande förhållanden efter sitt eget godtycke utan finner sig i att gå faderns vägar. Vi återger här citat från systersonens brev, som på ett lustigt men påtagligt sätt avslöjar Gabriels insatser för att vara fadern behjälplig ännu vid dennes avtagande möjligheter att själv utföra sina uppfinningar på grund av både sjukdom och hög ålder.

Besynnerligt och lika berömligt var att han aldrig gav sig själv någon merit av faderns desseiners utförande utan fast gubben låg på säng, då stora saker utträttades som jag väl kan förstå hava måst stå tillbaka om ej fyndighet och snille fast i mindre grad även funnits hos sonen som exceqverat dem, talte han ändå aldrig om sig själv och sin handläggning därvid.

[...]

Kammarherren Polhem i livstiden var större mekanikus än allmänheten visste och han själv dömde om sig. Han kände till grunden alla sin store fars arbeten som redan bör räknas för ett helt studium men om han, uppfödd i en stor inventors sköte, skulle velat lägga något till av sitt eget så hade han bort vara lika stor om inte större än sin mästare.

Enligt Wargentin hade Gabriels hälsa redan från ungdomen " varit nog svag, fast han såg frisk ut; hvilket senare bör tillskrifvas en ganska ordentelig lefnad, samt et jämnt, tåligt och nögd sinnelag". Under senare åren plågas Gabriel av gikt, "men i synnerhet af täta och häftiga anfall af Sten-

passion [njurstens- eller gallstensanfall]. En tilstötande Feber gjorde slut på hans dagar, d. 1 Augusti, 1772".

Fortfarande finns en fråga om Gabriel som söker sitt svar, nämligen vilken sjukdom han tycks lida av under hela sin levnad. Ingenstans framgår klart någon riktig sjukdomsbild, förutom att man talar om hans svaga hälsa. Möjligen lider Gabriel av något slags migrän. Ett brev från fadern antyder detta. Här talas om att sonen är sängliggande med plågsam huvudvärk.⁷² Migrän framkallas ofta av stress. Känt är vidare att den som lider av migrän kan bli sängliggande under längre eller kortare tid. Man har ju vid denna tid inte heller tillgång till vår tids mediciner för att avhjälpa värken.

Gabriel begravs i S:t Nicolai kyrka, eller Storkyrkan, den 5 augusti 1772. Han har aldrig varit gift och lämnar alltså ingen egen familj efter sig. På grund av detta utslocknar den Polhemska ätten på svärdssidan och "Hufvud-baneret" eller "sköldemärket" slås sönder efter begravningen.⁷³ Den Polhemska vapenskölden finns dock kvar att beskåda i Riddarsalen på Riddarhuset i Stockholm. Till begravningen skrevs följande dikt:⁷⁴

Vid Kongl. Maj:ts Tro-tjenares, Cammar-Herres, och Directeuren uti Mechaniquen, Vålborne Herr Gabriel Polhems Grift, uti Stockholm Den 5 Augusti 1772.

En Heders-Man som stilla vandrat;
Som ej med Tider Sig Förändrat!
Men skjött Sitt Kall, med wett och drift.
Han nu Sin Ätt, och Lefnad slutit!
Hans Sjal Sin Nåde-Lön har njutit:
Och Äran wårdar POLHEMS Grift!!

I det tal lagmannen Gustav Plaan håller över Gabriel i Nicolai kyrka, eller Storkyrkan, i Stockholm, framställs Gabriel som en gudfruktig man. Han visar omsorg om sina vänner och är uppskattad och älskad av dem. Han har djupa kunskaper som han mer än gärna delar med sig av till andra, är eftertänksam, klok, mild och rättvis. Gabriel har ett gott hjärta. Det visar sig genom att han alltid bistår den som ber om råd och hjälp. Även i Åminnelse-talet påminns vi om Gabriels beredvillighet att ställa upp med goda råd och åsikter, så snart någon ber honom om det.

Inledningsvis citerade vi Svenskt biografiskt lexikons omdöme om Gabriel: "Han förefaller dock ha varit en skicklig mekaniker och uppfinnare, men det faktum att han hette Polhem och arbetade i faderns skugga har gjort att han inte givits en rättvis bedömning". Här har vi nu kunnat ta fram åtskilliga bevis på att Gabriel verkligen av egen kraft var en skicklig mekaniker och uppfinnare eller med dagens term, ingenjör, även om han uppenbarligen aldrig tycker sig kunna mäta sig med fadern. Ändå var han en av de många skickliga ingenjörer och vetenskapsmän som under 1700-talet gjorde viktiga insatser för Sveriges utveckling inom teknikens och naturvetenskapens alla områden. Minnet av den döde brodern, som avled endast 17 år gammal, var en annan skugga som följde honom genom livet.⁷⁵ Denne hade visat sig ha ärvt faderns snille och givit mycket gott hopp om sig. Det är rimligt att anta att Gabriel ofta

påminns om sin döde broder och även här hyser farhågan om och känslan av att inte uppfylla faderns förhoppningar beträffande honom själv.

Noter

- 1 Denna artikel är en avkortad version av ett manuskript om Gabriel Polhem, tillgängligt i KB:s handskriftsdatabas, Ediffah. Carl Magnus Rosell, som under många år forskat i Stockholmskällor vid Stockholms Stadsarkiv, har hjälpt mig att tyda de handskrivna dokumenten och skrivit ner innehållet eller läst in de längre texterna på band. Utan hans stora kunskaper och vänliga bistånd under hela den tid arbetet med artikeln pågått, hade den aldrig kommit till stånd. Jag vill därför här rikta mitt varma tack till Carl Magnus för all hans hjälp.
- 2 Torsten Althin, *Christopher Polhem och Stjernsunds Manufakturverk*. Minnesskrift utgiven av Husby socken, 1950, sid. 5.
- 3 KB. Handskrifter. Polhem I.p. 27. (Till Kammarherren, Mekaniske Direktören Gabriel Polhems Biografi.); Beroende på när på året flyttningen äger rum kan två små barn, fem respektive fyra år, ha varit med på resan från Falun. De båda dör nämligen med en veckas mellanrum i maj 1701. Ett tionde barn finns angivet bara i Minnesskriften, sid. 18; Elgenstierna.
- 4 Pehr Wilhelm Wargentin, *Åminnelse-tal, öfver kammarherren och directuren vid bergs-mechaniken ... Gabriel Polhem, hållet för kongl. vetenskaps-academien, den 14 juni 1775*. Af Pehr Wargentin ... Stockholm, tryckt i framl. Direct. Lars Salvii tryckeri, 1775. Stockholm 1775.
- 5 Uppsala universitets matrikel. Bd 2. 1700-1750. Utg. af A. B. Carlsson. Uppsala 1919-1923, sid. 33.
- 6 Wargentin, *Åminnelse-talet*; *Minnesskr.*, sid. 18; Elgenstierna.
- 7 Wargentin, *Åminnelse-talet*.
- 8 *Uppsala universitets matrikel*. Bd 2. 1700-1750. Utg. af A. B. Carlsson. Uppsala 1919-1923, sid. 87.
- 9 *Christopher Polhems brev*. På uppdrag av Lärdoms-historiska samfundet utg. med inl. och komment. Av Axel Liljencrantz. Uppsala, 1941-1946, sid. 96, 268.
- 10 *Svenskt biografiskt lexikon*.
- 11 *Christopher Polhems brev*, sid. 268; Ur J. F. Muncktell, *Westerås Stifts Herdaminne*, 3 sid. 416-417.
- 12 Christopher Polhem, *Minnesskrift*. Utgifven af Svenska Teknologföreningen, Stockholm 1911, sid 25-35.
- 13 Ibid. sid. 34.
- 14 KB Polhem I p 23:1, No. 98.
- 15 RA. Bergskoll. Huvudarkiv, E IV: 153, sid. 251-254 (1716); KB Polhem I p 23:1, No. 101; RA. Bergskoll. Huvudarkiv, B I: 82, 1716, 597-600.
- 16 Joh. Ax. Almquist, *Bergskollegium och Bergslagsstaterna 1637-1857*. Administrativa och bio-grafiska anteckningar, Sthlm 1909, sid. 113-114.
- 17 *Karlskronavarvets historia*. Del 1 1680-1866, sid. 55-57.
- 18 *Minnesskr.* sid. 51.
- 19 Självbiografin, se not 3.
- 20 *Minnesskr.* sid. 51.
- 21 Ibid sid. 53, 55.
- 22 Ibid. sid. 18-19.
- 23 Självbiografin, se not 3.
- 24 *Den svenska historien*. Bd 8. Sthlm 1992, s. 118-120.
- 25 Elgenstierna.
- 26 *Fortifikationen 350 år 1635-1985*. Under red. av Bertil Runnberg, Sthlm 1986, sid. 153; *Christopher Polhems brev*, sid. 260-261.
- 27 Wilhelm Sjöstrand, *Grunddragen av den militära undervisningens uppkomst- och utvecklings-historia i Sverige till år 1792*, Uppsala 1941, sid. 66, 451, 457.
- 28 Kongl. Maj:ts Privilegier, gifne Hantwerkshusen, som här och där i Rijket inrättas skola.. Datum Stockholm den 18. Septembris Anno 1668, § XXXI; *Kommerskollegium och näringslivet*. Minnesskrift utarbetad av Sven Gerentz, Stockholm 1951, sid. 201; Patentlagstiftningsskommitténs betänkanden. 6, Förslag till lag om patent m.m. Stockholm 1919, sid. 47-48
- 29 Wargentin, *Åminnelsetalet*.
- 30 RA. Bergskoll., Huvudarkiv, Protokoll. A I: 74, 23 december 1728; Bergskoll., Huvudarkiv, E IV: 175, 23 december 1728.
- 31 Sten Lindroth, *Christopher Polhem och Stora Kopparberget. Ett bidrag till bergsmekanikens historia*, Uppsala 1951, sid. 146-164.
- 32 Wargentin, *Åminnelse-talet*.
- 33 *Minnesskr.* sid.140.
- 34 Carl Sahlin, *Valsverk inom den svenska metallurgiska industrien intill början av 1870-talet*. Historiska anteckningar, Stockholm 1934, sid. 78.

- 35 KVA. Centrum för vetenskapshistoria KVA. Handl. 1740 Octob. Nov. Dec. sid. 443-448.
- 36 *Den svenska historien*, Bd 9, Sthlm 1992, sid. 80-81, 116; Bengt Hildebrand, *Kungl. Svenska vetenskapsakademien: förhistoria, grundläggning och första organisation*, 1-2, Stockholm 1939; Sten Lindroth, *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens historia 1739-1818*, 1-3, Sthlm 1967.
- 37 E. W. Dahlgren, *Svenska Vetenskapsakademiens protokoll för åren 1739, 1740 och 1741*, 1. Protokoll och grundregler, Sthlm 1918, sid. 14, 17, 55, 57; KVA Centrum för vetenskapshistoria. Sekr. Arkiv. k 28:2
- 38 KVA Centrum för vetenskapshistoria. KVA Praesidii-tal 1745, Praesidii-tal. 1760; KVA Handl. 1740, 1741, 1744, 1753, 1756, 1759.
- 39 Börje Harnesk & Marja Taussi Sjöberg (red.), *Mellan makten och menigheten: ämbetsmän i det tidigmoderna Sverige*, Stockholm 2001, sid. 250-271.
- 40 Lindroth, *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens historia 1739-1818*, D. 1:1, sid. 65.
- 41 KVA. Centrum för vetenskapshistoria. Protokoll, 17 juni 1772, sid. 987.
- 42 KVA. Centrum för vetenskapshistoria. Sökgister till sekreterarens arkiv.
- 43 *Trollhättan: dess kanal- och kraftverk*. D. 1. Stockholm 1911, sid. 74-126.
- 44 *Minnesskr.* sid. 203.
- 45 *Karolinska Förbundets Årsbok*, 1920, sid. 212-213.
- 46 *Minnesskr.* sid. 241-244.
- 47 *Minnesskr.*, sid. 246-247.
- 48 Lars Ericson, *Stockholms historia under 750 år*, Lund 2001, sid. 183.
- 49 *Polhem* 10 (1992), sid. 360-372; *Daedalus* 1959, sid. 55-72.
- 50 *Daedalus* 1959, sid. 58-61; RA Bergskoll., Huvudarkiv, Protokoll. A I: 127, sid. 469, 1756.
- 51 Elgenstierna.
- 52 Bertil Boëthius, *Jernkontorets historia: minnesskrift*. D. 3:1. Stockholm 1955, sid. 125.
- 53 *Minnesskr.*, sid. 33.
- 54 Christopher Polhem, Commerce-rådet, rid-daren och commendeuren ... Christopher Polhems Patriotiska testamente ..., Jemte en förteckning på alla desz mekaniska inventioner. Stockholm, 1761.
- 55 *Daedalus* 1959, sid. 62; Jonas Adolf Norberg, *Inventarium öfver de machiner och modeller, som finnas vid Kongl. Modellkammaren i Stockholm* . ., Stockholm 1779.
- 56 RA. Bergskoll., Huvudarkiv, Protokoll. A I: 74, 23 december 1728.
- 57 *Polhem* 10 (1992), sid. 360-372; *Daedalus* 1959, sid. 55-72.
- 58 *Minnesskr.*, sid. 18-19.
- 59 Wargentin, *Åminnelse-talet*.
- 60 *Christopher Polhems brev*, sid. 96, 111, 115, 200, 140, 281, 172, 289, 193, 295, 200-201, 275.
- 61 Arne Munthe, *Västra Södermalm intill mitten av 1800-talet: en stadsdel och dess kyrkliga liv*, Stockholm, 1959, sid. 307-308; *Minnesskr.*, sid. 117; Stockholms stadsarkiv. U.P. 1746:370, 398, 1747:2; Stockholms stadsarkiv. U.P. 1759:95, 117, 143; Stockholms stadsarkiv. Mantalslängd. Maria Församl. 1758, Nr 60 och 61.
- 62 KB. Okatalogiserad samling; KB. Post-tidningar af den 12 October År 1772, N:o 80, under Notificationer.
- 63 RA. Svea Hovrätt. Huvudarkiv, E IX b: 96. Gabriel Polhem 24/11 1772.
- 64 KB. Post-tidningar af den 10 September år 1772, N:o 71.
- 65 Stockholms stadsarkiv. BR. 1788:18.
66 Stockholms stadsarkiv. Klara församl. Västra övre, 1770: 349; I bouppteckningen 1772 upptas Catharina Öhman och betjänten Lars Rysström som del av hushållet.
- 67 Tekniska museet. Avskrift av Öppet brev för Gabriel Polheim på namn af Directeur öfwer Mechaniquen. Stockholm i Rådskammaren d. 21. Julii 1752. ADOLPH FRIEDRICH (sig-ill)/ Gust. Boneauschiöld.
- 68 Slottsarkivet. Hovexpeditionen 1751-1762. B I:4.
- 69 RA. Bergskoll., Huvudarkiv, Protokoll. A I: 127, sid. 469, 1756; Elgenstierna.
- 70 Nationalmuseet. Svenska porträttarkivets samlingar. D1939:162.
- 71 KVA Centrum för vetenskapshistoria. Brev till Pehr Wargentin från Rücker Galle Rücker-sköld den 18 maj 1775.
- 72 *Christopher Polhems brev*, sid. 189-190.
- 73 Gustaf Plaan, *Tal hållit öfver ... directeuren af bergsmechaniken ... Gabriel Polhem, då hufvudbaneret sönderslogs uti S:t Nicolai kyrka i Stockholm d. 5 augusti 1772*, Stockholm 1772.
- 74 KB. Verser till och öfver enskilda 1772 O-Ö, 206:1-2.
- 75 *Minnesskr.*, sid. 18; Wargentin, *Åminnelse-talet*, Elgenstierna.

GÖRAN LETH

Jolo – den förarglige iakttagaren: Journalisten och författaren Jan Olof Olsson.

Stockholm: Carlssons förlag, 2007. 347 s., inb., illustr., källor- & litteraturförteckn., personreg.

En dagstidning värd namnet levererar inte bara nyheter, åsikter och förströelser. Dess sidor genomsyras av en hållning, som gör läsaren delaktig av ett personligt tilltal. Att ögna igenom sidorna blir som att lyssna till ett antal röster – att inbjudas till delaktighet i fortgående resonemang. Med Herbert Tingsten som chefredaktör 1946–59 motsvarade *Dagens Nyheter* i hög grad krav som dessa. Redaktionschefen Sten Hedman betydde under dessa år uppenbarligen åtskilligt för tidningens allmänna inriktning. Förutom den uppfordrande ledarsidan, där Tingsten själv i ivriga kampanjer drev sina frågor, fanns en högklassig kultursida under först Thorsten Jonssons och därefter Olof Lagercrantz ledning. Bland nyhetsjournalister och kommentatorer återfanns briljantaskribenter som Barbro Alving, Sven Öste och Jan Olof Olsson. Och under rubriken "Namn och Nytt" publicerade den grundlärde Alf Henrikson fyndiga dagsverser och kulturhistoriska skärvor. Som opinionsbildande kraft och forum för liberala värderingar under några decennier vid förra seklets mitt kan DN:s betydelse

för det offentliga samtalet i Sverige knappast överskattas.

Vid mitten av 1960-talet ändrade tidningen plötsligt karaktär. Reportage från den svenska välfärdens baksida med inriktning på tidigare obeaktade medborgargrupper prioriterades under nye redaktionschefen Börje Dahlqvist. Uteliggare, alkoholister, knarkare och prostituerade torgfördes som representanter för det osedda samhället. Vid mitten av årtiondet blev tidningens bevakning av skeenden i tredje världen, inte minst kriget i Vietnam, en tung angelägenhet. Den debatt om Vietnamkonfliktens upprinnelse och USA:s avsikter i Sydostasien som tilldrog sig under sommaren 1965 blev en viktig tidsmarkör. Insikterna bland många unga om vad som egentligen tilldrog sig där borta, och hur man i fortsättningen skulle uppfatta USA:s och andra västmakters politik i f.d. koloniserade områden vidgades efter detta år. Den ungdomsgeneration som sett dagens ljus under eller strax efter världskriget började nu göra sig hörd. Amerikabilden förändrades. Tingstens oproblematiske entusiasm för USA och amerikansk demokrati förpassades till marginalen. Tiden tycktes inne för omprövning av gamla värden, okritiskt omhuldade av föräldragenerationen.

Jan Olof Olsson (1920–1974) hade kommit till DN 1945. Ganska snart hade han visat framfötterna som reporter och skaffat sig en framträdande ställning som skribent. Han utvecklade en personlig stil, där smått

och stort blandades. Med fenomenal uppfinningsrikedom kunde han skildra dramatiska skeenden, intervjua framträdande personer eller ge sig i kast med en storslagenhet av något slag genom att skildra det hela genom att lyfta fram trivialiteter, vilka för ett ögonblick fångat hans uppmärksamhet. Just genom att fästa sig vid en obeaktad eller kufisk detalj kunde han skapa kontakt med sina läsare. Det handlade inte om att förlöjliga, bara att kungöra att det solenna även hade en vardaglig sida, som var och en med ett leende kunde känna igen sig i.

Vid sidan av den dagliga journalistiken författade Jolo personligt hållna reseböcker från England, Irland, USA och Östeuropa – ibland tillsammans med hustrun Margareta Sjögren. Han skrev läsvärda romaner med markant tidsprägel. Nästan allt han lämnade ifrån sig till trycket utmärktes av personlig närvaro och uttryckets pregnans. Högst medvetet blandades sällsamheter med banaliteter, högt med lågt i allt han skrev.

Jolos lustfyllda intresse för det förflutna förklarar varför historiska perspektiv så ofta anmäler sig i hans betraktelser. De tre populärhistoriska volymerna om *Första världskriget* – 1914 (1964), *Den okände soldaten* (1965), *Rivna fanor* (1975) – fånglade på sin tid många läsare, även om några recensenter förargade sig över författarens intresse för fältherrar, kejsare och andra bristfälliga funktionärer på motsvarande befälsnivå. I böckerna om kriget

Jolo – Jan Olof Olsson. Teckning av Birger Lundquist.

1914–18 – *Rivna fanor* blev f.ö. aldrig fullbordad – skildrades i alltför ringa grad den vanlige soldatens plågsamma tillvaro och krigets skrämmande grymhet, menade kritikerna uppbragt. För mycket av pojkboksäventyr vilade över skildringen. Under slutet av sitt liv kunde författaren glädja sig åt ett brett läsarintrasse av pikareskromaner som *De tre från Haparanda* (1967) och *De tre mot Petrograd* (1973). Teveserien *Någons i Sverige* (1974) med åtföljande bok gladdade många och väckte förnyat intresse för svensk hållning under kriget 1939–45. Serien om världskrigets återverkan på ett avskärmat Sverige gick tillbaka på förfat-

tarens egna erfarenheter från krigsåren och väckte berättigad undran hos dem som varit för unga för att själva skaffa sig sådana.

På sitt sätt var oförstående kritikers anklagelser för pojkboksromantik hos Jolo riktiga: han sökte sina motiv efter lustprincipen. Hans författande hämtade vitalitet och inspiration ur vad som för honom i egenskap av skribent gav glädje och stimulans. Här fanns en livshållning. Världshistorien kunde inte förklaras med hjälp av övergripande filosofiska system – efter tolkningsmönster vilka gav tillfredsställande svar på samtliga frågor. Allt var ett gytter, där tillfälligheter och människors karaktärer spelade in. Nationer och riken underkastades ett nyckfullt spel samtidigt som historiker och filosofer trodde sig urskilja mål och mening i händelserna. Vilka finurliga förklaringsmodeller dessa än hängav sig åt kvarstod för Jolo uppfattningen att det förbryllande skeende som reducerades under rubriken "historia" i grunden egentligen var oförklarligt. Världen var kaos. Fäktande i malströmmen kunde människor urskiljas. Att skildra detta var hans självpåtagna uppgift som författare och journalist.

Att hans bidrag till tidningen dåligt skulle passa in bland de indignationsreportage som under 1960-talet blev tidningens signum säger sig självt. Han behöll sin rundligt tilltagna lön, fick kanske två kåserier i månaden publicerade, men fick se sina artiklar negligerade såsom obehövliga efter de nya publicistiska måttstockar som

introducerats. Socialreportage var inte hans gebit. Han ville uppleva historiska händelser med hjälp av människor och tidsvittnen som en gång varit med. Många ansåg att han var passé. Han var ju romantiker mitt i en tid, när "verkligheten" pockade på uppmärksamhet. Kanske dog han vid alldeles rätt tidpunkt! Tidsandan och DN:s samverkan med densamma passade dåligt för en personlighet som hans.

Litteraturoccenten Göran Leth har i en rik och vidsynt bok skildrat Jolos liv och litterära produktion. En av nycklarna till förståelsen av Jolos journalistiska teknik finner Leth i filmkonsten. Som pojke var Jolo besatt av film. Varje vecka störtade han som skolpojke iväg till flera av Stockholms biografier. Läser och bakläxor fick vänta. Amerikanska äventyrsfilmer, franska deckare, sovjetiska episka skildringar, tyska eller svenska relationsdramer – allt tycks ha fascinerat den romantiskt hungrige skolpojken. Eftersom studieframgångarna i Norra Latin lyste med sin frånvaro, blev uppenbarligen filmtittandet ett substitut. Leth menar, att Jolo senare i sitt skrivande lånade åtskilligt av filmkonstens teknik för att skapa dramatik och förtäring. Litteraturen spelade uppenbarligen också den en roll, även om Jolo aldrig blev någon hängiven beundrare av svensk modernism. I stället sökte han sig till en av den litterära modernismens källor: James Joyces *Ulysses*. Även Charles Dickens olika grepp för att med hjälp av karaktäriserande detaljer,

Recensioner

repliker och yttre bestyckning komma till livs den person som skulle skildras framhålls. Leth menar, att även Jolos uppväxtmiljö, med en något excentrisk pappa och en för humoristisk imitation lagd mamma, spelat en viktig roll för framväxten av den mix av humor och välvillig ironi som lyser igenom i hans texter.

Allt detta verkar rimligt, även om risk för övertolkad kausalitet föreligger. Leth gör i sin utredning av författarskapets förutsättningar långa exkurser i tidsanda och mentalitet under 1960-talet. Frågan är dock om bilden av Jolo blir så mycket klarare av detta, eftersom föremålet för utredningen satte en ära i ett inte erkänna sig som någon tidsandans lakej. Jolo följde sin egen kurs, sedan fick det bära hän vad än vedersakare yttrade om bristande tidsanpassning.

Vad som särskilt väcker läsarens intresse och förvåning i Leths bok är konstaterandet att Jolo och brodern Per-Olof (den senare tidigare Leths svärfar och fem år äldre än lillerbror) under 1930-talet attraherades av nazismen. Att tänka sig, att den hängivne anglofilen Jolo, som senare satte en ära i att måna om sin brittiska apparans, hade tjusats av locktoner från den nya regimen i Tyskland och även hörsammat eftersägarna i Sverige ter sig med författarens *œuvre* i hand närmast otroligt. Men historien är liksom individen som utgör en del där av – oförutsägbar, något som Jolo själv aldrig upphörde att understryka och förvånas över.

Leths bok är knappast uttömmande när det gäller Jolos varierande och rika författarskap. Icke desto mindre är den förtjänstfull i så måtto, att här ges en rad olika infallsvinklar och öppningar för framtida forskning. Hittilldags – 33 år efter Jolos död – är detta den mest ambitiösa och uppslagsrika bok som skrivits om denne originelle journalist – och romantiske historiker. Jolo var en detaljernas mästare och en språkets finurlige trollkarl. Men först och främst en ordens konstnär även när han fördjupade sig i historiska ämnen – något hans vedersakare inte alltid uppfattat. Ett sken både av vemod och insiktsfullt leende lyser upp hans författarskap. Precis som den beundrade Chaplin kunde han mitt i sorgens ögonblick få till det med en avskuddande spark. Den befriande gesten behövs för att man skall orka leva. Att tolka detta som uttryck för lättsinne eller oförmåga att se tillvaron som en lidandets kittel, där vi alla kokas, är bara kortsynt.

Olof Hägerstrand

VILHELM MOBERG

"Om Gud vill och hälsan varar": Vilhelm Mobergs brev 1918–1949.

Stockholm: Carlssons bokförlag, 2007. Red. & inledn.: Jens Liljestrand. Förord: Ingrid Nettervik. 343 s., inb., illustr.

Vilhelm Moberg-Sällskapets första volym av planerade två med urval av författarens brev omfattar åren 1918–1949. Boken är uppdelad i fyra avsnitt: Drömmaren 1918–1927, Författaren 1928–1939, Motståndsmannen 1940–1947, Amerikafararen 1948–1949. Boken innehåller också en förteckning över brevkällor och adressater.

Om Moberg själv fått bestämma, hade sannolikt aldrig dessa brev blivit tillgängliga för en vidare krets. Visserligen beundrade han August Strindberg, men han delade inte förebildens ambition att låta intresserade bli delaktiga av något så privat som ett personligt brev. När under 1950-talet ungdomsvännen Sven Henning Almqvist bad Moberg om tillåtelse att publicera en redan färdigskriven biografi över författaren, var ett antal brev citerades, avlogs prompt denna begäran. Några år senare uppfordrades vännen Eyvind Johnson att återlämna de brev denne erhållit från Moberg under en mångårig vänskap. Moberg ville möjligen använda dessa privata förtroenden för att kunna teckna en bild av sig själv. Faktum är, att han redan 1931 – vid 32 års ålder – uppmanat Carl Graneskog att återbörda de

Vilhelm Moberg, teckning från 1930-talet av Jon-And.

epistlar som levererats från ungdomsvännens skrivbord. Även om Moberg under sitt diktarliv fick läsa åtskilligt om sig själv i dagspressen, ville han inte piaffera på den allmänna skådebanan. Som gammal tidningsman visste han vilka mekanismer som regerade över optiken i det massmediala rummet.

Moberg började som 13-åring skicka sina första alster till lokala blad i Småland. Egenhändigt författade bygdeberättelser, bilder ur vardagslivet på landsbygden liksom lokala notiser fann väg in i spalterna. Varje publicering innebar ökad lust för skrivandet, och det sonens övertagande av familjens jordbruk som fadern tänkte sig framstod som alltmera avlägset. År 1919

Recensioner

fick Moberg anställning vid *Vadstena Läns Tidning* som oavlönad volontär, men steg snabbt i graderna till anställd redaktör, sedan chefredaktören Pälle Segerborg upptäckt den unge mannens talang för det skrivna ordet. Första avdelningens brev i denna bok fångar läsarens intresse, därför att man plötsligt inser vilken trång och intellektuellt påver tillvaro den unge Moberg tvangs underkasta sig under formativa år. Vilken möjlighet fanns för en ung människa med hans kynne och begåvning att få verka i litteraturens värld, när inga möjligheter till mer omfattande studier gavs? I en brant stigande båge skildrar Mobergs brev hans mognad i unga år till driven skribent och hårdfjälld debattör, allt möjliggjort av hans okuvliga vilja att uppnå vad han föresatt sig. År 1927 kom hans stora genombrott med romanen *Raskens*, men då hade han redan etablerat sig som skådespelsförfattare och prosaist med lokalt uppmärksammade verk. Hans första skådespel som nådde tiljan var *Hjonelag skall med böneman byggas*, vilket sattes upp av ett amatörteatersällskap under ledning av Sven Henning Almqvist i Klavreström år 1922.

Vid 1930-talets ingång var Moberg redan ett tungt namn både som prosaist och dramatiker. Hans romaner översattes till flera europeiska språk. Som exempel kan nämnas vad han hade att rapportera hem till vännen Eyvind Johnson, när han under våren 1931 vistades i Wien:

I går gav svenska ministern i Wien middag för Mig (undertecknad) i sitt hem i närvaro av presidenten för Die Republik Österreich samt några medlemmar av diplomatiska kåren. Bland de närvarande märktes en judisk-österrikisk läkare vid namn Sigmund Freud, en person med ett rätt intelligent utseende, vilken bad mig om mitt tack till Dig för att Du i Sverige spritt hans läror genom att förtydliga och förbättra dem. – Flera tal hölls för mig under middagen

(Sann berättelse ur wiener-livet.)

Likafullt verkar det inte som den samtida kritiken ännu insett hans originalitet. Inte sällan var han all sin väldiga livskraft till trots missmodig och nedstämd. Det tycks som om pendlingen mellan ursinnig kampberedskap och sårig inåtvändhet följde honom genom livet. Han skrev uppmuntrande brev till de författarkolleger han kände gemenskap med, men kunde gå över anständighetens gräns, när han tillskrev någon han av olika skäl ogillade. Både Erik Lindorm och Sven Stolpe drabbades av hans svårstillade vrede.

När kriget brutit ut 1939 var Moberg inte sen att anmäla sig till militärtjänstgöring. Han såg som oavvislig plikt att försvara den frihet – yttrandefrihet inte minst – som ännu existerade, även om samlingsregeringen längre fram i skuggan av tyska krigsframgångar vid diverse tillfällen skulle inskränka på densamma.

Recensioner

Som skribent och handlingsmänniska drevs Moberg av starka moraliska övertygelser. I några brev från krigsåren till vännen Eyvind Johnson klargjorde han det klart olämpliga i dennes beteende att inte anmäla sig till militär tjänstgöring. Johnson hade tydligen i ungdomen inte ens fullgjort någon värnplikt, varför hans undertecknande av ett upprop till förlängning av den militära utbildningstiden i Mobergs ögon tedde sig egendomligt. Johnson å sin sida menade, att han gjorde bäst nytta för landet genom att verka som författare. Vid denna tid var han som bäst upptagen av romantrilogin om Krilon, ett storverk med giltighet långt utanför det tidssammanhang varunder arbetet tillkom.

Mobergs insatser under 1930-talet och krigsåren som antinazistisk renhållare och häcklare av svensk eftergiftspolitik visavi Tredje riket är väl kända. Handlingskraftig och frimodig verkade han oavbrutet för att inom Sveriges gränser upprätta inre handlingsberedskap för den händelse att tyska trupper skulle kränka landets gränser. Han låter sig inte blanda av det faktum att det sovjetiska väldets intressen under krigsåren råkat sammanfalla med de demokratiska staternas. Stalin är och förblir en skurk. Sovjetkommunismen kan aldrig förenas med frihetliga värden.

Moberg skriver brev till försvarsminister Per Edvin Sköld och justitieminister K.G. Westman och uttalar i klara verba sitt miss-

troende mot samlingsregeringens eftergivenhet beträffande tyska propåer. Torgny Segerstedt i Göteborg blir hans andningshål och publiceringsmöjlighet under en period, när det fria ordet sitter allt trängre. Den skrivande person han står i den tätaste kontakten med är Eyvind Johnson men åtskilliga brev vänder sig även till vänner som litteraturprofessorn Olle Holmberg, tidningsmannen Ivar Harrie och författarna Jan Fridegård och Sven Barthel. Mobergs epistlar kan sträcka sig mellan varm omtanke och hjälpsamhet till väckande maning och morrande uppsträckning. Som debattör och frihetlig vakthållare drevs han av starka moraliska imperativ. Energin som utgick från den mannen påverkade opinionslandskapet under avgörande år under 1900-talet. Världen ser annorlunda ut idag än under hans livstid. Hettan från hans smedja kan likafullt kännas ännu den dag som är. Inte minst gäller detta hans brev – så fyllda av personligt röstläge, språklig kraft, oförvanskad vilja att göra något väsentligt av ett ynka liv.

Olof Hägerstrand

HENRIK ROSENGREN & JOHAN ÖSTLING (RED.)

Med livet som insats. Biografin som humanistisk genre.

Lund: Sekel, 2007. 190 s., inb., ill., pers.reg.

För tio år sedan utkom uppsatssamlingen *Att skriva människan*, som gav exempel på hur biografin hade utvecklats inom olika discipliner under de gångna decennierna. Mycket har hänt sedan dess och biografin framstår idag i ännu högre grad som en attraktiv och prestigefylld genre för humanisterna. Lundahistorikerna Henrik Rosengren och Johan Östling står som redaktörer för en fullmatad antologi där en dryg handfull nu aktiva forskare ger sin syn på hur biografin fungerar i forskarsamhället. Upphovet är en framgångsrik konferens anordnad i Lund 2005. Boken är försedd med en inledning och en avslutande litteraturlista som hänvisar till ett urval viktiga verk under rubriker som den existentiella biografin, livsverksbiografin, psykobiografin, den postmoderna biografin, den kontextuella biografin och kollektivbiografin. Litteraturlistan är så grundlig att den inte försummar att uppmärksamma den tidskrift som läsaren nu håller i handen. *Personhistorisk tidskrift* lyfts hedrande fram som "den enda svenska vetenskapliga publikation som specifikt inriktar sig på biografier och personhistoria".

Hur fungerar denna ambitiösa bok för forskarna och kan den ha något att ge den intresserade allmänheten? Problemet med uppsatssamlingar av detta slag kan vara spretigt innehåll, skiftande kvalitet och bristande fokusering. Men några sådana innehållsliga brister kan knappast märkas. Den akademiska strängheten går inte att ta miste på. I sin inledning skriver redaktörerna att den biografiska genren är "synnerligen krävande". Den ställer "höga vetenskapliga krav på historisk bildning, analytiskt skarpsinne, moralisk taktfullhet, stilistisk sensibilitet och psykologisk inlevelse". I detta skede kan möjligen anslaget skrämma en och annan lustläsare. Redaktörerna har dock inte varit så stränga mot bokens formgivare. Vissa bilder tillför inte texten något mervärde och är stundtals intetsäggande. Detta hjälps inte upp av att man har låtit författa onödigt omfattande bildtexter.

Men låt oss gå över till huvudsaken; textinnehållet. Varje enskild uppsatsförfattare har givit sitt bästa för att förmedla egna synpunkter på biografiskrivandet. Flera har naturligtvis också invändningar och problematiserar det biografiska förhållningssättet. De tre första uppsatserna går under rubriken "Den biografiska genren". Alf W Johansson fixerar hur olika vetenskapsuppfattningar inom historieämnet har förhållit sig till biografin och finner att den postmoderna perspektivismen har inneburit att källan inte längre har tolkningsföreträde, utan det är historikern själv som tillför

mening och tolkning. Ett gott exempel på detta är Peter Englunds *Silvermasken* som suddar ut gränserna mellan vetenskapligt och skönlitterärt. Den psykologiska karaktärstiken av drottning Kristina presenteras i växlande bilder. I takt med att den vetenskapliga dogmatiken har försvagats hittar också historikerna tillbaka till biografen – ”den existentiellt mest utmanande av alla historiska genrer”. Den danska historikern Birgitte Possing betonar liksom Johansson att biografen tagit ny fart under efterkrigstidens postmodernism som en narrativ och analytisk genre. Hon ser heller ingen motsättning mellan arkivforskning, dokumentation och en stilistiskt utarbetad biografisk analys. Litteraturvetaren Lisbeth Larsson tecknar en historisk bild av hur biografen vuxit sig stark i vår tids försök att skapa en människoberättelse, men under olika teoretiska influenser.

Under delrubriken ”Den biografiska blicken” ger Johan Svedjedal en fördjupad analys av den litterära biografens mål och medel. Han betonar särskilt att levnads-teckningen är multiteoretisk och en estetiskt öppen genre liknande romanen med starka materialistiska inslag. Svedjedals livs-verksbiografi om Birger Sjöberg från 1999 utgjorde härvidlag ett föredöme och blev Augustnominerad. Henrik Rosengren uppmärksammar förhållandet att det på senare tid endast förekommit sparsamt med biografiskt inriktade historiska avhandlingar. Detta kan tyckas förvånande, eftersom gen-

ren värderas som spjutspetsforskning och gesällprov inom historikerskrået. En viktig synpunkt är också att biografen kan bidra till att bygga broar mellan den akademiska världen och allmänheten. Idéhistorikern Ingmar Lundkvists infallsvinkel är den intellektuella biografen, som möjliggör en ofta välbehövlig konkretisering av idéanalysen. Arkeologen Kristina Josefson ställer frågan om det går att skriva biografiskt om en medeltida person. Josefsons uppsats är ett spännande inlägg där hennes forskningsinriktning mot forntida tänkande och människorna bakom modellerna lockat henne att pröva en biografisk metod, trots att källmaterialet kan vara sprött och skiftande.

Yvonne Hirdman framhåller genusteori som en nyckel för den som vill skriva en biografi, men även honnörsord som hed-erlighet, självinsikt och tydlighet är betydelsefulla. Christina Carlsson Wetterberg ger exempel på hur hon har arbetat med en biografi över en kvinnlig intellektuell – Frida Stéénhoff. Här betonas att det rör sig om en balansgång mellan empiri och teori, gärna med ett inslag mentalitetshistoria. Eva Helen Ulvros har under sitt forskarliv varit inriktad på enskilda levnadsöden. Individen står i dialog med miljön och uttolkaren bör vara medveten om att personligheten förändras under levnadens lopp.

Martin Kylhammars uppsats behandlar faktoider, vilket betyder något som liknar ett faktum eller mer rätt uttryckt för-santhållna felaktigheter. Sådant vidareförs

lätt om man inte förhåller sig kritisk och går till källorna. Att Heidenstam skulle ha sympatiserat med nazisterna blir här ett kardinal exempel. Kylhammar återger en brevväxling han haft med en kvällstidningsskribent som påstått detta i en krönika. Tratering av faktoider kan vetenskapssamhället förhoppningsvis förhindra genom sina kontrollinstanser för kunskapsproduktionen, hävdar Kylhammar.

Sammantaget är antologin om biografins ställning inom olika humanistiska ämnen ett angeläget dokument för alla som vill orientera sig på fältet. Uppsatsförfattarna ger inga färdiga svar eller patentlösningar på hur den ultimata biografen skall utformas. Här styrs vi nog lite till mans mer eller mindre omedvetet av de inomvetenskapliga paradigmen. En spännande fråga som boken väcker är i hur hög grad den ökade vetenskapliga öppenheten för biografier kunnat påverka förlagens satsningar på genren. Här skulle jag vilja hävda att namn som Peter Englund och Carina Burman varit stilbildande inom sina respektive ämnen och deras publika framgångar har inspirerat andra. Flera stora och omtalade biografier har på senare år anslutit till trenden och författarna har både kommit från den akademiska världen och varit frilansande journalister. Det är en händelse som ser ut som en tanke att Bengt Jangfeldts *Med livet som insats* – den biografi om Vladimir Majakovskij och hans krets som fick August-priset 2007 för bästa fackbok – bär samma

titel som den här recenserade. Biografen står numera självklart på agendan i den akademiska diskussionen och lever ett eget liv på flera publicistiska arenor. Denna vitalitet utgör måttet på att vi fortfarande lever i ett kulturland värt namnet.

Gunnel Furuland

INGEMAR LINDAHL & INGMAR LINDMARKER

Envoyén från Eslöv. Lars-Åke Nilsson

Stockholm: Atlantis, 2006. 191 s., illustr.

Memoarer och biografier av och om diplomater är oundgängliga för historiker. Utan inblick i utrikesförvaltningens föränderliga nätverk, maktrelationer och slutna traditioner är de historiska källorna ofta hart när omöjliga att tolka på ett bra sätt. Lindahls och Lindmarkers bok om karriärdiplomaten Lars-Åke Nilsson (1943–1996) bidrar med en del sådan kunskap från 1960-talets slut fram till och med 1990-talets första hälft, och kan tillsammans med till exempel Sverker Åströms och Leif Leiflands arbeten fungera som en introduktion till den tidens svenska diplomati. Ingemar Lindahl och Ingmar Lindmarker var båda personliga vänner till Nilsson, ett förhållande som på många sätt genomsyrar bokens upplägg och innehåll. Författarnas egna erfarenheter kompletteras med en lång rad hägkomster från andra kollegor och vänner. Dessutom

återges ett stort antal utdrag av skrivelser i och utanför tjänsten som skrevs av, till och om Nilsson i olika perioder.

Redan som kurator vid Lunds nation vid Lunds universitet antas Lars-Åke Nilsson ha övervägt en karriär i utrikesförvaltningen, och att detta ska ha påverkat valet av utbildning till civilekonom som ansågs meriterande i sammanhanget. När Nilsson under hösten 1968 sedermera antogs som aspirant ska expeditionschefen Malmaeus ha lett fram Nilsson till sitt fönster som vette mot Gustaf Adolfs torg och förklarat att han skulle kunna fylla hela platsen med sökande till UD. Påståendet följdes av frågan: "Vad är det Ni anser utmärker just Er?" (s. 25) Den lilla episoden kanske kan sägas illustrera en av förutsättningarna för diplomatycket, att det i högsta grad är en elitbana som i sin helhet är kantad av hårt konkurrensutsatta urvalsprocesser.

Som ung aspirant kom Nilsson in i ett skede när Östen Undéns försiktiga neutralitetspolitik började ersättas av Torsten Nilssons och Olof Palmes mer aktivistiska linje, med Vietnampolitik och USA-kritik som främsta symboler. Trots att Lars-Åke Nilssons politiska värderingar gick på tvärs mot tidens radikala strömningar såg han det som självklart att förklara och argumentera för Palmes uttalanden i ett starkt Sverigekritiskt Washington i början av sjuttioalet. Ett återkommande tema i beskrivningarna är Nilssons ogillande av "politiserande tjänstemän" (s. 33), en inställ-

ning som också visade sig i praktisk handling. Ett pikant exempel på detta var när den grundmurat borgerliga Nilsson ombads att bistå den socialdemokratiska valrörelsen 1976:

Någon socialdemokratisk valstrateg hade kommit på idén att söka dra den allmänna uppmärksamheten till solidaritetspolitiken med Latinamerika, som bland annat medfört att ett stort antal politiska flyktingar fick fristad i Sverige. Det bedömdes vara lämpligt att det skedde på det sättet att LO skrev ett brev till utrikesministern och frågade honom vad som gjorts för Chile, vilket utrikesministern kunde besvara med att räkna upp en katalog av insatser. Som länderhandläggare gavs Lars-Åke i uppdrag att först skriva ett utkast till brev från LO och sedan ett utkast till svar från utrikesministern. Med ett sarkastiskt leende berättade han om den ovanliga uppgiften, som han skilde sig från med sedvanlig habilitet [...] han menade att en tjänsteman utan att förvåna sig fick vara beredd att utföra en och annan ovanlig instruktion. (s. 88–89)

Nilsson jämförs i boken med en av de mest kända svenska diplomatprofilerna under efterkrigstiden, Sven Grafström: "Samma charm och värme, en lika självklar integritet och ett behov att säga ifrån mot dumbommar och oliktänkande, allt kopplat till en oförskräckt säkerhet i huset." (s. 112) Den liknelsen verkar främst handla om personlighetsdrag, och att båda två gick bort i förtid, Grafström vid 52 års ålder och Nils-

son vid 53, kanske också kan ha bidragit till kopplingen. Vidare kan de två beskrivas som västvänliga diplomater från två olika generationer under det kalla kriget, båda med en stark aversion mot det sovjetiska statsskicket. När det gäller inställningen till tjänstemannarollen så framstår de två som desto mer olika. Det är till exempel svårt att föreställa sig att Grafström skulle ha accepterat ett uppdrag i tjänsten åt LO och SAP av det slag som beskrevs ovan.

Efter tjänstgöringar i Paris, Tokyo, New York, Washington och London placerades Nilsson 1984 som minister i Moskva, och det är först i det skedet som storpolitiken på allvar kommer in i berättelsen. Konflikten mellan öst och väst i det kalla kriget var Nilssons stora intresse, och det var i det perspektivet som han närmade sig arbetet i Moskva. Jämte redogörelser om hur illa han tyckte om Stockholms långtgående hänsyn till svensk-sovjetiska relationer i samband med ubåtsaffärer, spionaffärer och gränsdragningsfrågan i Östersjön, så tecknas en bild av en i det stora hela traditionellt västvänligt sinnad och sovjetkritisk svensk diplomat. När så KGB:s avlyssning av den svenska ambassaden avslöjades, då det bland annat uppdagades att till och med Lars-Åke Nilssons sovrum var avlyssnat, kom det därför mest som en bekräftelse på en befintlig föreställning om den sovjetiska statsapparatusens natur. I samma kapitel visas med stor tydlighet hur avlägset revolutionerna i Östeuropa och Sovjet-

unionens upplösning hade tett sig bara ett halvt decennium dessförinnan även för professionella samtida analytiker. Det är visserligen allmänt känt, men redogörelserna från den svenska ambassaden i Moskva från den tiden fungerar som en tydlig påminnelse om den tidens självklarheter.

Ett än mer dramatiskt skeende som Lars-Åke Nilsson till viss del själv tog del i var under den efterföljande tjänstgöringen som Sveriges sändebud i Prag från och med oktober 1988. Med erfarenheterna från Gorbatsjovs omvälvande politik i bagaget närmade sig Nilsson ett Tjeckoslovakien som inom kort skulle ställas inför ett antal ödesval. Den svenske ambassadören upprättade goda förbindelser med Vaclav Havel och andra oppositionella, och kom på så sätt att skapa en betydande goodwill för Sverige under och efter revolutionen 1989. I en citerad artikel i *Sydsvenskan* från 1991 ges en svulstig beskrivning av Nilssons arbete:

I Prag var Nilsson så aktiv i umgänget med Havel, Dienstbier och andra oppositionella att han nästan blev en av sammetsrevolutionens ledare. Det var Nilsson som skjutsade Havel till Realistiska Teatern den kvällen Medborgarforum bildades. Och när Havel höll sitt livs första presskonferens inför världspressen, vem satt då vid hans sida om inte Lars-Åke Nilsson från Eslöv? [...] Hade kommunisterna klarat hålla sig kvar vid makten i Prag hade de kastat ut mig ur landet. Det är jag säker på, säger han idag. (s. 149)

I Prag träffade Nilsson också den svenske oppositionsledaren Carl Bildt. Det borgerliga blocket låg vid den här tidpunkten före i opinionsmätningarna inför valet 1991, och enligt Leif Leifland hade Bildt redan ett halvår före valsegern uttalat att han helt självklart ville ha Lars-Åke Nilsson som kabinetssekreterare, vilket sedan också sattes i verket. Bildts och Nilssons bekantskap hade inletts redan under sjuttioalet i Washington, och de hade även samarbetat under de borgerliga regeringsåren 1976–1980. Lars-Åke Nilssons tid som kabinetssekreterare 1991–1994 inföll under en tid när neutralitetspolitiken under det kalla kriget sattes under lupp och dessutom började omdanas i ljuset av en förändrad omvärld och nya politiska strömningar. Den sedan länge dominerande tesen om största möjliga försiktighet, kopplad till begreppet säkerhetspolitisk trovärdighet förlorade sin aktualitet och även om de starkaste krafterna i sammanhanget kom från politiskt håll så förefaller kabinetssekreteraren i alla fall ha fungerat som en betydelsefull kugge i den processen.

Med den borgerliga valförlusten 1994 ställde Nilsson som andra statssekreterare sin plats till förfogande, vilket skedde samtidigt som ambassadörsposten i Storbritannien hade blivit ledig. Det blev så hans nästa och sista tjänstgöring. Återkomsten till ett älskat London sammanföll med ett nytt kapitel i svensk utrikespolitisk historia, det som nybliven EU-medlem. Vad som

hade kunnat bli en höjdpunkt i karriären, eller i alla fall en fullgod fortsättning efter kabinetssekreterartiden, kom emellertid att färgas av en del äktenskapliga problem följt av ett abrupt slut när Lars-Åke Nilsson plötsligt och oväntat avled efter en kort tids sjukdom. Envoyén från Eslöv avslutas med en detaljerad och känsloladdad berättelse av pressrådet Gösta Grassman om Nilssons sista dagar i livet och om omgivningens bestörtning efter dödsfallet.

Avslutningsvis, för att kunna göra en sådan här bok rättvisa är det nödvändigt att sätta den i sitt sammanhang. Vad för slags bok är det och för vem är den skriven? Den framstår kanske främst som en vänbok, men den riktar sig ju ändå till en krets av okända läsare. Rent stilistiskt ter den sig i långa stycken som en slags nekrolog. Författarna och andra uppgiftslämnare skriver som vänner och kollegor om en uppskattad bortgångens arbete och karriär.

Det största historiska värdet av boken torde vara interiörerna från diplomatlivet under den aktuella perioden. Svensk utrikespolitisk historia är till viss del dess diplomaters. I vissa situationer kan ju till och med enskilda diplomater ha en avgörande betydelse på utvecklingen. För den som har ett intresse för svensk och internationell politisk historia under de decennier som Nilsson var aktiv skulle det förvisso ha varit tacksamt med mer ingående teckningar av såväl de storpolitiska som de interna skeendena. De många citerade analyserna som

Lars-Åke Nilsson gjorde i privata och officiella skrivelser ges som exempel på dennes skarpa och framsynta analysförmåga. Även dessa analyser skulle kunna förstås bättre om de hade satts i ett fylligare sammanhang. Hur förhöll de sig till andra samtida betraktelser? Hur förhöll de sig till den pågående utvecklingen?

En mängd prominenta svenska och utländska diplomater och politiker passerar genomgående revy och det hade varit bra om författarna hade bistått läsaren med ett personregister. Många är förstås väl kända, men det krävs att läsaren är mycket initierad för att alla aktörer – och deras sysselsättning vid olika tidpunkter – ska bli meningsfulla delar av berättelsen. Som vänbok fungerar *Envoyén från Eslöv* i alla fall mycket väl. Det är lätt att sympatisera med huvudpersonen på ett personligt plan och det går inte att värja sig mot bilden av en mycket skicklig diplomat som innehade den högsta tjänstemannabefattningen i utrikesförvaltningen under en brytningstid i svensk utrikespolitisk historia.

Stefan Ekecrantz

HANS ABELIUS

Det självpåtagna uppdraget. En undersökning av medborgarprojektet kring tidningen Östgotha Correspondenten 1840–1870.

Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg 50, 2007. 357 s., personreg.

Under de senaste tio åren har forskningen omkring medborgarskap och hur detta har formerats blivit en viktig del i vår förståelse av det sena 1800-talet och det tidiga 1900-talet. Den vanligaste inriktningen har betonat genusförhållanden och olika aspekter av det politiska medborgarskapet. Hans Abenius avhandling ligger väl i linje med detta forskningsfält och kompletterar våra kunskaper på ett intressant och givande sätt. Abenius avhandling rör också en tidigare period än den gängse medborgarskapsinriktade forskningen och har inte ett utpräglat genusperspektiv.

Abenius behandlar landsortspressen och kretsarna omkring Östgotha Correspondenten (ÖC) med redaktören Carl Fredrik Ridderstad (1807–1886) som nav. Analysen kretsar kring två teoretiska och empiriska begrepp: medborgarskapet och nätverket. De personhistoriska delarna av avhandlingen berör främst nätverket i vilket Ridderstad var centrum. Abenius definierar detta som i hög grad adligt, till viss del militärt och tydligt landsortsbetonat. Studien

av medborgarskapet fokuserar främst på det s.k. politiska medborgarskapet (med begrepp lånade från T. H. Marshall). Det handlar således om politisk representation, valsystem och reformer av dessa. Källmaterialet har utgjorts av tidningsartiklar från ÖC och brev mellan aktörer. Det nätverk som Abenius har undersökt verkade främst genom flera olika typer av organisationer och klubbar. I avhandlingen har reformsällskap, bildningscirklar, fångvårdsföreningen, skarpskytterörelsen och jordbruksbanken studerats. Alla dessa organisationer var viktiga aktörer i diskussionen omkring medborgarskapet. Reformsällskapen ägnade sin kraft åt att diskutera och driva representationsfrågor på det nationella planet (men med basen i Östergötland). Målet var att modernisera det politiska livet i Sverige och medlet var införandet av ett parlamentariskt system. Detta kompletterades av ett utvecklat bildningsideal. Frågan om att uppfostra medborgaren var viktig för Ridderstad och hans vänner då man var orolig för att folk i gemen inte var tillräckligt bildade för att ta politiskt ansvar. Politik var någonting som berörde den ansvarskännande och bildade mannen.

Fångvårdsföreningen berörde egentligen två andra fält (ånyo lånade från Marshall) civilt och socialt medborgarskap. En humanare fångvård skulle stärka medborgarnas förhållande till staten var kungstanken. Skarpskytterörelsen handlade om förhållandet mellan skyldigheter och rättigheter, då

medborgaren måste kunna försvara nationen med vapen i hand. Det handlade också om att utmana de traditionella mönstren och de traditionella institutionerna, varav militären var en av de främsta. Nätverket kring Ridderstad diskuterade ofta huruvida soldater skulle ha rösträtt i allmänna val, genom att det ansågs att soldaterna stod under sina befäls kontroll och således inte var självständiga. Här är en av de viktigaste punkterna i medborgarskapsfrågan synliggjord, oavhängigheten. Den moderne och självständige medborgaren var en politisk individ och om självständigheten var ifrågasatt handlade det heller inte om medborgarskap. Slutligen har Abenius också undersökt Jordbruksbanken och dess syfte att bygga ett alternativt banksystem. Denna del av moderniserings- och medborgarskapsprojektet var ytterligt viktigt och syftade till att förbättra de ekonomiska förhållandena för jordbrukarna.

Generellt sett handlar Abenius studie om liberalisering och modernisering utifrån med fokus på medborgarskapsprojektet. Ridderstad och hans nätverkskollegor tillhörde nästan mangrant samhällets övre skikt och eliter. Diskussionen om drivande eliter är mycket relevant, då tidigare forskning ofta valt att lyfta fram underifrånperspektiv och betonat gräsrotsrörelser. Abenius ansluter sig dock till Torbjörn Nilssons forskning om eliterna och det moderna projektet. Därför är det viktigt att poängtera samhällseliternas synsätt och verksamhet

i förhållande till samhällelig organisering. Det är också intressant att se hur det förhöll sig på regional nivå och vilka grupper i samhället som var aktiva i reformsträvandena. Författaren visar att det främst var lantadel och prästerskap som var aktiva inom reformrörelsen och endast ett fåtal bönder nämns.

Det finns dock problem med studien och en viktig faktor anknyter till det teoretiska medborgarperspektivet. Medborgarskap berör egentligen samhällets organisering på ett metaplan. Det gäller lagstiftning, pressfrihet, domstolar, rösträtt, skolgång m.m. Abenius studie behandlar primärt det politiska medborgarskapet och detta leder till att det periodvis verkar som om modernisering uteslutande handlade om politik. Studien kunde därför ha byggts ut på flera områden. Till Abenius försvar kan dock anföras att det var just dessa politiska områden som aktörerna själva menade var de allra viktigaste. Ytterligare ett problem är avhandlingens regionala förankring ty studien skulle ha tjänat på en tydligare och mer långtgående kontextualisering, både nationellt och internationellt. Den del av avhandlingen som berör de internationella perspektiven är nämligen alltför kortfattad och snäv. Kontextualiseringen skulle också ha tjänat på att än mer utvidgas till reformisternas motståndare. Abenius beskriver hur reformisternas engagemang ökade då samhället radikaliserades omkring 1848 års revolution. Detta ledde dock inte till några

som helst bestående reformer. Således kan man säga att Ridderstad och hans nätverkskollegor misslyckades i sina strävanden, gentemot ett ganska starkt motstånd. Men vilka krafter var det som motverkade östgötarnas reformkamp?

Det finns flera olika punkter i Abenius resonemang som tål att diskuteras. Ett sådant exempel är förhållandet mellan liberalism och konservatism, samt förhållandet mellan det liberala genombrottet och representationsreformen 1865–66. När det gäller den första distinktionen är det ingalunda lätt att separera de olika ideologierna från varandra. Liberala och konservativa tankegångar kan samsas i en och samma person på ett högst pragmatiskt sätt och kan dessutom förändras över tid. Jag menar inte att författaren misslyckas på denna punkt men det skulle ha varit positivt med ett helhetsgrepp på detta problematiska förhållande. Exempelvis kan Ridderstads och reformisternas patriarkala grundinställning lyftas fram. Frågan om vilka som var reformisternas motståndare tål också att återvända till i en diskussion omkring representationsreformens genomförande. Denna har av tidigare forskning framställts som både moderniserande och som tydligt samhällsbevarande.

Slutomdömet om denna avhandling är att den fogar ny kunskap till forskningsfältet omkring medborgarskap. Både perspektiven och analysen är skarp och fungerar bra. Avhandlingen är också välskriven, väldispo-

nerad och läsvärd. Genom Abelius får vi en inblick i hur 1800-talets liberala lantadel tänkte och samverkade genom pressen.

Fredrik Eriksson

PER-AXEL WIKTORSSON

Skrivare i det medeltida Skara stift. Skara: Skara stiftshistoriska sällskap, 2006. 201 s., illust.

Kaniken Nils Algotsson i Skara, västgöta-lagmannen Eskil Magnusson, kyrkoherden i Forsby, Arvid Johansson, som var notarie med apostolisk auktorisation, och en Holmvid vid hospitalet i Lödöse är några de många skrivare som varit verksamma i Skara stift under medeltiden. De ingår i en grupp med sammanlagt 116 skrivare, som Per-Axel Wiktorsson presenterar i sin bok. Dessa nämnda och ytterligare några andra är oproblematiska, eftersom de själva säger sig ha skrivit texterna ifråga. Ett tiotal har skrivit in notiser i sin kyrkas räkenskapsbok, något som enligt författaren brukade göras av kyrkoherden. Vad gäller de övriga är det knepigare. Är en präst omnämnd i ett brev betraktas han av författaren automatiskt som skrivaren, även om däri nämns andra, som lika väl kan ha hållit i pennan; att texten är på latin kan dock i vissa fall tala för en andlig skrivare. En tredje grupp skrivare, som inte är kända till namnet,

benämns efter sitt äldsta brev, t.ex. "1304 26/3-skrivaren".

Någon egentlig diskussion om den paleografiska metoden med hänvisning till den stora internationella litteraturen på området förekommer inte. Men en sådan hade varit nyttigare än redogörelsen för skriftens utveckling från begynnelsen i forntiden. För varje skrivare anges särdrag vad gäller vissa bokstäver. I lyckliga fall kan dessa kontrolleras på det ofta fina foto (utan uppgift om upphovsman) av ett brev som finns vid varje skrivare, men ibland är texten på bilden så oskarp att den inte kan läsas. Det hade varit bättre om exempel på de aktuella bokstäverna istället kopierats och återgetts i förstoring, såsom namnteckningarna i det kända biskopsvalsbrevet från 1278. Dialektala drag i språket noteras och får väl antas förekomma i alla en viss skrivares brev, även om det inte framgår. Varför ett dussintal latinska och fornsvenska texter med översättning till modern svenska tryckts som bilagor framgår inte. Ett lite större intresse för brevens innehåll kunde i en del fall säkert ha varit nyttigt. Detsamma gäller texternas uppbyggnad och formelsystem, men denna, den viktigaste sidan av diplomatiken förbises helt redan i definitionen av begreppet på sidan 11.

Skarabiskopen hade ett antal kaplaner i sitt följe, vilket troligen brev nr 15 och 17 vittnar om. Samspelet mellan Skarabiskopens kaplaner och kungamakten speglas antagligen i nr 12 och 13. Av intresse för

ämnet kunde ha varit beaktande av Skara-biskoparnas tidiga förbindelser med Saint-Victor i Paris och kurian, något som utretts av Herman Schück i en uppsats om det augustinska kanikesamfundet vid Skara domkyrka (senast i dens., *Kyrka och rike – från folkungatid till vasatid*, 2005).

Notariatet var en institution, som kan studeras i stor internationell litteratur, och här borde särskilt ha beaktats de tidiga studierna vid universitetet i Bologna, där bl.a. Skarakaniken Nicolaus (Odulphi), en av biskopskandidaterna 1278, förvärvat sin magistertitel. Härom se Åke Sällströms avhandling *Bologna och Norden* (1957). "Notarialakt" är för övrigt den gängse termen, inte "notariat", "notariatbrev" o.s.v. Ett studium av Schücks uppsats om kansler och capella regis under folkungatiden (*Historisk tidskrift* 1963:2) hade också varit till nytta, liksom en hänvisning dit ifråga om kanslern Peter Algotsson (nr 9), den förste innehavaren av riksämbetet.

Det finns en hel del att anmärka på. Sålunda var biskopsgården Brunsbo ett stenhus men inte en borg, enligt Christian Lovéns avhandling *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige* (1996). Riksarkivets beståndsöversikt bör utnyttjas av alla som arbetar med arkivets samlingar och handlingar. I så fall vet man att Ericsbergsarkivet, Sjöholmsarkivet och Skoklostersamlingen numera tillhör Riksarkivet (band 1 och 8) och inte är deponerade där, såsom

påstås i Wiktorssons bok. Därav framgår också att Sturearkivet är de yngre sturarnas arkiv, inte "lämningar av sturarnas krig mot danskarna" såsom sägs på s. 18.

Hur författaren valt ut de presenterade skrivena och breven framgår inte. Tydligt har Lars Sjödins mer än halvsekel-gamla skrivaridentifieringar, som för övrigt i många fall anses ganska tivelaktiga, spelat roll för urvalet. Det är visserligen svårt att beräkna hur många originalbrev från det vidsträckta Skarastiftet som är bevarade. Men trots att Skarakeyrkans arkiv har farit rätt illa under medeltidens lopp uppges i huvudkartoteket över medeltidsbreven inte mindre än 541 vara daterade i enbart Skara och 185 i Lödöse, alla andra västgötska orter icke att förglömma. Lättare är att få fatt i de brev som är utfärdade i stiftets Dals- och Värmlandsdelar genom *Dalslands Diplomatarium* (1996) och regestverket *De värmländska medeltidsbreven* (1997); inte något av de avlatsbrev som behandlas i nr 25 i *Stiftshistoriska sällskapets skriftserie* är beaktat.

Det framgår inte om författaren gått igenom hela brevmassan och sökt i alla handskrifter med anknytning till Skarastiftet. Hur som helst är hans skrivare relativt få, och vad säger då indelningen i perioder som "glansperioden", "nedgångens tid" och "pånyttfödelsen"? Kanske säger den i själva verket mer om text-

materialets ojämna tradering till eftervärlden än upp- och nedgång i skivaktiviteten under de olika episkopaten.

Birgitta Fritz

INGEMAR CARLSSON

Riksarkivets bestandsöversikt. Del 8. Enskilda arkiv: person-, släkt och gårdsarkiv.

Band 1-3. Skrifter utgivna av Riksarkivet.

Stockholm: Riksarkivet, 2006. Illustr.

Sedan snart två decennier har de svenska arkiven i allt större takt publicerat bestandsöversikter över sina samlingar. Längre blickade svenska forskare avundsjukt utomlands, inte minst till föregångslandet Danmark, i avsaknad av användbara bestandsöversikter till svenska arkiv. Den tiden är nu långesen förbi. De flesta större svenska arkiv har fullbordat mer eller mindre omfattande bestandsöversikter. Krigsarkivet avslutade sitt tiobandsverk år 1999 och nu börjar också *Riksarkivets bestandsöversikt* närma sig sin fullbordan.

Det känns särskilt tillfredställande att möjligheterna till elektronisk publicering inte har setts som en motsats till denna tryckta utgåva av bestandsöversikten, utan att detta Riksarkivets stora bokverk drivs mot sin fullbordan. Trots de alltmer sofistikerade elektroniska sökmedel som vuxit fram de senaste decennierna så är det i alla fall recensentens övertygelse att den

här typen av bokverk har ett värde i sig, en funktion som inte kan ersättas av något annat medium. Möjligheten att hålla den här typen av katalog i sina händer och mer eller mindre planlöst bläddra sig fram (och tillbaka) mellan sidorna är ovärderlig. På det sättet får forskaren inte bara en stunds intellektuell njutning, utan även möjligheter att bilda sig och få nya uppslag. Dessa uppslag kan sedan i sin tur leda vidare till mera målinriktade sökningar i olika databaser. En tryckt bestandsöversikt och systemet av databaser, alltifrån Nationella Arkivdatabasen (NAD) och vidare nedåt i hierarkien är med andra ord inga storheter som står i motsättning till varandra, tvärtom utgör de viktiga komplement till varandra i forskarens arsenal.

I tre tjocka band om tillsammans drygt 1 600 sidor presenteras arkivbildarna och deras arkiv inkluderande en betydande mängd korshänvisningar till forskarnas fromma. Författare är docenten Ingemar Carlsson, för generationer av forskare den givne, sällsynt kunnige introduktören till skatterna bland Riksarkivets 5 000 hyllmeter person-, släkt- och gårdsarkiv. Efter hans pensionsavgång från Riksarkivet har flera av arkivets medarbetare arbetat med att redigera det mycket omfattande materialet.

Ofta har ju en bestandsöversikt – vid sidan av den rena redovisningen av källmaterialet – sitt främsta värde för forskaren genom de ofta mycket lärda introduktioner

som ges till olika myndighetsstrukturer och ärendehantering i en gången tid. Begrepp och rutiner som forskaren måste känna till för att hitta i och tolka sitt källmateriel får här ofta sin förklaring.

För de enskilda arkiven gäller detta behov av vägledning i kanske än högre grad. Att på ett lätt sätt få solid kunskap om enskilda personers verksamhet och därmed om vilka uppgifter som finns, eller eventuellt kan finnas, i deras efterlämnade arkiv är självfallet av oerhört stor betydelse för forskaren.

Begreppet enskilt arkiv antyder ett grundläggande problem: det finns inga regler för eller krav på att sådana arkiv ska överlämnas till offentliga arkivinstitutioner, tvärtom kan det finnas ett mycket förståeligt motstånd hos många personer eller deras efterlevande mot att deras papper ska lämnas till en arkivinstitution och förr eller senare bli offentliga.

De första enskilda arkiven kom i statens ägo efter rättegångar där enskilda personers papper helt sonika beslagtogs. Så skedde till exempel i anslutning till avrättningen av de fyra höga adelsmännen vid Linköpings blodbad år 1600. Den första gåvan av ett personarkiv skedde när Erik Dahlbergs arkiv överlämnades till Riksarkivet redan i hans livstid. Senare har gåvorna spelat en allt viktigare roll och idag dominerar de nyförvärven till Riksarkivet. I vissa speciella fall har dock staten gått in och köpt viktiga enskilda arkiv, som annars har riskerat att försvinna utomlands eller skingras

i samband med försäljningar på den öppna marknaden. Viktiga exempel på detta förfaringsätt är: Skoklostersamlingen, Oxenstiernasamlingen, Stafsundsarkivet och Ericssbergsarkivet.

Gränsen mellan Riksarkivets förvärv av enskilda arkiv och vad som förvärvats av andra arkiv och bibliotek är i viss mån flytande, men vissa grundläggande principer har dock funnits mer eller mindre outtalat. Så kan man lite förenklat säga att Krigsarkivet förvarar enskilda arkiv med anknytning till militärer och totalförsvaret, medan Kungliga Bibliotekets handskriftsamling har sin tyngd i arkiven efter svenska författare.

Självfallet finns det kopplingar mellan enskilda arkiv som förvaras på olika institutioner, precis som det finns en mängd sådana trådar som löper mellan olika myndighetsarkiv. När det gäller de enskilda arkiven är detta dock främst resultatet av hur slumpen har sett till att olika individer har behagat eller haft möjlighet att spara olika handlingar. Ett gott exempel på det finns i Folke Bernadottes arkiv i Riksarkivet. Här finns bland annat handlingar från Bernadottes arbete som FN-medlare i Palestinakonflikten 1948. Detta arbete avbröts ju som bekant abrupt när Folke Bernadotte sköts ihjäl på öppen gata i Jerusalem av en grupp från den judiska terrorgruppen Sternligan. I Miles Flachs arkiv i Krigsarkivet finns det telegram som sändes till Stockholms slott och hustrun Estelle med uppgift om Folke

Bernadottes död. Andra handlingar från hans verksamhet förvaras i Röda Korsets arkiv i Riksarkivet samt självfallet i FN-arkivet i New York. Många enskilda arkiv innehåller inte bara arkivhandlingar utan också mer eller mindre kuriösa föremål. Även i detta avseende kan Folke Bernadottes arkiv fungera som bra exempel. Här förvaras ett kuvert med en kula, sannolikt en av de kulor som attentatsmännen avlossade mot Folke Bernadottes bil.

De enskilda arkiven har självfallet sitt stora värde i att de, genom sina skapare och de personer som dessa har umgåtts med ger en extra, mänsklig och personlig, dimension åt historien, vid sidan av den historia som tecknas i myndigheternas hantering av olika ärenden och människor. Förvisso belyser denna dimension, främst i äldre tider, huvudsakligen de högre samhällsskikten, men inte desto mindre är de enskilda arkiven ovärderliga för att ge en mera fullständig bild och förståelse av historiska skeenden. Det hindrar inte att de enskilda arkiven flödar över av rena myndighetshandlingar och motsatsen. Ett av många exempel i denna bestandsöversikt är fältmarskalken Magnus Stenbocks arkiv som också innehåller den Västra arméns diarium för åren 1710–1711. Det är en viktig källa för att förstå försöken till militär återhämtning i Sverige under åren efter Poltavakatastrofen

På det sättet kan man fortsätta med exemplifieringen i det oändliga. Men i detta sammanhang får det räcka med det enkla

konstaterandet att Riksarkivet i och med utgivandet av de tre nya volymerna i sin bestandsöversikt har utfört en kulturgärning.

Lars Ericson Wolke

RUNE BOKHOLM

Före... Under... Efter... Motstånd mot nazismen och hjälp till dess offer.

Stockholm: Atlantis, 2007. 443 s., inb, illustr., reg.

Fra og med det øyeblikk Norge og Danmark ble trukket inn i andre verdenskrig gjennom den tyske invasjonen 9. april 1940, utgjorde Sverige en øy av relativ frihet i et Europa som var preget av krig og det nazistiske Tysklands krigsmakt. Både materielt og politisk slapp Sverige godt fra andre verdenskrig. Det skyldtes blant annet at de svenske styresmaktene lyktes i å opprettholde svensk nøytralitet gjennom en tilpasningsdyktig politikk overfor de krigførende parter. I kombinasjon med langvarige og sterke sympatier for Tyskland i store deler av det svenske folk, og ikke minst i den svenske eliten, førte dette til en relativt velvillig innstilling til det nazistiske Tyskland gjennom 1930-tallet og i de første krigsårene. Det har i Sverige særlig i de senere år ført til publiseringen av en

rekke kritiske bøker, der målet har vært å ta et kraftig oppgjør med det som sees som svensk ettergiftspolitik og støtte til Nazi-Tyskland og dets grusomheter. Ett av flere nyere eksempler er Staffan Thorsells *Mein Lieber Reichskanzler* fra 2006. Rune Bokholms ambisjon med *Före... Under... Efter...* er derimot å løfte frem antinazistiske strømninger og aktiviteter i Sverige både før, under og etter andre verdenskrig. Slik sett utgjør Bokholms arbeid et nyttig bidrag til et mer balansert bilde av svensk historie på 1930- og 40-tallet. Boken må sees som en videreføring av temaene i hans fine bok *Tisdagsklubben* (2001).

Som tittelen antyder, har forfatteren valgt å dele sin nye fremstilling i tre ulike deler, der førkrigstiden, krigen og etterkrigstiden belyses gjennom forskjellige personer og virksomheter. Den første delen dreier seg om det han kaller svenske advarsler mot nazismens farer og ondskap. Innfallsvinkelen for å bringe denne strømmingen frem i lyset er en grundig gjennomgang av tidsskriftet *Fönstret*, som ble utgitt i perioden 1930-1936. *Fönstret* var et av flere kulturtidsskrifter som i denne perioden ble utgitt av miljøer med mer eller mindre liberale og radikale ideer. Disse tidsskriftene advarte tidlig og sterkt mot nazismens farer. Den andre delen av boken omhandler krigsårene, særlig 1940-43, og svensk hjelp til kampen mot nazismen og den tyske okkupasjonsmakten, først og fremst i Norge. I realiteten er dette hovedsaklig en fortell-

ing om den svensk-norske stockholmskvinnen Gerd Santesson (1903-1943). Dette er den mest interessante delen av boken. Et stykke på vei fremstår alle historiene Bokholm forteller i sin bok som fortellinger om personlig mot i møtet med trusselen fra nazismen, men uten at det blir helt klart hva disse personene faktisk risikerte gjennom sine antinazistiske standpunkter. Det er bare gjennom skildringen av Gerd Santesson og hennes nære miljø dette blir til en fortelling man faktisk gripes av. Santesson opererte gjennom flere år som en aktiv støttespiller for det norske eksilmiljøet i Sverige og dets motstandskamp. Blant annet gjennomførte hun en rekke reiser til det okkuperte Norge, og opptrådte som kurer til den norske motstandsbevegelsen. Hun var også sterkt delaktig i utgivelsen av den illegalt distribuerte avisen *Håndslag*, som ble utgitt legalt i Sverige og smuglet til Norge. Avslutningsvis er det en tredje del, som handler om svensk hjelp til ofre for krigen og nazismens herjinger i Europa i krigens slutfase og den første etterkrigstiden. I sentrum for denne fremstillingen står Studentförbundet för Internationellt Samhällsstudium och Uppbyggnadsarbete (SISU), som de siste 2-3 krigsårene og den første etterkrigstiden frem til 1947 bidro til et stort hjelpearbeid, på kontinentet og i Norge, gjennom blant annet å sette inn viktige ressurser på planleggings- og opplysningsarbeid.

Denne tredelingen er i og for seg menings-

full, og den kunne åpnet for interessante perspektiver. Boken kunne fungert som en samlende fremstilling av svensk antinazismes ulike ansikter og virkefelt. Dessverre lykkes ikke dette helt, og det skyldes manglende styring og grep fra forfatteren selv. På den ene siden bruker Bokholm for mange lange og ukommenterte sitater og utdrag fra kildematerialet han har brukt. Problemet er at kildeutdragene blir overlatt til seg selv, og fortolkningen av dem nesten utelukkende overlates til leseren. I tillegg krydres de lange kildeutdragene med mer eller helst mindre relevante personopplysninger om de ulike personene som var involvert i disse aktivitetene.

Denne passiviteten i behandlingen av kildematerialet forsterker inntrykket av at også utvalget av kilder, og dermed temaer, har vært mer eller mindre slumpmessig. Derfor reiser boken flere spørsmål enn den besvarer. Hva er det denne boken handler om? Er det det svenske folket og Sveriges egentlige forhold til nazismen og trusselen mot demokratiet, eller er dette spredte inntrykk fra enkeltindividers mer og mindre representative innsats? Det gjøres få forsøk på å skille lite fra stort, mer viktig fra mindre viktig eller representativt fra det spesielle. Fordi Bokholm ikke selv setter sine studieobjekter inn i en større sammenheng, forblir det uklart hvorfor akkurat Fönstret, Gerd Santesson og SISU er spesielt vel egnet til å gi oss et nyansert bilde av svensk motstand mot nazismen. Hva skiller for

eksempel Fönstrets motstand mot nazisme og fascisme fra tilsvarende aktiviteter i Sven Stolpes Fronten eller Carl Björkmans NU? De nevnes riktignok begge i forbifarten, men bare som haleheng til Fönstret og uten at vi får vite om de var mer eller mindre konsekvente i sin antinazisme, om de hadde bredere eller smalere nedslagsfelt, større eller mindre gjennomslag osv. Miljøene han omtaler er interessante og vel verd en studie, men igjen blir det for tilfeldig og løsrevet fra den større sammenheng.

Den andre hovedinnvendingen mot boken henger nær sammen med den første. Det er fraværet av kritisk distanse til det egne kildematerialet, og veldig begrensede forsøk på å forholde seg til den eksisterende litteraturen på feltet. Dessverre er det særlig i bokens mest interessante del, den om Gerd Santessons motstandsarbeid under krigen, at det blir mest merkbart. Bokholm gjengir den gamle sannheten om at i alle krigssituasjoner "blir sanningen det första offret" (s. 195). Boken ville tjent mye på om forfatteren selv hadde tatt hensyn til nettopp den innsikten i sin håndtering av materialet han har hatt til disposisjon. Forfatterens hovedkilder til denne delen av boken er Santessons etterlatte papirer, som er stilt til hans disposisjon av hennes sønn. Bokholm ser ikke ut til å ha klart å bestemme seg for om han vil anvende Gerd Santessons etterlatte brev, manuskripter og trykksaker til å gi et bilde av Santessons motstandskamp mot nazismen eller til å beskrive forholdene i

Norge under okkupasjonen. Det første er interessant, kanskje så interessant at Bokholm heller burde latt hele boken handle om Gerd Santesson, det andre er tidligere gjort bedre i andre sammenhenger. Resultatet er at lange partier av boken handler om forholdene i Norge under krigen, ukritisk gjengitt etter Santessons referater fra hva hun har fått høre under sine opphold i Norge. Det tas hverken hensyn til at enkelte av tekstene han refererer tross alt er skrevet for propagandaformål – det hjelper i denne sammenheng ikke at vi har sympati med saken – eller at det han bygger på er rykter Santesson gjengir. Det er vanskelig å skille Bokholms egen fremstilling av tilstandene i Norge fra Santessons samtidige versjon. Hvis forfatteren hadde trukket mer veksler på den store forskningslitteraturen som finnes, og satt Gerd Santessons analyser og virksomhet i forhold til det bildet som allerede er kjent, ja da ville dette blitt enda mer interessant og Santessons fortjenester kommet i et riktigere lys. Og det ville neppe gjort leserens respekt for Gerd Santesson mindre.

Fra et historiefaglig ståsted har dessverre *Före... Under... Efter...* til dels store mangler. Det betyr ikke at boken er uten verdi, hverken som leseopplevelse eller som utgangspunkt for historisk nysgjerrighet. Bokholm viser oss personer, miljøer og aktiviteter som fortjener å komme frem i lyset, og kanskje kan hans mange sitater og tekstutdrag sette oss på sporet av

interessante forskningsobjekter og sammenhenger.

Bjørn Arne Steine

KAJ BJÖRK

En utskälld man. Allan Vougth och hans tid.

Stockholm: Hjalmarson & Högberg, 2007.
290 s.

"Tågen behöver nog inte många irriteras av, eftersom de skola gå på nätterna". Dessa ord som rörde den tyska permittenttrafiken genom Sverige till och från Norge stod att läsa i tidningen *Arbetet* den 10 juli 1940 och skrevs av dess mångåriga chefredaktör, riksdagsmannen Allan Vougth. Dessa och andra mindre väl övervägda uttalanden kom att skapa bilden av honom. Vougth kom att framstå som en anpasslighetens företrädare, något som han blev skarpt kritiserad för. Till hans kritiker hörde på den tiden den unge Kaj Björk, så småningom riksdagsman, internationell sekreterare för socialdemokraterna, chefredaktör för *Ny Tid* och slutligen ambassadör såväl i Kina som i Kanada. Björk har nu försökt sig på något av en äreräddning av denne utskällda man och skildrar i sin bok såväl mannen som hans tid. Frågan är hur pass bra Björk har lyckats i sin uppsåt?

Allan Vougth föddes i Stockholm 1895

som son till kanslisekreteraren i Ecklesiastikdepartementet Carl Fredrik Vougth och hans maka Ellen, född Claréus. Fadern, som med tiden avancerade till kansliråd, var aktiv högerman och ledamot av Djursholms stadsfullmäktige. Sonen tog studenten med goda betyg i Djursholms läroverk 1914 och gjorde därefter sin värnplikts-tjänst. Var han gjorde det och i vilken befattning har Björk dock inte kunnat fastställa, d.v.s. Björk uttrycker det som att "Krigsarkivet har inte kunnat leverera några upplysningar om hans (Vougths) tjänstgöringsförhållanden". I alla händelser inledde Vougth sina studier i Uppsala 1915. Hans huvudämne blev romanska språk, senare kompletterade med slaviska språk och konsthistoria. Han vistades i Genève för språkstudier under ett halvår och avlade sin fil.kand. examen 1919. Då hade han också varit med om att bilda en socialistisk studentförening, men vad som ledde till denna politiska övertygelse framgår knappast. Efter examen följde utrikesresor till London, Paris och Spanien. Ett par månader var Vougth anställd vid det svenska generalkonsulatet i Barcelona och han skickade artiklar om den politiska utvecklingen i Spanien till tidningen *Social-Demokraten* i Stockholm. Detta ledde till att han vid hemkomsten i oktober 1921 anställdes som utrikespolitisk medarbetare av huvudredaktören Arthur Engberg i tidningen *Arbetet*. Som sådan kom Vougth att göra många och långa resor till olika politiska konferenser i

Europa där han fick många kontakter inom den europeiska socialdemokratin.

År 1924 blev Engberg huvudredaktör för *Social-Demokraten* och efterträddes överraskande av den 29-årige Vougth, som kom att stanna på posten i 20 år. Vougth var en utböljning utan lokal förankring, han var en udda representant för arbetarrörelsen och han var knappast en god stilist. Snarare kom han att utmärka sig genom olyckliga formuleringar, som ibland gränsade till pekoral. Av sina medarbetare tycks han ha uppfattats som älskvärd men opersonlig med fina manér. Tyvärr skriver Björk ganska lite eller närmast ingenting om hur Vougth ledde arbetet på tidningen, möjligen av brist på källor.

Två år senare gifte sig Vougth med den sju år äldre skådespelerskan Sonja Winge. Hon skilde sig från sin make teaterdirektören Oscar Winge, med vilken hon hade fem barn. Två små flickor följde henne i boet och Vougth blev en uppskattad styvfar. Om Vougths tidigare erotiska liv är ingenting känt, men Sonja hade som ung varit förlovad med den blivande utrikesministern Christian Günther. Makarna Vougth fick aldrig några gemensamma barn. Sonja hade redan innan giftermålet med Vougth lämnat scenen för hemmets härd men kom senare att arbeta som översättare.

Chefskapet för *Arbetet* medförde ett engagemang i Malmö arbetarekommun och 1928 invaldes Vougth i Riksdagens andra kammare. Hans insatser i riksdagsarbetet

var under de första åren föga märkliga, men efter hand kom han att syssla med försvarsfrågor, eller snarare nedrustningsfrågor. Han fick säte i försvarskommissionen 1932 och blev senare ledamot av både utrikesnämnden och konstitutionsutskottet. Politiskt kom han allt mer att närma sig Per Albin Hansson. Han blev engagerad i försvarskommitténs arbete och kan beskrivas som relativt försvarsvänlig. Vougts blev ledare för den svenska delegationen vid den socialistiska internationalens möte 1933 och fortsatte att under 1930-talet företräda sitt parti i olika internationella sammanhang. Detta har nog inte mycket med hans politiska tyngd att göra, snarare var det så att det var ont om socialdemokrater med hans goda språkkunskaper. Vougts ledare under 1930-talet kan sägas vara ganska typiska för 1930-talets Sverige. Missbedömningar av Hitlers mål och betydelse förekom ofta och Sovjetunionen behandlas mycket naivt, särskilt efter att Vougts besökt Moskva 1937. I en ledare 1938 hävdade han t.ex. att "Norden kan blott hava gagn av den Sovjetiska flottans upprustning".

Beredskapsåren kom att bli mycket besvärliga för Vougts. I sin tidning var han mer eller mindre tvungen att stödja regeringens politik, vilket kom att innebära att han försvarade förslaget till censurlagar. Han hyste också en djup ovilja mot chefredaktörskollegan Torgny Segerstedt. Vougts kom att framstå som anpasslighetens apostel och utsattes för hårda angrepp från förfat-

tare som Vilhelm Moberg, Eyvind Johnson och Ture Nerman. Intressant nog fick han statsministerns uppdrag att upprätthålla kontakterna med de nordiska socialdemokratiska partierna, ett uppdrag som han tycks ha skött mycket bra. Han blev också ordförande för sitt partis riksdagsgrupp i andra kammaren.

Förvånansvärt nog blev Vougts våren 1944 ersatt som Arbetets chefredaktör, en händelseutveckling som tycks ha börjat med att tidningens verkställande direktör avled. Tyvärr lyckas inte Björk riktigt åskådliggöra vad som låg bakom dettas skifte. I den nya socialdemokratiska regeringen som bildades efter krigsslutet blev Vougts mycket överraskande försvarsminister, något som kritiserades ganska starkt både inom och utom partiet. Utnämningen tycks snarast ha varit ett tack från Per-Albin Hansson för visad lojalitet under krigsåren, Björk presenterar i alla fall inte mycket till annan förklaring. Enligt sin dagbok umgicks Tage Erlander med tanken på att byta ut Vougts redan 1946, eftersom denna hade förlorat sin politiska maktbas. Trots det fick han sitta kvar till regeringsbildningen med bondeförbundet 1951, då han blev landshövding i Malmöhus län. Som sådan avled Vougts mycket överraskande av hjärtförlamning den 22 januari 1953, 58 år gammal.

Björk har skrivit en läsvärd bok, kanske inte främst om Vougts utan mer om hans tid. Tyvärr är kapitlet om hans tid som försvarsminister inte bara ganska tunt, det är

också svagt. Björk tycks inte särskilt kunnig i försvarets historia och det finns en del faktafel (ÖB Helge Jung var aldrig arméchef, generalstaben upphörde att existera 1936 etc.). Björk gör även misstolkningar, t ex hävdar han att ÖB Jung hade goda kontakter med Gustav V eftersom han bjöd kungen på middag en gång om året, ett orimligt påstående. Björk anser vidare att Jung var fast förankrad i gängse militärt tänkesätt och hade en starkt konservativ åskådning. Jung kan förvisso kritiseras för mycket men denna beskrivning av honom stämmer helt enkelt inte. De många "affärerna" under 1940-talet beskrivs inte heller på ett korrekt sätt och man får föga uppfattning om vad Vougt egentligen uträttade som minister. Om Björk hade studerat böcker som *Svenska officersprofiler under 1900-talet*, hade han fått en förklaring på varför Vougt blev så illa omtyckt av försvarets företrädare. Hans vänliga sätt men oförmåga att ge klara besked parad med hans brist på politisk tyngd innebar en osäkerhet om vart regeringens försvarspolitik egentligen syftade. Saknaden efter Vougt's mycket bufflige företrädare Per-Edvin Sköld blev därför stor. Att Björk inte läst generalen Kjellgrens memoarer *Fem år i Skölds skugga och sju år i Vougt's solsken* är därför också beklagligt.

Denna kritik hindrar alltså inte att boken är en mycket intressant historieskrivning om socialdemokratins under perioden 1920–1950. Björk har behandlat Vougt på ett vad

jag förstår rättvist och rättvisande sätt, men man förstår mycket väl varför Vougt blev så utskälld som han blev. Någon äreräddning är denna bok därför knappast. I sin dagbok skrev Tage Erlander vid dödsbudet:

Säkert var han en mycket intelligent, formsäker och invärtes osäker människa, som av en olycklig kärlek till politiken tvingade sig till arbetsuppgifter som inte alls passade honom. En stor tidningsman och god andraplansmedhjälpare till en stor partiledare blev han nu ett värnlöst offer för sin osäkerhet och brist på medveten politisk värdering när han sattes på en politisk centralpost, som försvarsministerposten dock är.

Thomas Roth

Personhistoriska nyheter

Nathan Söderbloms arkiv ordnat

Ärkebiskopen och fredspristagaren Nathan Söderbloms (1866–1931) omfattande arkiv är numera tillgängligt för forskning i Uppsala universitetsbibliotek, Carolina Rediviva. Arkivet innehåller drygt 38 000 brev, mängder av manuskript, anteckningsböcker, dagböcker och tidningsklipp. Totalt uppgår samlingen till 43 hyllmeter. Ansvarig för arbetet har varit Staffan Runestam, filosofie doktor i historia och tidigare chef för Carolinas svenska avdelning. Runestam är dotterson till Nathan Söderblom och har för sina arkivinsatser utnämnts till teologie hedersdoktor vid Uppsala universitet.

Litteratur som skickats till PHT

Henrik Wallheim, *En underbar berättelse om ridderliga äventyr. V. E. Palmblad och den romantiska romanen*, 2007. Boken är en avhandling i litteraturvetenskap, framlagd vid Uppsala universitet. Palmblad var en av föregångarna till romanförfattandet i Sverige. I avhandlingen ifrågasätts den vedertagna bilden av utvecklingen från romantisk till realistisk roman.

Marie Löwendahl, *Min allrabästa och ömmaste vän! Kvinnors brevskrivning under svenskt 1700-tal*, 2007. Boken är en avhandling i litteraturvetenskap vid Lunds univer-

sitet. Den analyserar olika stilar som användes i vad som kallats kvinnornas egen genre, brevskrivningen. Analysen ger därmed en bild av tidens kvinnliga skapande och de gränser som skulle upprätthållas.

Magnus Mörner & Stefan Östergren, *Carl Mörner af Tuna. Sin ätts förste svensk*, 2007. Skriften är utgiven av Mörnerska släktföreningen. Friherren Carl Mörner levde 1605–1665 och var den förste i sin ätt att leva huvuddelen av sitt liv i Sverige där han nådde höga poster. Författarna har en omfattande vetenskaplig produktion bakom sig och levnadsberättelsen är väl försedd med noter och relaterad till forskningsläget.

Harry Nyberg (red.), *Karlstads stifts herdaminne från medeltiden till våra dagar*. Band VI, perioden 1960–1999, 2007. Utgiven av Stiftshistoriska Sällskapet i Karlstad. Redaktören Harry Nyberg är också volymens huvudförfattare.

Presshistorisk årsbok 2008

Ami Lönnroth, ”Fru Hebbes kärleksgärning. Det sociala reportaget föds”.

Lars-Åke Engblom, ”Runer Jonsson i Nybro Tidning. Partilös ensamredaktör som kom att styra sin stad”.

Medarbetare i detta nummer

- Herman Schück* Född 1925. Professor emeritus vid Stockholms universitet. Skrifter främst i svensk och nordisk historia under medeltiden och 1500-talet, senast *Rikets råd och män. Herredag och råd i Sverige 1280–1480* (2005), samt biografen *Hans Forssell. Historiker, publicist, statsråd* (2001).
- Tom Ericsson* Född 1948. Professor i historia vid Umeå universitet. Disputerade där 1978 på avhandlingen *I fosterlandets tjänst. En studie i den svenska arméunderbefälskårens fackliga strävanden 1901–1922*. Forskar om den svenska församlingen i Paris under revolutionstiden samt i ett nytt projekt om den svenska emigrationen till Paris under 1800-talets sista årtionden.
- My Hellsing* Född 1983. Fil. mag. i historia. Magisterexamen 2007 från Stockholms universitet, Mastersexamen 2008 från Université Bordeaux 3. Forskar i Frankrike om genus och identitet på 1700-talet utifrån självbiografiskt material skrivet av kvinnliga aristokrater.
- Martin Almbjör* Född 1982. Studerar till en mastersexamen i historia samt lärarexamen vid Stockholms universitet. Forskar för närvarande om frihetstidens bondestånd i riksdagen.
- Margareta Lagerman* Född 1940. Fil. kand. i latin, franska och spanska. F.d. förste bibliotekarie, verksam vid Patentverket 1967–2005. Skrivit ett flertal artiklar om svenska och utländska uppfinnare samt om Patentverket och dess historia i Patentverkets personaltidning.
- Olof Hägerstrand* Född 1942. Disputerade 1995 i idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet på avhandlingen *"Juntan" som realitet och hörsägen. Makt och opinioner kring Uppsala universitet under 1790-talet*. Under många år redaktör och medarbetare i kulturtidskrifter. Redaktör för *PHT* 1998–2005.

- Gunnel Furuland* Född 1964. Bibliotekarie och fil.dr. i litteraturvetenskap 2007 på avhandlingen *Romanen som vardagsvara. Förläggare, författare och skönlitterära häftesserier i Sverige 1833–1851 från Lars Johan Hierta till Albert Bonnier*. Sekreterare i Personhistoriska samfundet.
- Stefan Ekecrantz* Född 1967. Fil. dr. i historia. Disputerade 2003 vid Stockholms universitet med en avhandling om svensk utrikes- och säkerhetspolitik under 1940- och 50-talen. Leder nu forskningsprojektet "Sverige och den polska demokratiörelsen 1980–1989" vid Samtidshistoriska institutet, Södertörns högskola.
- Fredrik Eriksson* Född 1971. Fil. dr. i historia 2004 med avhandlingen *Det reglerade undantaget. Högerns jordbrukspolitik 1904–2004*. Verksam som forskare och lärare vid Samtidshistoriska institutet, Södertörns högskola, studerar bland annat agrara rörelser i Östersjöområdet.
- Birgitta Fritz* Född 1935. Docent i historia vid Stockholms universitet och tidigare huvudredaktör för *Svenskt Diplomatarium*, Riksarkivet. Disputerade 1972 på avhandlingen *Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250–1434*. Har senast (tillsammans med Lars Elfving) utgett *Den stora kyrkofesten för Sankta Katarina i Vadstena år 1489* (2004).
- Lars Ericson Wolke* Född 1957. Professor i krigsvetenskap vid Försvarshögskolan i Stockholm. Militärhistoriker och författare till en rad vetenskapliga och populärhistoriska verk. Senast biografien *Johan III* och som medförfattare till *Trettioåriga kriget (Europa i brand 1618–1648)*.
- Bjørn Arne Steine* Född 1972. Hovedfagseksamen ("master") i historia 2001 vid Universitetet i Oslo. För närvarande stipendiat vid samma lärosäte där han arbetar med doktorsgradprojektet "Vitenskap og fredssak. Internasjonale studier i Norge og Sverige 1900–1950".
- Thomas Roth* Född 1956. Fil.mag. i historia vid Stockholms universitet 1997. Verksam vid Statens försvarshistoriska museer (SFHM) sedan 1988, 1:e intendent vid avdelningen för kultur- och militärhistoria. Har publicerat *Försvar för folkhem och fosterland – Krigsmakten under kalla kriget* (2007) och artiklar om militärhistoria m.fl. ämnen.

